

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Լ Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1893.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 2E.2616

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Լ Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՁԵԻ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Հ Ա Ց Ո Ր Ա.

Ա. Շրջան. Ի սկզբանէ հայ Լրագրութեան (1794) մինչև 1840: Բ. Շրջան. 1840էն մինչև 1860:

(Մէկ տոհմատիպ պատկերով:)

Գ Ր Ե Ց

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻԾ Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

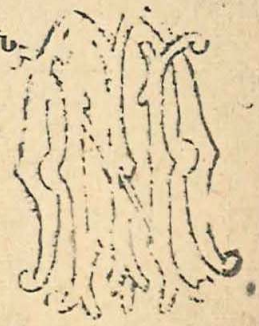
Մ Ի Ի Թ . Ո Ւ Ի Ց Ի Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1893.

Յ Ա Ն Կ

Ազդ 12

Ներածութիւն 1

Ա. Լրագրութիւն եւ պատմութիւն լրագրութեան 6

Բ. Աղբօրք պատմութեան հայ լրագրութեան 14

Գ. Բաժանումն 18

Ա. Շրջան

 Ի սկզբանէ հայ լրագրութեան մինչեւ 1840 21

Բ. Շրջան

 1840էն մինչեւ 1860 45

Ուղղելիք եւ Յաւելիք 193

Քանի մը Հրատարակուած լրագիրներ 223

Ժամանակագրական ցուցակ :

Յուցակ ըստ քաղաքաց :

Այբուբենական ցուցակ :

Ա Ր Դ Ա Ր Ա Ր

Թ Ի Ր Ա Յ Ա Մ Ս Ո Յ

1794

Բարեպաշտ Գարոնաց և
Մարթանիստիանոսի Տէրնաց } Մաղրասիւ Տպագոս

Կատե լով իմով Եթէ զօժանդ ակու չ տպարանին՝ և Եթէ
բարեպաշտ յառաջ Ե կեանք ուսումնասիրաց, յարմար վար
կայ նո՛ւ իրե լ առաջի ձեռնադր ազգասիրութ, զխոկմունս
նարդ ենին, ք տպեցմամբ ի լոյս ածե լ զտնտրուկ մի յամուս վերջնայ
ամսոյ, շնորհակալ ալ ազգարարող յորմէ իմացումն լինե լոցե ըն
Եթէ րպողաց, ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ, Եթէ ՚ի զանազան կա
զէթաց, Եթէ ՚ի զանազան քարտիկաց, և Եթէ այլոց զտնազան
գրոց, նաև բանք հարկաւորք և քաղցրալու իք, և ՚ի վերջնումն
տնտրակիս, Վերջոյց մի հետևեալ ամսոյ, պարունակեալ ՚ի նմա
վածոս սրբոց, և զաւուր ծննդեան ի Լրման լուսնոյ և այլն :

Ա Ն Դ Ր Ա Ն Ի Կ Լ Ր Ա Գ Ի Ր Հ Ա Յ Ո Յ
Հ Ի Ր Ա Յ Ա Մ Ս Ո Յ
Ի Մ Ը Դ Ի Ը Ս 1794-6

Տ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՔԻ. ՇՄԱԻՈՆԵԱՆԷ
(Գիտով չափ պզտիկցուած:)

Ա Ձ Դ

Գործս Հանդէս Ամսօրեայ լրագրին մէջ սկսաւ հրատարակուիլ 1887-90 տարիներու մէջ: Այնուհետեւ արտաքին զբաղմունքներու պատճառաւ հարկ եղաւ ընդհատել, մասաւանդ որ շատ լրագիրներու տարեկաններ ձեռք բերել չկարենալով կը դժուարանար գործը: Բիչ մ'ազատ ժամանակ գտնելով այսօր կարող եղայ Ա. եւ Բ. Շրջանները մէկ հատորի մէջ հրատարակել:

Այս պարագաններն անշուշտ կ'արդարացնեն: Կազմակերպութիւնները, որոնց ուղղութեան հասկար "Ուղղելիք եւ Յաւելիք", հարկ համարեցայ դնել: այս մասը ներողամիտ ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնեմ:

Առաջիկայ 1894ին Հոկտ. 16/28ին հայ լրագրութեան 100ամեայ Յոգելեանն ըլլալով գործս նուիրեցի Հայ կամբազիրներուն, իբրեւ մասնագիտաց, որոնց թերեւս չնչին ծառայութիւն մը կարողանայ մատուցանել:

Եթէ այս եւ յաջորդ շրջաններու մէջ յիշուած լրագիրներու ամբողջական տարիներ անձամբ տեսնելու քախտ ունեցայ, զայն կը պարտիմ կրօնակից Վ. Հ. Եղիշէ Գաֆթանեան Վ.ին, որուն երկարատեւ ջանքին Միաբանութեանս մատենադարանին հայ լրագրաց ժողովածոյքն այսօրս՝ որչափ գիտեմ՝ մի միակ հարուստն եւ գրեթէ ամբողջացած է:

Յաջորդ գլխաւոր մասն, որուն ամբողջութեան պէտք եղած ատարձն ըստ մասին կը պակսի դժբախտաբար, պիտի ջանամ՝ եթէ կարելի ըլլայ, մինչեւ Յոգելեան հասցնել:

Վիեննա, 30/18 Յունիս 1893: ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ն Ե Բ Թ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Հայ լրագրութեան հիմնական եւ քննա-
կան պատմութիւնը գրել այնպէս ժամավաճառ
գործ մըն է եւ կապեալ ներքին եւ արտաքին
գժուարութեամբք, որ զարմանալի չերեւցաւ
մեզի՝ երբ մինչեւ ցայսօր յարդի գրասէր գիտ-
նոց ձեռնարկու մը չտեսանք: Ապաքէն սկզբնա-
կան փորձեր կամ հարեւանցի ցանկեր ազգային
լրագրաց չեն պակասած. սակայն՝ ինչպէս պիտի
տեսնենք, այն փորձերն ալ այնչափ հին են ժա-
մանակաւ, որ դարուս կէսէն ասդին հրատարա-
կուած լրագրաց՝ — կրնանք ըսել — ոսկեդա-
րեան ժամանակին չեն հասնիր, եւ նոյն իսկ ա-
նոնց բովանդակութիւնը չէ բոլորովին անպակաս:
Իսկ ցանկերն ալ այնպէս համառօտ են եւ վեր-
իվերոյ՝ որ բազմատենչիկ մտաց ոչինչ սնունդ
կու տան: Որչափ ատեն է՝ որ ազգային լրա-
գրաց անգին թերթերը թերեւս գրատանց մոլթ
անկիւնները փոշուոյ տակ թաղեալ կը սպասեն՝
որ արդի գրականութեան սիրովը վառեալ գրիչ
մը հանէ զիրենք մոռացութեան անյատակ ան-
դունդէն: Թերեւս քանի քանի անգամ մեծամեծ
յոյսերով սնան՝ երբ կարծեցին թէ Հայոց Մա-
տենագրութեան հետամուտ եղողները կը մօտե-
նան իրենց ալ, եւ կը քննեն հիմնովին. սակայն
ի զուր եւ ընդ վայր: Հայոց Մատենագրութեան
այն էջերն ալ՝ որ ուրիշ կողմանէ կրնան կա-

տարեալ կոչուիլ եւ մեծամեծ քրտանց արդիւնք
համարուիլ, լրագրութեան մասին չեն այնպէս
ամբողջական, եւ հետաքրքիր ընթերցողի մը յա-
գուրդ չեն տար:

Այս երեւոյթն անշուշտ ունի իւր պատ-
ճառներն: — Կարծենք չենք սխալի՞ր՝ եթէ հաս-
տատենք թէ ասիկայ կրկին պատճառէ յառաջ
կրնայ գալ: ‘Նախ’ այն արհամարհանքէն՝ զոր ու-
նին ոչ սակաւք ի գիտնոց եւ ի ժողովրդականաց
ընդդէմ լրագրութեան: Լրագրութիւնն ընդ-
հանրապէս անարգ եւ աւելորդ դրամածախու-
թեան եւ ժամավաճառութեան աղբիւր կը նկա-
տեն, (թերեւս ի մասնականին՝ իրաւամբ¹), եւ
կը ջղատեն շատ անգամ անձնանուէր գրիչներն՝
որ ճանչնալով հրապարակագրութեան ասպա-
րիզին ընտիր եւ գովելի որսերը, կը նուիրեն ի-
իրենք զիրենք շատ անգամ ցմահ: Արդ, երբ
ընդհանրութիւնն ընդհանրապէս այսպէս կը
նկատէ արդի լրագրութիւնն, ո՞վ ինքզինք
պիտի որոշէ ծախել ընդ վայր իւր անխոնջ
փոյթն՝ հին ու մգլոտած լրագիրներ թերթե-
լու. ո՞վ պիտի յանձն առնու ժամանակախա-
ղաղ աղբիւրներն որոնելու գտնելու այն հեղեղ-
ներուն՝ որոնց այսօրւան դիզարդէղ ալեաց ցած-
նունն ու զնստելը թերեւս հաճութեամբ կ’ու-

¹ Լրագրաց լաութեան եւ անպիտութեան մէջ ըն-
տրութիւն ընելը կարեւոր է եւ օգտակար: Ընտիր լրագիր
մը Արիստոտէլ է Աղէքսանդր ըլլալ ուզողին, անպիտան մը
օգ փամիլտի համար:

զեն շատերը տեսնել: Արդիք նոր լրագիրները՝
եւ ոչ վերիվերոյ կ’ուզեն ընթեռնուլ, եւ մի-
թէ հիներն ուսման նիւթ պիտի ընեն: — Յի-
մարական խորհուրդ:

Այս երեւութիւն երկրորդ՝ բայց գլխաւոր
պատճառն է բովանդակ գործոյն դժուարու-
թիւնը. դժուարութիւն՝ զոր փորձառուն միայն
կրնայ ըմբռնել: Գիտութեան ուրիշ ամէն ճիւ-
ղերուն համար ունինք փոքր ի շատէ դոհացուցիչ
ազգային աշխատսիրութիւններ, իսկ օտարազգի
անթիւ անհամար. որոնք ամէնքն որեւէ ձեռն-
արկուի կրնան սքանչելի երէ ըլլալ: Իսկ ազ-
գային լրագրութեան մասին տրուած ցիր ու
վայրավատին յիշատակութիւններն՝ ոչ թէ օգ-
նութիւն կը մատուցանեն հայ լրագրութեան
պատմագրութեան ձեռնարկողին, այլ մանաւանդ
աշխատութիւնը կը յաւելուն. վասն զի հարկ է
որոնել ամէն մէկը մինչեւ ցսիղոբայս անգամ,
թէ եւ ոչինչ նոր գտնես: Ո՛ւր թողունք հայ լրա-
գրութեան պատմութեան նիւթոյն մեծանիստ տա-
րածութիւնն, եւ քրտնաջան վաստակն՝ որ հար-
կաւոր է նոյն նիւթն սպառելու: Պէտք է հազա-
րաւոր թերթերը մի առ թերթել, հատորներն
իրարու վրայ բարդել. եւ եթէ հարկ չըլլայ բո-
վանդական ընթեռնուլ, գէթ պէտք է կարեւոր մա-
սունքն աչքէ անցընել, մտօք կշռել բովանդակու-
թիւնը, խմբագրին տուած ծանօթութիւնները
լրտեսել, գործակցաց անունը, լրագրին լեզուն՝ որ

մտադրութեան արժանի կէտերէն է, ոճն եւ այլն ուշի ուշով դիտել: Եւ երանի թէ կարենայիր ուզած նիւթդ՝ լրագիրդ կամ հատորդ դիւրաւ գտնել. շատ անգամ ամէն աշխատութիւն ալ ի դերեւ կ'ելլէ. շատ անգամ հարկ կ'ըլլայ անձկալի լրագրի մ'այս ինչ կամ այն տարին տեսնելով շատանալ, եւ մնացածը թուաբանական եւ փիլիսոփայական հաշիւներով գտնել: Շատ անգամ ալ ձեռքդ այնպիսի թիւ մը կամ թերթ կ'ընայ, զոր բիւր անգամ դարձադարձ ընելէն ետեւ կը ստիպուիս յուսահատ դնել ի միակողմն. իսկ եթէ լրագրի մը միայն անունը գտնես, բայց ոչ զինք տեսնես եւ ոչ տեղէ մը վրան տեղեկութիւն առնուս, վհատութիւն անգամ վրագ կու գայ: Թող եւ զայն՝ որ խմբագրին եւ գործակցաց անունը շատ անգամ նշանակուած չես գտներ, եւ կամ այնպիսի կամայական նշաններով՝ զոր առեղծու չհրաշալիք է: Սակայն սոյն իսկ իւրաքանչիւր հատուածին կամ լրագրոյն հեղինակը ճանչնալ՝ նոյն հատուածին կամ լրագրոյն արժէքը փոքր ի շատէ կ'որոշէ:

Ասոնք են, կը կարծենք, պատճառներն որոնք ցայսօր խափան եղան ազգային լրագրութեան պատմագրութեան: — Սակայն ներուի դիտողութիւն մ'ալ: Յարգոյ ընթերցողս երբ ցայս վայր տողուած տողերն ընթերցաւ՝ անշուշտ ըսաւ մտօք, թերեւս բերնով ալ, որ դժուարութիւնները կը ստուարացուին, որպէս զի գոր-

ծոյն արժէք տրուի: Մենք ազատադէմ անպատրուակ կ'ըսենք. Ոչ այնպէս. դժուարութիւններն ակնտեսի կը ցուցընենք, որպէս զի նախ՝ ազգային գիտնականաց յայտ մասին անփութութիւնն արդարացընենք, երկրորդ՝ մեր երկասիրութեան համարը տանք՝ որ սովորաբար կը սպասուի որեւէ հեղինակէ, եւ երրորդ՝ կարող ըլլանք համարձակ անգիտութիւն խոստովանիլ եւ դիւրաւ ներումն գտել, երբ մենք զմեզ ալ երբեմն երբեմն այս դժուարութեանց տակ ընկճած տեսնենք: Մենք ալ արդարեւ ի սկզբան զարհուրեցանք երբ այս խորհուրդը մեր միտքն ինկաւ. տեսանք եւ զգացինք մենք ալ այդ դժուարութիւններն՝ որոնք աւելագոյն աճեցան որչափ յաղթել ճգնեցանք, եւ կը վհատէինք միշտ եւ քանիցս թէ աչաց առջեւ կը տեսնէինք Կրթութե միադարեան՝ բայց ըստ բաւականի ընդարձակ շրջան մը, յորում աչուրնիս շուրջ արձակած ամենայնի մտադիր ըլլալով՝ ընթանալ կը դիտէինք: Գիտենք մենք ալ թէ որչափ եւ ճգնինք՝ դժուարաւ պիտի կարենանք ամենայն յաջողութեամբ հասնիլ այն գաղափարականին՝ զոր մեր տկար մտաց անձուկ շրջանին մէջ գծած ենք. սակայն կը միտարարուինք եթէ կարենանք հասարակութեան մտաց մէջ լրագրութեան եւ ի մասնաւորի՝ ազգային լրագրութեան ըստ կարի գաղափարը նկարել, զարթուցանել սէր եւ յարգութիւն առ այն, եւ կամ մեր գիտնոց մտա-

դրութիւնը գրգռել սա հայրենի ագարակին վրայ, եւ այս ըլլայ մեր տարժանելի վաստակոց հատուցումը:

Եթէ ուզենք հայ լրագրութեան պատմութեան դռներն յանկարծ բանալ եւ առանց նախնական կարեւոր տեղեկութիւններ տալու՝ առաջնորդել ըստ բաւականի մթին եւ լայնածաւալ աշխարհ մը, կարծենք լաւ առաջնորդ չենք ըլլար: Անոր համար պատշաճ կ'երեւայ նախ պատրաստողական ճամբէ մը տանիլ, ճառելով հոս՝ 1. Ընդհանրապէս լրագրութեան, եւ լրագրութեան պատմութեան վրայ, 2. Հայ լրագրութեան աղբերաց վրայ, եւ 3. Հայ լրագրութեան պատմութեան բաժանման վրայ: Տեսնենք կարգաւ:

Ա.

Լրագրութիւն եւ պատմութիւն լրագրութեան:

Լրագրութիւնն ընդհանրապէս իւր բազմաստեան ճիւղերովն՝ իբրեւ մի միակ գործարանի պէսպէս եւ ամբողջացուցիչ կազմածներովն ամէն օր, ամէն շաբաթ, ամէն ամիս մեր առջեւ կ'ելլէ, եւ կը նկարէ ժամանակն հանդերձ իւր բովանդակութեամբը: Լրագրութիւնն առօրեայ անձնաքննութիւն է՝ որուն կ'ենթարկէ ժամանակն ինքնին իւր բովանդակութիւնը: Լրագրութիւնն յիշատակագիրք է, որուն մէջ ժամանակն իւր վայրկենական փոփոխումն ալ կը նշանակէ:

Եւ ինչպէս որ անձնական յիշատակարանաց մէջ կը տեսնենք՝ որ ըստ փոփոխել տրամադրութեանց կը փոխուի նաեւ անձնական համոզումը, հակասութիւնք կը բազմանան, եւ ճշմարիտն ու սուտն իրարու կը հիւսուին, նոյնպէս նաեւ լրագրութեան մէջ մարդկային փոփոխականութեան լուսանկար պատկերը կը տեսնուի: Անոր համար ալ լրագրութեան մէջ՝ նոյն իսկ մեր այս կաղ եւ փոփոխական բնութեան պատճառաւ, իւրաքանչիւր ժամանակին գաղտնի ջղերը, ծածկեալ երակներն, ազգի մը բնաւորութիւնը, ներքին ու արտաքին կեանքը, մտաւոր զարգացման աստիճանն, ուրիշ ազգաց նկատմամբ ունեցած դիրքը տիեզերական ամբողջութեան մէջ, եւ այլն, իբրեւ ի հայելուջ յայտնապէս կը տեսնուի:

Այո՛, լրագրութեան մէջ ժամանակը քաղցր կը նիրհէ, եւ եթէ խուզարկու աչք մ'իրեն նայի, ինքն անձամբ կը պատմէ իւր առաւելութիւններն ու թերութիւնները, մոլութիւններն ու առաքինութիւնները, յառաջագիմութիւնն ու յետախաղացութիւնը ...: Լրագրութիւնն իւր բիւրաւոր ձեռքն հարստին ու աղքատին, գիտնոյն եւ տգիտին, հեռաւորին եւ մերձաւորին մտաւոր բարիք կը բաշխէ: Լրագրութիւնն յառաջագիմութեան նշան կու տայ, ճամբան կը ցուցընէ, կ'առաջնորդէ, եւ այս՝ կը պահանջուի իրմէ: Լրագրութիւնն է ընտիր պարտիզպան մը՝ որ պարտական է ժամանակին ընտիր սերմեր ցա-

նել ժողովրդեան սրտին վրայ՝ որ միշտ դիւրագգած է լրագրութեան ձայնին, եւ ի ժամանակի իւրում ընտիր պտուղներ յառաջ բերել:

Այս է ահաւասիկ լրագրութեան գաղափարն ընդհանրապէս: Սակայն լրագրութիւնը միշտ նոյն գունով մեր առջեւ չ'ելլեր: Լրագրութիւնը կը ճանչնայ մարդկային ազգին պիտոյքն, եւ որովհետեւ ինք կոչուած է նոյն պիտոյից գարման տանիք, կը զանազանէ իւր մէջ մի միակ մեքենայի զառ զատ մասեր՝ այլեւայլ անուանց տակ: Իբրեւ գիտնական, իբրեւ քաղաքական, իբրեւ արուեստական, իբրեւ ընտանեկան եւ այլ բազմազունեան զգեստուց տակ կը ներկայանայ մեզի:

Լրագրութեան այս պէսպէս տեսակները կրնանք երկուքի վերածել, այն է՝ ուսումնական եւ քաղաքական: Այս երկուքն ալ օգտակար նաեւ անհրաժեշտ է մարդկային ազգին արդի վիճակին, եւ այս հարկաւորութիւնն իսկ ծնած է զանոնք. եւ եթէ իրարու թեւիթեւ յառաջանան, փոխանակաւ ձեռնտու կ'ըլլան իրենց յառաջադիր վախճանին հասնելու: Ղասն զի մարդկային ազգն ըստ իմիք երկակենցաղ արարած է: Ինչպէս որ գլխաւորաբար երկու տարր մեր մթնոլորտը կը կազմէ, նոյնպէս քաղաքականութիւն եւ ուսումնականութիւն, գործնական եւ տեսական կեանք ի միասին, ազգաց կենաց օգն է, եւ կրնայ ըսուիլ թէ այն ազգերը միայն

կրնան իրապէս իրենց գոյութեան եւ կենդանութեան վրայ պարծիլ, որոնք հաւասարապէս այս երկու մթնոլորտի մէջ կ'ապրին: Ազգ մը՝ որ քաղաքականութիւն ունի, ունի նաեւ ուսումնականութիւն, նոյնպէս ընդ հակառակն: Անոր համար ով որ այս երկու տարրներն իրարմէ կ'ուզէ անջատել, ազգային գոյութեան եւ կենդանութեան հիմը խարխալելու վտանգի մէջ կը դնէ: Եւ այս պատճառաւ՝ ինչպէս ազգաց կենաց յայտարարն է ըսինք քաղաքականութիւն եւ ուսումնականութիւն, նոյնպէս լրագրութեան կենաց նշաններն են սոյն երկուքը: Քաղաքական լրագիրը՝ գործնականն է ուսումնականին. ուսումնականը՝ տեսականն է քաղաքականին:

Անոր համար զարմանք չէ՝ երբ կը տեսնենք որ բովանդակ լրագրութեան մէջէն անոնք միայն իրապէս կենդանի են, եւ զիրենք կենդանի պիտի պահէ հասարակաց շահն, որոնք ի մերձուստ կամ ի հեռուստ, յիշատակելով կամ խորհրդածելով, կուուելով կամ հաւանելով՝ արդի ժամանակիս քաղաքական վիճակին վրայ կը խօսին, ամենօրեայ քաղաքական պատահարներ կը ծանուցանեն: Մնացեալ լրագրութիւնն անկենդան կ'երեւայ, եւ հասարակօրէն կենաց պարէն շատնուաղ կը գտնէ, մանաւանդ այն ազգաց քով՝ որոնց մէջ բարձրագոյն գիտութիւնք տակաւին մոլտ չեն գտած, ինչպէս մեր մէջ: Ղասն զի քաղաքականութիւնն այնպէս մարդկային ազգին շահերուն գլուխը

կեցած է, որ նաեւ հարեւանցի դիտողին այնպէս կ'երեւայ, թէ պետութեանց բովանդակ կոիւն եւ քաղաքական խնդիրները կարծես ի հաստատութիւն եւ ի նպաստ քաղաքական լրագրաց ըլլան: Անոր համար քաղաքական իշխանութիւնն ալ ակնածութիւն, կամ ճշգրտոյնս՝ երկիւղ մ'ունի ամէն՝ բայց մանաւանդ քաղաքական լրագրութենէ, եւ ամենայն արժնութեամբ հսկելով՝ կը ջանայ յիւր կողմն շահել:

Յայտնի է ուրեմն, որ ուսումնական եւ քաղաքական ժողովրդեան մ'աչքն ու յոյսն ալ լրագրութեան վրայ ըլլայ: Ժողովուրդն զլրագրութիւնն իւր բաղձանաց թարգման ընտրած է, մանաւանդ այն տեղերն ուր բաղձանքներն յայտնել չի ներեր օրէնքը: Ժողովուրդն զլրագրութիւնն երեսփոխան անուանած է, որ պաշտպան ըլլայ իրեն միշտ թէ ժխտականապէս եւ թէ դրապէս, որ ջանայ իշխանին եւ հպատակին, մեծամեծաց եւ ուսմին մէջ եղած անջրպետը միաւորելու եւ կապ ըլլալու երկակողմանի օգնութեան, վստահութեան եւ միաբանութեան:

Այսպէս պետութիւնք կը դողան լրագրութենէն. այսպէս ժողովուրդք կը յուսան լրագրութենէն. եւ երկուքն ալ երկիւղիւ եւ յուսով կեանք կու տան լրագրութեան եւ ի կենդանութեան կը պահեն:

— Մինչեւ ցայս վայր ըսուածներն պարտք մը կը ծնանին լրագրութեան: Լրագրութիւնը

պարտական է իւր գոյնն, իւր բովանդակութիւնն, իւր զօրութիւնն, իւր վախճանն ըստ կարի բացատրել, եւ ոմանց յուսոյն այլոց երկիւղին կատարեալ տեղեկութիւն տալ իւր ինքնաձանաչութեան վրայ, եւ միշտ հաւատարիմ մնալ հաստատութեամբ իւր սկզբանցն՝ երբ ուղիղ են: Լրագրութիւնը պարտական է ժողովրդեան առջեւ դնել որ ինչ օգտակար է անոր մտաւոր եւ նիւթական զարգացման, եւ խորշիլ ու խորշեցընել յամենայնէ որ վնասակար է: Լրագրութիւնը պարտական է պարարել ժողովրդեան միտքն ու սիրտն՝ որ ամենայն ինչ կը սպասէ լրագրութենէ, գիտնական կամ քաղաքական ստոյգ եւ պատշաճ տեղեկութիւններով, խորշելով միշտ անձնական կոիւնքերէ, գիշերուան ու ցորեկուան երազներ պատմելէ, կողմնական տեսութիւններէ, կրից թելագրութենէ, եւ այլն:

Անոր համար անհրաժեշտ հարկ է լրագրութեան՝ իւր անցեալ հասակն աչաց սուջեւ ունենալ, եւ այն ատեն կրնայ իւր ներկայն ու ապագայն ալ իմանալ: Ղասն զի անցելոյն մէջ բովանդակուած է թէ ներկայի եւ թէ պագայի բողբոջը: Լրագրութիւնն եթէ կ'ուզէ ժամանակիս նեղութեանց, բարեկամաց եւ խնամեաց յարձակմանց դէմ կռուելով՝ իւր ճամբէն անխոտոր գնալ, ինք զինք յապահովի ունել, պէտք է որ իւր անցեալը ներկայացընէ առեւն, որպէս զի այն ճամբէն զոր ցայն ժամ ընթացաւ, կարե-

նայ որոշել իւր արդի վիճակն, որոշել ինչպէս նաեւ այն ճամբան՝ զոր ապագային մէջ պիտի ընթանայ: Լրագրութիւնն իւր անցեալ պատմութեան մէջ կը տեսնէ իրեր, որմէ կը հետեւցընէ իրեն օրէնքներ՝ որոնց խմբագիրք եւ գործակիցք պիտի հետեւին: — Ահաւասիկ հասանք լրագրութեան պատմութեան:

— Երբ որ հին լրագրաց դեղնցած տարեշրջանները ձեռու ընխ կ'առնուէք, կը մտնենք մեռելոց աշխարհ մը, նոր Պոմպէի մը, ուր ի վաղուց անհետացած սերունդ մը յանկարծօրէն՝ իբր թէ ժամանակի անիւն յետս շրջել կրցած ըլլանք, իւր առօրեայ արտաքին եւ առտնին կենաց խորքն ուղղակի կը պարզէ մեր առջեւ: Եւ ինչպէս հողախաղաղ Պոմպէի քաղքէն սափորներ եւ օծանելեաց անօթներ կը պեղեն կը հանեն, որոնք իրենց բովանդակութեան հոտը ցայժմ պահած են, նոյնպէս հին լրագրութիւնը թերթած ժամանակ կը շնչէ մեր երեսն այն զարմանալի օդիկն՝ որ այս ինչ պատմական գործոյն, այն ինչ նշանաւոր դիպաց կենդանի շունչն է, այն օդիկն՝ առանց որոյ պարզիչ շնչման պատմագրին հորիզոնը շատ անգամ յաւիտեանս ամպամած կը մնայ: Տարիներու մէջ թաղուած պարագաներ, դէպք եւ պատահմունք՝ որոնց ծանօթութիւնը ցայժմ մեզի վարդապետօրէն կ'աւանդուէր, հոս մեր առջեւ իբրեւ ի թատեր կը ներկայանայ: Հին լրագրութիւնը թեր-

թած կամ լրագրութեան ընդարձակ պատմութիւնն ընթերցած ժամանակ՝ անհետացած սերունդոց կենակից կ'ըլլանք, մտաւոր մեծամեծ երեւութից փոքրագոյն հեռաւոր սկիզբն, մեծամեծ կողմնակցութեանց սկզբնական փոքր փոքր մաքառումները կը նշմարենք: Եւ եթէ Պատմութիւնը միայն իրական դէպքեր, Մատենագրութեան պատմութիւնը միայն գրքերն իբրեւ լրացեալ արդիւնք մեր առջեւ կը դնէ, լրագրութեան մէջ կը տեսնենք նաեւ այն դիպաց կամ գրոց տակաւ տակաւ ըրած ազդեցութիւնը, ժողովրդեան տրամադրութիւնն՝ որով զանոնք ընդունեցաւ, եւ այլն, եւ այլն:

Հոս կրնանք այսուհետեւ առանց տատամսելու հաստատել՝ որ այս մտադրութեան արժանի եւ աննման վարժարանին պատմութիւնը թէ ընդհանրապէս ազգին անցեալ ժամանակին տեղեկութեան համար, եւ թէ ի մասնաւորի ազգին գրական զարգացման պատմութեան օգտակար պիտի ըլլայ: Աշխատսիրութիւն մը կը կարծենք, որ մեր արդի լրագրութեան երկչոտ ծագումն, աճեցուն տարածումն, եւ այսօրւան ըստ բաւականի յաճախութիւնն, այն փոփոխմունքն ընդ որ անցաւ, նիւթերն՝ զոր հետզհետէ ընտրեց, արդիւնքներն՝ զոր յառաջ բերաւ, կարգաւ մեր առջեւ պիտի դնէ: Ոչ իբրեւ լոկ պատմական ցանկ անուանց հայ լրագրաց, այլ իբրեւ քննական պատմութիւն լրագրութեան՝ առանց ակնա-

ծութեան եւ աշխուհեան պարտական է փորել
հանել ի վաղուց մինչեւ ցայսօր հրատարակուած
հայ լրագրաց առաւելութիւնքն ու թերութիւնքը,
բովանդակութիւնն ու արդիւնքն ազգին նկատ-
մամբ: Գիտենք որ այս վերահատուցութիւնն հա-
ճոյական չէ ոչ վերահատին ոչ հիւանդին, նաեւ
ոչ ընթերցողին: Սակայն քանի բարիք բրած են
մարդկութեան վերահատք, թէեւ շատ հիւանդ-
ներ վերահատութեան ժամանակ հառաչեն:

Բ.

Աղբերք պատմութեան հայ շրագրութեան:

Ընդհանրապէս լրագրութեան եւ լրա-
գրութեան պատմութեան վրայ խօսելէն ետեւ՝
տակաւին ի բաժանումն նիւթոյն չթեւակոխած՝
աւելորդ չէ հայեցուած մ'արձակել նախնի աշ-
խատսիրութեանց՝ որ մեր այս գործոյս ժամանակ
աչաց առջեւ էին: Ինչպէս յառաջագոյն ըսինք,
սակաւ ինչ օգուտ տեսանք ասոնցմէ, սակայն
պարտք մը կայ յիշատակելու թէ վասն վայել-
չութեան՝ որ կը պահանջուի հետեւորդէ մ'առ
նախորդն, եւ թէ վասն զի յընթացս պատմու-
թեան աստ անդ պիտի յիշատակենք զանոնք. եւ
որովհետեւ հարկ է պատմութեան ընթացքին մէջ
երկրորդական խոտորումներէ ըստ կարի խորշի,
հարկ է հոս ընթերցողին առջեւ դնել ի միասին
աղբիւրներն՝ որոնց թերեւս մէկը պէտք կ'ունե-
նայ մեր ձեռնարկութիւնը քննադատելու ժամա-

նակ. եւ թէ վերջապէս՝ որովհետեւ կը կարծենք
թէ կարելի չէ մեր լրագրութեան պատմութիւնն
այնպէս լաւ սկսիլ, եթէ ոչ համառօտ պատ-
մութեամբ մը՝ ի մէջ բերելով աղբերաց բո-
վանդակութիւնն: Բայց ասով չ'ուզուիր ըսել՝
թէ առանց բացառութեան ամէն աղբիւրներն ալ
հոս պիտի բովանդակենք. վասն զի կարելի է որ
ըլլան այլ եւս աղբերք՝ անծանօթք մեզ:

Նախորդ աշխատսիրութիւններն՝ որ մեզի
կրնան աղբիւր ըլլալ, երկուքի կը բաժնուին՝
յընդհանուրն եւ ի մասնաւոր: Առաջիններն են
անոնք՝ որ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան
պատմութիւնը գրած են, եւ ի մասնաւորի յի-
շատակած են ընդարձակ կամ համառօտիւ նաեւ
հայ լրագրութեան պատմութիւնը: Իսկ վերջին-
ներն են անոնք՝ որ մասնաւորապէս հայ լրա-
գրութեան վրայ միայն կը ճառեն: Յայտնի է թէ
ասոնք կարեւորագոյններն են:

Առջիններէն ունինք առջեւնիս՝

1. Պատմութեան Հայերէն Գրքութեան, Բ. Նոր
Մատենագրութիւն, 2. Գար. Զ. Անետիկ,
1878: Ասոր մէջ (երես 468) ազգային մա-
տենագրութեան հմուտ հեղինակն ընդարձակ
(19 թուղթ) կը ճառէ այս դարուս հրատարա-
կուած լրագրաց վրայ, ըստ բաւականի ընդարձակ
եւ ճիշտ տեղեկութիւններով: Այս աշխատա-
սիրութեանէն մեծապէս օգտեցանք:

2. Հայկական Մատենագրութեան, 2. Գար. Զ.

վենետիկ, 1883: Այս աշխատասիրութիւնն՝ որ Այբուբենական ցուցակ է տպագրութեան գիւտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց, կը բովանդակէ նաեւ ցայսօր հրատարակուած հայ լրագրաց անուանքն, առնթեր դնելով խմբագրին անունն, հրատարակութեան տեղը, սկզբան եւ կատարածին տարւոյ թիւն: Սակայն ի բաց կը թողու նաեւ շատերն անյիշատակ, եւ թուականաց մէջ ալ շատ ճշգրութիւն չի ցուցըներ:

3. Պարոն-Նիւն հոյ Մարենգրո-Նիւն, Եղիշէ վ. Գուրեան, Կ. Պոլիս, 1885: Հոս (երես 97) ԺԹ. դարու հայ մատենագրութեան վրայ խօսելով՝ յառաջ կը բերէ ԵՂ. վ. Գուրեան հայ լրագրութենէն նշանաւորներն (թուով 18) իբրեւ նպաստիչ եւ տածիչ աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորման եւ զարգացման, առանց ուրիշ դիտողութեան մը:

Իսկ վերջիններէն ունինք միայն երկու հատ:

1. Երոզ, լրագիր շաբաթական, 1850, Թիւ 28: Ասոր մէջ Հ. Փիլիպպոս վ. Ճամճեան Աշխարհիկ լրագրութեանն ու օրագրութեանն վերնագրով այլեւայլ յօդուածներու մէջ յառաջ կը բերէ Գիտիչ Բիւզանդիստէն (1812) մինչեւ Բարեպետ Ս. Սահակեան (1851) ամսաթերթն հրատարակուած լրագիրներն ու օրագիրները, իւրաքանչիւր լրագրոյն վրայ երկար ճառելով:

2. Հայերէն Մարենգրոն, (Armenische Bi-

bliothek), Աբգար Յօհաննիսեանց եւ Արթուր Լայսդ, Լայքցիկ, 1886: Աբգար Յօհաննիսեան՝ Աբշահանի խմբագիրն արդի հայ գրականութիւնն եւրոպացւոց ծանօթացընելու նպատակաւ՝ ազգային բանաստեղծութիւններ, կենսագրութիւն եւ աշխատասիրութիւն արդի նշանաւոր ազգայնոց, ազգային առածներ, թատրներ, եւ այլն հայերէնէ գերմաներէն թարգմանել կու տայ Արթուր Լայսդին (Arthur Leist) եւ տետր տետր կը հրատարակէ: Այս գործոյս Բ. Տետրին մէջ (եր. 145) հայ լրագրութեան ալ փոքրիկ գլուխ (12 երես) մը շնորհուած է: Ասիկայ հայ լրագրութեան վրայ համառօտ տեղեկութիւն կու տայ. բայց ինչպէս գործոյն ուրիշ յօդուածներն ընդ հանրապէս նոյնպէս Հոյ լրագրութեան յօդուածն ալ ունի իւր ուղղելի մասերն:

3. Յարոյ, Հայոց մամուլը Ռուսաստանում է-կովկասի մէջ, Թիֆլիս, 1878: Այս աշխատասիրութիւնն՝ որովհետեւ մասնական գաւառական պատմութիւն է հայ լրագրութեան, մեզի համար շատ յարգի է: Հեղինակն՝ որ նախ Ոճօրք ուսւ լրագրին մէջ իւր այս գործը ուստերէն գրած է եւ յետոյ առանձինն հայերէն տպած, 135 էջի մէջ խստիւ կը քննադատէ Ռուսահայոց լրագրութիւնն ի սկզբանէ մինչեւ իւր ժամանակը: Ի մէջ այլոց ընդարձակ կը խօսի Արթուր, Հիստորիայի վրայ շատ գովութեամբ, Վահագնի վրայ, Մշակի վրայ ոչ այնչափ ի նպաստ, եւ Մեղրի ու Մշակի

մէջ եղած կռիւներն մանրամանք կը նկարէ: Ինքն հեղինակն ուզած է իւր այս գործին մէջ անաչառ եւ անկողմնակալ երեւալ. բայց ընթերցողը կը տեսնէ՝ որ խիստ, նաեւ կծու խօսքերով կը յարձակի ինչպէս ամենուն, նոյնպէս ի մասնաւորի Մշակի եւ Մեղի վրայ, եւ չափազանց շլացած կ'երեւայ Հիւսիսային լուսէն:

Ասոնք են աւասիկ մեր աղբիւրներն՝ որոնք մեր ծարաւը լիովին անցընել կարող չեղան: Հարկ եղաւ որ մենք մեզի աղբիւր մը բանանք թէ եւ մեծաւ վաստակով՝ բայց յագեցուցիչ: Անձամբ թերթեցինք ազգային լրագիրներն՝ որչափ մեր ձեռքն անցան, եւ անով շատ բան լուսաւոր ըմբռնեցինք, շատ բան նոր տեղեկացանք: Եթէ շատ տեղեր չկրցանք ստոյգ եւ որոշ տեղեկութիւն տալ այս ինչ կամ այն լրագրոյ վրայ, առ ի չգոյէ աղբեր, կրնանք այժմէն իսկ յոյս տալ մեր ճշտապահանջ ընթերցողին՝ որ ժամանակն որուն միջոց երբեք չէ պակասած, պիտի յաջողի մեր այս թերութիւնն ալ օր մը բուժել:

Գ.

Բաժնուճում:

Ունինք վերջապէս քանի մը խօսք ալ մեր նիւթոյն բաժանման վրայ: Ո՞վ չ'ուզեր երկայնաձիգ ուղւոյ մը վրայ հանգստեան իջեւաններ, ուր խոնջ ուղեւորն հանգիստ առնլէն ետեւ՝ նոր զօրութեամբ յառաջ կը վարէ ճամբան: Ո՞վ չի

բաղձար որ լայնանիստ լաբիւրինթոս մը՝ ունենայ որոշ կենդրոններ, որոնց վրայ միտքը բովանդակ բաւիղները կ'ապելով՝ գիւրաւ առանց արիագնեան դերձանի իւր ճամբան որոշէ: Ընդարձակ նիւթ մը բաժանում հարկ է ունենալ:

Մեր լրագրութեան պատմութեան մէջ, ինչպէս յընթացս գործոյս պիտի տեսնէ ընթերցողը, կան ժամանակներ՝ որ իրենց անցեալէն ու ապագայէն ըստ բաւականի որոշ կը զանազանին: Ինչ երեւոյթ որ մեր արդի գրականութեան սկիզբները կը նշմարենք՝ կ'երեւայ նաեւ մեր լրագրութեան ծննդեան եւ զարգացման վրայ: Հայ լրագրութեան աճումն չէ եղած միշտ նոյն սաստկութեամբ: Ի սկզբանէ մինչեւ 1840, ո՞հ, ինչպէս յամրագնաց կ'ընթանայ, — դեռաբոյս մանկութիւն —: 1840էն ետքը գրեթէ ամէն տարի, եւ յաճախ՝ իւրաքանչիւր տարին քանի մը հատ նոր կը ծնանի, թէ եւ շատերը սակաւակեաց կարճօրեայ, — փոփոխամիտ երիտասարգութիւն —: Կրնանք ըսել թէ 1860էն ետքը հեղեղ մը հայ լրագրաց կը սկսի հոսել, որոնցմէ ոչ սակաւք կը մնան յարատեւ, — հաստատուն պրութիւն —: Ծերութիւնը չենք ուզեր տեսնել:

Ուրեմն ունինք որոշ կէտեր, ուր կրնանք պատմութեանս ընթացքին մէջ հանգիստ առնուլ՝ նախընթաց շրջանէ ետեւ: Այս որոշ կէտերն՝ ինչպէս ըսուածներէն յայտնի է, երեք

են, զոր մենք Շրջան կ'անուանենք, եւ կը բաժնենք մեր նիւթն այսպէս.

Ա. Շրջան: Ի սկզբանէ հայ լրագրութեան մինչեւ 1840:

Բ. Շրջան: 1840էն մինչեւ 1860:

Գ. Շրջան: 1860էն մինչեւ մեր օրերը:

Ասոնց վրայ կ'ուղենք յաւելուլ 1. Գլուխ մը հայատառ տաճկաբարբառ լրագրաց վրայ, զորոնք չենք կրնար աղգային լրագիր հաշուել եւ անոնց կարգին մէջ մուծանել. 2. Անգրագարձութիւն մը հայ լրագրութեան վրայ, եւ 3. Ընդհանուր տեսութիւն արդի հայ լրագրաց, որով կը փակենք մեր նիւթը: Բանանք ուրեմն հիմայ:

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Բ Ի Ն

Հ Ա Յ Լ Բ Ա Գ Ի Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ի ՍԿՁԲԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա. ԵՐԶԱՆ

Ի ՍԿՁԲԱՆԷ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՆՉԵՒ 1840:

Լրագրութեան ընդհանրապէս՝ եւ ի մասնաւորի աղգային լրագրութեան սկիզբը չի կրնար կամայական կամ պատահական համարուիլ: Լրագրութիւնը կարեւոր եւ անհրաժեշտ իր մըն է, զոր մարդկային բանաւոր միտքն ի հարկէ պիտի ծնանէր երբ արգելք մը չէր լսափաներ զայն: Ասան զի մարդկային միտքն իւր գիւտերը ծանուցանելու, աւօրեայ ուրախական կամ նորանշան դէպքերն իւր ընկերացն՝ նաեւ մինչեւ ի ծագս աշխարհի հռչակելու բնական միտում մ'ունի: Այս միտումը կրնայ յագեցընել միայն լրագրութիւնը:

Սակայն լրագրութեան սկսելուն անհրաժեշտ կարեւոր էր տպագրութիւն եւ թղթա-

տարութիւն: Տպագրութեան օգտին վրայ խօսիլն աւելորդ գործ է. իւրաքանչիւր սող տպեալ, թէեւ կուտնակերկի եւ կամ Աբգար Գպրի՝ հայ տպագրութեան հօր՝ նախատինք ու թշնամանք բովանդակէ, միշտ պատիւ է անոր: Առաջին գրքով որ տպուեցաւ, լրագրութեան սերմը ցանուեցաւ, որ եւ շատ չտեւեց բուսաւ եւ աճեցաւ, մինչեւ կրնայ ըսուիլ այսօր՝ որ տպագրութիւնը լրագրութեան համար էր եւ աւելի լրագրութեան գործածութեան սահմանեալ: Նոյնպէս թղթատարութիւնն որչափ յընթաց ժամանակաց դիւրացաւ, նոյնչափ լրագիրք բազմացան եւ դիւրաւ կրցան իրենց դոյութիւնը պահել:

Ո՛ր, ե՞րբ եւ որմէ եղած է սկիզբն աղգային լրագրութեան. խնդիր հետաքրքրական եւ ցանկալի: Եթէ ցայսօր շատ քաղաքներ կը կռուին իրարու հետ՝ զՀոմերոս իրենց ծոցէն ծնած ցուցնելու, նոյնպէս մեր մէջ ալ քանի մը քաղաք կ'երեւայ թէ իրարու հետ կը մրցին հայ լրագրութեան անդրանկութեան իրաւունքը կորցելու:

Եւրոպա՝ անձանթ բոլորովին Ազգաբարձի մը գոյութեան, առաջին հայ լրագիր կը ճանչնայ Դիոնի Բիւլանդեան երկշաբաթաթերթն, որ 1812ին վենետիկ սկսաւ: Պարսկաստանի Հայերէն Դպրոցի (երես 470) «Հայերէն պարբերական գրուածոց մէջ, կ'ըսէ, առաջին կրնան սեպուիլ ժամանակի կարգաւ Տարեգրոցի» կո-

չուած տետրակներն, որք 1799 — 1802 տարիներուն մէջ հրատարակուած են ի վենետիկ»: Հայկական Մարենադարանն առաջին աղգային լրագիր կը ճանչնայ Ազգաբարձ, թէեւ ծննդեան տեղը կը սխալի: Եւ արդարեւ աղգիս անդրանիկ լրագիրն¹ է աներկբայ՝

1. Ա Ջ Դ Ա Բ Ա Բ

Ամսաթերթ, Մադրաս, 1794—1796:

Խոյն. Տէր Յարութիւն Քահանայ Թմարոնեան Երազեցի: Տպ. Տ. Յար. Քահ. Թմարոնեան:

Ինչպէս որ յոյն գրականութեան յառաջարձակ լոյսն (Հոմերոս) արեւելեան գաղթականութենէ ծագեցաւ, նոյնպէս հայ լրագրութեան արշալոյսն Արեւելեան շնդկաստանի Մադրաս² քաղաքէն է: Իրաւամբ Աբգար Գպիրն հայ տպագրութեան հեղինակ կը համարուի, եւ յետ Ս. Մեսրոպայ առաջին տածիչ հայ գրականութեան: Նոյնպէս պէտք է իրաւամբ զՏ. Յարութիւն Հմաւոնեան աղգային լրագրութեան հեղինակ եւ առաջին անձնանուէր դիւցազն համարիլ: Թէեւ իւր ձեռնարկութիւնը լրագրութեան

¹ Հոս անցողակի կ'ուզենք մտադիր ընել, որ հայ տպագրութեան գիւտէն յառաջ անշուշտ լրագրի պաշտօն կը վարէին Կարեիքիքիքի, ժամանակագրութիւններ կամ յեղափոխաններ, որոնք ի թիւս ձեռագրաց նախնեաց կը տեսնուին:

² Հայկական Մարենադարան (եր. 145) Ազգաբարձն ի վաղութեան հրատարակեալ կը գնէ, շնորհիւ ինչ պատճառաւ: Նոյնպէս երկու տարի կեանք կու սայ Ազգաբարձի, փոխանակ երեք տարւոյ:

մատաղածին մանկութեան տկար հասակին մէջ հազիւ կրցաւ երեք տարի ապրիլ, — անշուշտ իւր գաւառական անձուկ շրջանն՝ ուր կը յածէր, եւ ազգին անընտել եւ անուսումն վիճակը զայն կը պահանջէր, — սակայն եղաւ սկիզբն եւ հիմն հայ լրագրութեան շինուածոյն՝ զոր կրնանք համեմատաբար յաղթ անուանել, եւ ազգային լրագրութեան գաղափարն առաջին անգամ նկարեց հայ մտաց մէջ: Այս ձեռնարկութիւնն առանց ազդեցութեան չմնաց շնորհակցայ գաղթականութեան յաջորդ տարիներու գրականութեան:

Աչտար գրաբար ամսաթերթն սկսաւ 1794 Յուլիս (Թերայ) ամսոյն, եւ իւրաքանչիւր ամսոյն վերջը կը հրատարակուէր: Բովանդակութիւնն էր նոյն ամսոյն մէջ հանդիպած դէպքերն: Թէեւ չենք տեսած այս ցանկալի թերթը, սակայն որչափ նոյն իսկ Հմաւոնեանին խօսքերէն¹ կ'իմացուի, այնպիսի ժամանակ եւ այն առաջին անգամ հրատարակուելովն ալ՝ շատ յօրինուածական եւ գիտնական լրագիր մը կ'երեւայ: Ահաւասիկ խմբագրին խօսքերը.

«Կատեւորվ եթէ զօժանդակութիւն տպարանին, եւ եթէ բարեպէտ յառաջ եկեալն ուսումնասիրաց, յարմար վարկայ նուիրել առաջի ձերումը ազգասիրութեան զխոկմունս նարդենիս. այսինքն տպեցմամբ է լըսածել քատորակ մի յամենայնում վերջնոց ամսոյ, անուանեալ Աչտար: յորմէ իմացումն իննելոց է ընթերցողաց, ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ, եթէ ի զանազան կագեթաց, եթէ ի զանազան քարտիսաց եւ

¹ Հայ-իւն Մարտի-իւն-իւն-ի բառն Աչտար:

եթէ այլոց զանազան գրոց. նաեւ բանք հարկաւորք եւ քաղցրալուրք, եւ ի վերջնումն տեսրակին՝ զօրացոյց մի հետեւեալ ամսոյ, պարունակեալ ի նմա զտօնս սրբոց, եւ զաւուրս ծննդեան եւ լրման լուսնոյն:

Այս ազգը կամ յայտարարութիւնն ուղղուած է «բարեպաշտ պարոնաց եւ մաքրակենցաղ տիկնանց Մարասի Հայոց»: Ասիկայ հրատարակեցաւ 1794, Մայիս 20ին¹: Աչտարի աշխատակից էին Ռուսաստանէն՝ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանց եւ Ստեփանոս Յովհաննէս Գուլամիրեան²:

2. Տ Ա Ր Ե Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տարեթերթ, վեկնտիկ, 1800—1802:

Խոյն. Հ. Ղոսիսա վ. ինձիձեան³: Տպ. Մ. Ղազար:

Ազգարարին ձայնին լռելէն շրտարի ետքը վենետիկի Մեծարգոյ Միաբանութիւնը ձեռնարկեց այս աշխատասիրութեան, զոր կրնանք անյատկապէս լրագիր անուանել: Ինչու որ բովանդակութեան եւ պաշտօնին կողմանէ լրագրոյ պաշտօն կը վարէր եւ նոյն վախճանի կը ծառայէր, սա

¹ Կը սիրենք այժմէն իսկ (թէեւ շատ կանուխ) յորդորել ազգային խմբագիրներն ու գրագետներն՝ որ 1894 Մայիս 20ին կատարուի հայ գրականութեան գլխաւոր մէկ կէտին՝ հայ լրագրութեան հարիւրամեայ փառաւոր Յօրեւեանն:

² Մանկավարժանոց, Թ. 1, 1887: Մանկավարժանոցէն կը տեղեկանանք՝ որ Կոստ. Պոլիս Արժ. Մկրտեան Հօր քով կը գտնուի Աչտարի երեք ամբողջ տարիներն ի միասին կազմեալ:

³ Տարեգրութեան երեք հատորներուն վրայ զոր մեր առջեւ ունինք, ինչպէս նաեւ Հայ-իւն Մարտի-իւն-իւն-իւն մէջ չի տեսնուիր յօրինողին անունը. բայց ի «Յուլիսի գրոց տպագրելոց ի Միսիթ. Միաբանութեանէ», վեկնտ. 1869, Հ. Ինձիձեան յօրինող կը նշանակուի:

տարբերութեամբ միայն որ փոխանակ կարճ շրջանի մը մէջ հրատարակուելու, իբր տարեգիր տարւոյն վերջը կը հրատարակուէր, եւ նոյն տարւոյն մէջ հանդիպած երեւելի քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական եւ գիտնական դիպաց մանրամասն տեղեկութիւնները կը ծանօթացընէր: Տարեգրութեան դիրքն է փոքր ութանկ, տպագրութիւնն ու թուղթն ըստ ժամանակին՝ մաքուր, լեզուն աշխարհաբար¹: Ա. Հատորին² որ 1800ին հրատարակեցաւ, 1799ի դէպքերը կը պատմէ, եւ այնպէս կը շարունակուի մինչեւ 1802, եւ որչափ գիտենք՝ ալ 1803ին լոյս չտեսաւ³: Տարեգրութեան իւր բովանդակութեան կողմանէ կը շրջէր ընդ բնաւ աշխարհ, եւ ամէն տէրութեանց, գիտնական գիւտերու եւ այլն տեղեկութիւն կու տար: Կրնայ ըսուիլ՝ որ լրագրութեան մանկութեան հասակին այս պատկերը շատ շատ յառաջադիմութեան բողոքներ յինքեան կը ցուցընէր: Բանասիրորէն նկատելով՝ Տարեգրութեանը մեր առջեւ կը դնէ ժամանակին աշխարհիկ լեզուն: Յառաջ բերենք քանի մը հատուած.

«Գանք հիմա ձեծին վրա. երբոր նէյսօնը աղէկ մը աւրեց թշնամոյն նաւերը, խապար խրկեց ցամաքը

¹ Հայկ. Մարտի-Պրիմորսի սխալմամբ կը դնէ՝ Կրեմլ: ² Հայկ. Մարտի-Պրիմորսի անդ կ'ըսէ՝ թէ Տարեգրութեանը 17 տարի տեւած է. անշուշտ շփոթելով Դիմիտրի-Բալանդինին հետ, որ նոյնպէս վենետիկ կը հրատարակուէր եւ տեւեց մինչեւ 1817, եւ կամ Եղանկ Բալանդինին հետ, որ իբր շարունակութիւն Տարեգրութեան տեւեց մինչեւ 1820:

ձէնկէ դադրելու համար. զէրէմ ինկիլիզին առջի նիւթը մոսկովը զարնել էր, չէր ուզեր որ տանիմառքային հետ դարձեալ ձեծկրկելով իր նաւերը սախտէ. հերիք սեպեց անդատար ընել որ թողու զինքը առաջ երթալու, ասանկով սանքի զօռով միւթարէքէ ընել տրվալ 8 սահ-թովան համար. էրթէսի օրը 24 սահաթ տահա երկնցուցին միւթարէքէն. եւ այլն:

«Բնաբանութեան միւթալիս մէկ քանի հրաշայի բան կը պատմուիին, որ հոս դնենք: Ապրիլի Տին օտէնտա ծովեզերեայ քաղաքը (Ֆիլեմէնկի մօտիկ) մէկ կենդանի մը ձիու նման ծովէ դուրս կելլայ ցամաքը. բարձր 8 ոտք եւ 5 բոյթ. պօշք երկան. մորթը ալաճա փէլէնկ գազանի պէս. երկու պզտիկ թեւալ ունի. բայց սուր եւ կարծր չէլիկի պէս. թիւֆէնկ պարպեցին չիմտաւ սրկրդեցաւ վար ընկաւ գնտակը. ասիկայ մտաւ արտերուն. մէջ խումը մը գտաւ ոչխարներու, շատը անոնցմէ կերաւ. 2 սահաթ ասանկ զէն տալէն ու վախցընէլէն ետեւ, զարհուրելի ձայն հանելով կէնէ ծով դարձաւ. ժողովուրդը վախցաւ, ասիկայ կէնէ կը դառնայ կերակուր օտնամ տէի. 30 հօգի կտրիճներէն պահապան դրին. հետեւեալ օրը նորէն ցամաքը ելաւ հոն. շատ աշխատեցան էն ետքը ականջին ետեւը վիրաւորեցին. եւ տուղախի մէջ ձգեցին. որ առաջուցմէ խուռմիշ ըրերէին. ան ատեն գիտունները կանչեցին, տեսնան որ կենդանիներուն սրան դնելու է. զէրէմ գիտցած կենդանիներուն հիշ մէկուն չըլմանիր»: (Տարեգր. 1801.)

3. ԵՂԱՆԿ ԲԻԻՋՆԵՐԵՆ, ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Տարեթերթ, վեհաճառիկ, 1803—1820:

Խոյն. Հ. Ղոռկաս վ. Ինճիհան: Տպ. Մ. Ղազար:

Եղանակ Բիւլանդին՝ դիրքովն ու տպագրութեամբն ըստ ամենայնի նման Տարեգրութեան, 1803ին¹ սկսաւ հրատարակուիլ ամէն տարւոյ սկիզբն, աշխատասիրութեամբ Հ. Ինճիհան ան-

¹ Պարսկ. Տարեգրութեան Դարեգրութեան կը դնէ՝ 1803. Իսկ Հայկ. Մարտի-Պրիմորսի 1800: Արդեօք ուղղուած է, թէ Տարեգրութեան հետ միացուած:

խոնջ գրասիրի, եւ տեւեց մինչեւ 1820: Ասիկայ 1815էն ետեւ, ինչպէս նոյն տարւոյն Հատորիկը կը ղեկուցանէ, Արշարունեաց ազգասէր Ընկերութեան ծախիւքը կը տպուէր: Այս Ընկերութիւնն 1812ին հաստատուած էր ի Կ. Պոլիս, եւ վախճանն էր ազգին մէջ գրականութեան օգի զարթուցանել՝ ոչ միայն նախնեաց մատենագրութիւնն ի լոյս ընծայելով, այլ եւ ազգին օգտակար գրոց հրատարակման ձեռնառու ըլլալով:

Եղևնայ Բիշոփին բովանդակութիւնն էր. Ա. Նոր Գործի նոր Գիրքի, որ յաճախ բարոյական խորհրդածութիւններ կ'ընէր: Այս գլուխն երբեմն զանց կ'առնուէր: Բ. Գործիչութիւնն օրերեւոյցի Գործիչութիւնն, յորում ամսոց իւրաքանչիւր օրերու օրն եւ այլ բնական երեւոյթները կը գուշակուէր: Գ. Պարտիսիւնն օրերեւոյցի Գործիչութիւնն, բժշկական եւ բնական, նոյն ճիւղերու վրայ այլեւայլ տեղեկութիւններ: Դ. Զբօսարանն ուսման, գիտնական հասուածներ: Մերթ ընդ մերթ նաեւ քաղաքական անցքեր ու դէպքեր ժամանակագրական ոճով կը պատմէր: Ասոնք են Եղևնայի բովանդակութիւնն՝ երբեմն առաւել երբեմն նուազ: Իւր ըստ բաւականի երկայն կեանքը կը վիայէ, թէ որչափ ալ բարերար Ընկերութեան մետաղեայ ձեռացը պարտական ըլլայ, սակայն ազգին մէջ ալ համակրութիւն չհասած էր: Եւ ստուգիւ նիւթոց ընտրութիւնն արժանի է գովութեան:

Այս աշխատասիրութիւնն եթէ չկարենանք ըստ ձեւոյն եւ այլ պահանջից լրագրէր անուանել, գէթ բովանդակութեան կողմանէ կրնանք ազգային լրագրաց կարգն ընդունիլ: Լեզուն ժամանակին աշխարհաբարն է, բայց շատ աւելի ընտիր քան զլեզու Տարեգրութեան, մանաւանդ վերջի տարիներն: Նաեւ աստ անդ գրաբար հատուածներ ալ կ'երեւան: Ահաւասիկ քանի մը տող.

«Որչափ աղէկ սեպենք ստանպօլին օգր ու շուրը, բայց յատուկ ստանպօլցին երկան չապրիր. հասարակօրէն 60 տարին կը հասնի, քիչ կայ 70ը անցնող, աւելի քիչ 90ը անցնող: Չմեռը քեօմիւրի կրակի սաստիկ գործածութիւնը ու ետքը բայ քալելը իրենց շատին կրբերէ նէվազիլի ու իջուածներու զանազան ցաւէր: Բաղնիքի չափազանց յաճախութիւնը նաեւ վնասակար ատէններ երթալը իրենց բերել կուտայ թուրութեան ու տաքութեան զանազան ցաւեր, ու կավրեն ան շահը՝ որ չափաւոր գործածութիւնը բաղնիքի պիտոր բերէր:» (Եղևնայ Բիշոփին, 1808:)

4. ՅԻՉԱՏԱԿԱՐԱՆ

Վեճնտիկ 1807 ('): Տպ. Մ. Ղազար:

Հայկէան Մարտիրոսի մէջ կը յիշատակուի Յիշարարանն ընկերացած Տարեգրութեան: Յառաջ բերենք Հայերէն Գործիչութեան Պարտիսիւնն (եր. 470) հեղինակին խօսքն՝ որմէ աւելի տեղեկութիւն չունինք ասոր վրայ: «1807ին, կ'ըսէ, Եւրոպայի մէջ տրուած պատերազմաց հետաքրքրական լուրերը հարկաւոր կ'ընեն նաեւ ուրիշ համառօտ պարբերական երկասիրութեան մը հրատարակութիւնը: Ասիկայ կը կոչուի Յի-

շարժում, որուն միակ նպատակն է, ինչպէս
խորագիրն ալ կ'ըսէ, նոյն տարւոյն մէջ յեւրոպա
հանդիպած պատերազմաց ստոյգ պատմութիւնն
տարածել յարեւելս: Բայց ո՞վ էր այս Յէշու-
կարնին քանդակագործը, քանի՜ անգամ շաբաթն
ամիսնի տես կը դրուէր, երբ քանդեցաւ այդ: —

Եթէ Տարեբրոնիւն ճակատը նկատենք,
կը գտնենք գրուած՝ «Տարեբրոնիւն, որ է Յիշա-
տակարան քաղաքական, պատերազմական, եկե-
ղեցական եւ բանասիրական անցից եւ դիպուածոց
աշխարհի»: Արդեօք ըստ այսմ հասկընալու է
յիշեալ երկասիրութեան խօսքերը:

5. ԴԻՏԱԿ ԲԻԻՋԱՆԴԵԱՆ

Երկշաբաթ ամիս երթ, Վենետիկ՝ 1812—1816:
Խոյն. Հ. Գրիգոր Վ. Գապարաճեան եւ այլք:
Տպ. Ս. Դազար:

Վենետիկոյ Միթիթարեանց Մեծ. Միաբա-
նութիւնն ի խնդրոյ եւ ձեռնտուութեամբ Ար-
շարունեաց ուսումնասէր Ընկերութեան 1812ին
Օգոստ. 1ին սկսաւ սոյն այս լրագիրն հրատա-
րակել: Արշարունեաց Ընկերութեան անդամներն
որ գործունեաց բաղձանք մ'ունէին ազգային
յառաջադիմութեան, տեսան սրամտութեամբ՝
որ յառաջադիմութեան էական պահանջմունք-
ներէն մին է ծանօթանալ սօտար ազգաց յառա-
ջադիմութեան, գործունէութեան եւ գործոց,

¹ Հայկական Մարտիրոսան հոս կը հեռանայ մեզմէ
երբ զԻնքեմ Բիւզանդիան վոսա. Գոլիս հրատարակեալ կը գնէ:

ոչ ամիսներէ եւ տարիներէ ետեւ՝ այլ անմիջապէս:
Ընկերութիւնն իւր հաստատութեան առաջին
տարին արդէն առաջարկեց յիշեալ Մեծ. Միա-
բանութեան՝ Ընկերութեան ծախիւքն հրատա-
րակել լրագիր մը՝ որ Ընկերութեան այս տեսու-
թեան ծառայէ: Յանձն առաւ ուսումնասէր Մի-
աբանութիւնն, եւ նոյն տարին սկսաւ հրատա-
րակութիւնը:

Դիպակ Բիւզանդիան հնգետասանօրեայ էր,
ի սկզբանէ մինչեւ 1813 Օգոստ. 16 երկու-
թուղթ միայն, այնուհետեւ չորս՝ մինչեւ տասը
թուղթ, լեզուն՝ աշխարհաբար, տարեկան գինը՝
40 դր., դիւրը՝ միջակ, գիրը մանր, թուղթն ու
տպագրութիւնն (մանաւանդ Ա. Տարին) ստորին
քան զՏարեբրոնիւն: Նիւթը դլխաւորաբար ժա-
մանակին նշանաւոր դէպքերն են՝ Մեծին Նաբո-
լէոնի գործքերն ու անոնց հետեւութիւններն,
որ՝ որչափ կ'երեւայ, ժամանակին պարագաներէն
ստիպեալ՝ Նաբոլէոնին կողմնակից լրագիրներէն
առնուած է: 1813էն ետքը ժամանակակից խոռ-
վութեանց դադրելով՝ ազատ ընթացք կ'առնու
Դիպակ Բիւզանդիան, ուսումնական եւ բանասի-
րական ճիւղերն ալ հետզհետէ մշակելով՝ մա-
նաւանդ վերջին տարին: Նաեւ գրաբար բարոյ-
ական ոտանաւորներ աշխարհաբար թարգմանու-
թեամբ կը գնէ, եւ յամենայնի ազգին մտաւոր
զարգացման գործունեաց եւ գովելի ջանք կը
ցուցընէ:

Գրեթէ Բիւղանդեանի առաջին խմբագիր եղաւ Հ. Գրիգոր Վ. Գապարաճեան տարի մը միայն, 1813ին եւ 14ին խմբագիր էր Հ. Մատթիա Վ. Փիւսկիւլճեան, 1815ին եւ 16ին Հ. Մանուէլ Վ. Զախլասեան, որոնցմէ երկուքը Գապարաճեան եւ Զախլասեան՝ ունին արգիւնք մը՝ ազգային գրականութեան մէջ:

Գրեթէ գրութեան ոճը պարզ ու ռամկասօս է զոտ. Պոլսոյ նոյն ժամանակի գրական լեզուաւ՝ իւր նախորդաց պէս ալ տաճկերէնախոսն: Վերջին երկու տարիները Գրեթէ Բիւղանդեան ինչպէս իւր բովանդակութիւնը՝ նոյնպէս լեզուն աւելի կոկել ու թեքել կը ջանայ: Ահաւասիկ քանի մը տող.

«Եւրոպայ ու Ֆրանսայ բուրդի պակասութիւն ունենալուն համար մէկը մէկ նոր գիւտմը հնարեց՝ որ աս պակասութեան տեղը լեցնէ: Կովու ու հորթու կաշի տեօշէկ կը ձեւէ որչափ մեծ ու պզտիկ կուգես, ու աղէկ վարպետութեամբ աս կըկարէ. տեօշին մէկ դին մուսլուխմը կամ մասուրամը կը դնէ՝ որ գոցվի ու բացվի ուղածին պէս, ասիկայ քեօրիւկսմը, կամ փշելով կուռեցընէ ուզածին շափ, որ կըլլայ մէկէն մէկ պատվական տեօշէկմը, ու կըպատկի վրան. ամառը ասոր վրայ մարդ չէփիր չիխաշիր, բնորը բրթէ տեօշին վրայ, անկէ ետեւ լուէն աղառ, գնէլը վերցընելը դիւրին: Ճամբորդ մարդ պիլէ, աս իր մենծ ու պատվական տեօշէկը հետը ուր ուզէ կրնայ տանել. առվտանց պլորցընէ՝ կտորմը կաշի ձիուն վրայ կամ առապային մէջ կըդնէ. իրիկունը ուր որ կըլլայ անտառի մէջ, դաշտի մէջ, ուռեցընէ աս կըլլայ թագաւորական տեօշէկմը, որուն վրայ հանգիստ կը պառկի:»

«Յուլիսի 28ին իրիկվան դէմ տուռէտոսֆ քաղաքը, մէկ ասրապիտէի փոթորիկ մը եղաւ, որ ծերերը չէին յիշէր թէ կենացներուն մէջ, անոր նմանը տեսած ըլլաս: Ետեւէն մէկ սաստիկ անձրեւ մը կարկուտով խոռնած

եկաւ, որ մէկէն ծով դարձուց բոլոր քաղաքը, բայց աստուծով մարդու մը մնաս չեղաւ, ամա ճամեր կոտորտել, տներ փլցընել, էգիներ ապականել, ծառեր արմատէն խլել, ու այլ ասոնց նման մնասներ շատ տրվաւ:» (Գրեթէ Բիւղանդեան, 1812:)

«Պօղոս Մանուցիոս կըգրէ որ՝ հացի հրաւիրված ըլլալով Ֆիլոքսենոսը, կըսպասէր սեղանին վրա, որ կերակուր բերեն. ամեն բանէն առաջ՝ բերին հաց, տեսնելով որ շատ սեւ էր, բերողին բաւ շխալով. Շատ մի բերեր ասկից, որ մութ չընես:» (Գրեթէ Բիւղանդեան, 1816:)

Որո՞նք են Գրեթէ Բիւղանդեանի գովելի եւ պարսաւելի յարկութիւնները: — Եթէ զԳրեթէ Բիւղանդեան նկատենք համեմատելով իւր նախորդաց հետ՝ պէտք ենք ըսել որ ունի անոնցմէ աւելի առաւելութիւններ: Իբրեւ անդրանիկ քաղաքական լրագիր Տաճկահայոց՝ թէեւ չըլլայ կատարեալ, բայց կրնար նոյն ժամանակի հայ ընթերցողը գոհացընել իւր արտաքին կերպարանքն ու ձեւովը, քաղաքական լրոց առատութեամբն ու ընդարձակութեամբը. վասն զի ոչ միայն եւրոպական տէրութեանց, այլ եւ Ամերիկայի քաղաքական անցքերուն վրայ տեղեկութիւն կու տար: Առաջին անգամ հոս կը հանդիպինք ազգային յառաջագիմովութեան յորդորակներու, Արշարունեաց Ընկերութեան անդամներէն խօսուած¹: Ազգային լրագիրներէն առաջին անգամ Գրեթէ Բիւղանդեան կը յանդգնի, եւ այն այնպիսի ժամանակ մը, տասնուհինգ օր անգամ մ'երեւալ: Հոս առաջին անգամ կը հանդիպինք լրագրի սովորական զարգագիր ճակատի,

¹ Գրեթէ Բիւղանդեան, 1813, Թիւ 1, 3:

վերջապէս լրագիր գաղափարին (թէ եւ անկատար) իրագործմանը: Եթէ միւս կողմանէ նշմարենք նաեւ տուած քաղաքական լրոց կողմնակալութիւնը, ժամանակակից ազգային խնդրոց եւ դիպաց բոլորովին անյիշատակ թողուիլը, կրթիչ շինիչ յօդուածներու պակասութիւնը, լեզուին ուսմանութիւնը, կը ներենք անշուշտ միտ դնելով որ իւր ազգիւրները Մ. Նաբոլէոնի տպագրական ճնշող օրինաց տակ էին, (— Նաբոլէոն արգելած էր օտար երկիրներու լրագիրները մուծանել իւր իշխանութեան երկիրներն, եւ ներքինք ալ միշտ ի գովութիւն եւ ի կողմն Նաբոլէոնի կրնային գրել, —) եւ ազգային ու գրականութեան ոգին ալ դեռ չէր արթնցած: Վերջապէս լեզուն ալ հարկ էր այնպէս ըլլալ՝ որպէս զի թերուսուսմի ժողովրդեան իմանալի ըլլար. կարելի՞ ալ էր այլազգ: — Աւաղ որ Դիոնիսի Բիւզանդեան 1816ին վերջերը՝ մեզի անծանօթ պատճառաւ մը, շուտով մեկնեցաւ հինգ տարուան փոքր ի շատէ արդիւնալից ասպարիզէն:

6. ԹԱԳՎԻՄԻ ՎԱԳԱՅԻ, ԼԵՈՅ ԳԻՐ

Շաքաթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1832—1833:

Տպ. «Թագափախ վագայի» տպարան:

Տաճկահայք, չի կրնար ուրացուիլ, Ռուսահայերէն շատ աւելի կանուխ արթնցան գրական քունէ: Իրենց զարթուցիչ եղան աւելի հեռաւոր փոքրիկ գաղթականութիւնք: Այժմու

արեւմտեան գաղթականութեան առաւել կըրթեալ մասն՝ Կոստ. Պոլսոյ Հայք ունին դարուս կէսէն ետքը գրականութեան հետ փոքր ի շատէ պայծառ լրագրութիւն մ'ալ, եթէ ուզենք յուսմոյաց եւ լաւատեսաց մէջ եղած անըզպետէն իրերը զննել: Կոստ. Պոլսոյ Հայք մինչեւ 1832 ունեցան թէեւ տպարաններ, եւ ոչ սակաւ մատենք գրականութեան սոյն արգանդներէն ի լոյս ընծայուեցան, սակայն տեղական ազգային լրագրոյ մը ձեռնարկու չգտնուեցաւ: Վասն զի եթէ կար այն ժամանակ քիչ մ'ընդունակ ուղեղ՝ այն ալ ներքին երկպառակութեանց մէջ կը մաշէր կը հալէր:

Հազիւ 1832ին կը զարթնու Կոստ. Պոլսոյ Հայոց մէջ տկար եւ շատ տկար հոգի մը լրագրութեան, աւելի օտար ազգեցութեան ներքեւ: Աղեքսանդր Պլաք (Blaque) 1831ին Կոստ. Պոլիս Աղբարար Օսմանեան (Moniteur ottoman) անուն գաղղիերէն լրագիր մը կը հրատարակէ՝ իբրեւ պաշտօնական լրագիր Բարձրագոյն Դրան: Յաջորդ տարւոյն սկիզբը սոյն լրագիրը Թագափախ վագայի անունը կ'աւնու, լեզուն ալ կ'ըլլայ տաճկերէն՝ տաճկերէն տառիւ: Նոյն լրագրոյ խմբագրութիւնն անշուշտ՝ կը փորձէ նոյնին հայերէն թարգմանութիւնն ալ հրատարակել՝ ի յափուրդ ոչ սակաւ ընթերցասէր Հայոց. սոյն թարգմանութեան անուն կը կնքուի՝ Թագափախ վագայի, Լրոյ քիւ:

Որովհետեւ Թագափախ վագայի տաճկերէն

լրագրոյն հրատարակութեան օրէն մինչեւ 1832
 Յունուար՝ տասնումէկ թիւ հրատարակուած էր,
 նոյն լրագրոյ հայ թարգմանութեան առաջին
 թիւն սկսաւ տաճկերէնի 12^ր թուէն՝ 1832,
 Յունուար 13ին, եւ փոխանակ թիւ 1 դնելու՝
 դրուեցաւ թիւ 12, ինչպէս կը զեկուցուի նոյն
 թուոյն մէջ: Այս հայերէն թարգմանութիւնն
 հրատարակութեան որոշ ժամանակամիջոց չու-
 նէր, այլ մերթ 7 օր անգամ մը եւ մերթ 14—
 20 օր անգամ մը կը հրատարակուէր: Երկրորդ
 (որ է 13^ր) թուէն սկսեալ անունը կերպարանա-
 փոխեցաւ եւ կոչեցաւ *Լրոյ գիր Մեծէ Տեր-Յեանն*
Օսմանէան: Գիրքն էր միշտ ութածալ կէս թերթ
 (4 թուղթ). թուղթն ու տպագրութիւնը միջակ,
 գիրը սովորական մեծութեամբ: Խմբագրին կամ
 թարգմանչին անունն անծանօթ է, թէեւ շատ
 ցանկալի էր գիտնալ: Վասն զի կոստ. Պոլսոյ հայ
 լրագրութեան շինուածոյն՝ որուն վրայ կրնայ ի-
 րաւամբ պարծիլ այսօր ի մէջ այլոց քաղաքաց,
 սկիզբն ու հիմն եղաւ: Լրոյ գրէ լեզուն աշխար-
 հաբար էր՝ ռամիկ. բայց որչափ կ'երեւայ՝ ու-
 զուած էր տաճկերէնախառն հայախօս ժողովրդ-
 դեան դիւրահաս ընել. վասն զի տեղ տեղ կո-
 կիկ լեզու կը նշմարուի: Տէրութեան պաշտօ-
 նատեարց անունը գրեթէ միշտ տաճկերէն էր:
 Պատմական ոճն ըստ ամենայնի տաճիկ լրագրաց
 ոճն էր, եւ գրեթէ ամէն նախագասութիւն է-ով
 կը սկսէր, եւ եթէ նիւթը պակսէր՝ վերջին

մէկ կամ մէկուկէս սիւնն դատարկ կը ձգուէր¹:
 Բովանդակութիւնն էր Օսմանեան Պետութեան
 ներքին գործերը: Գիտնական յօդուած շատ
 ցանցառ կ'երեւար: Ասոր լեզուէն դոյզն ճաշակ
 մը կարծենք ցանկալի է բանասիրաց:

«Ըստամպօլու գատը մօլլաճըք զատէ սերվէթ
 Էֆէնտիին ժամանակաւոր պաշտօնը այս անցեալ զի-
 հիճճէի վերջը լրացաւ. եւ այս մուհարրէմին սկզբէն
 տիրելով, նոյն պաշտօնը նախկին ըստամպօլու գատը
 սէլիմ մօլլա գատէ սէյիտ Ապտիւլուահիմ էֆէնտիին
 երկրորդ անգամ շնորհեցաւ:»

«... Գօլէուա ցաւին հանդիպօղը մերկացընելով
 նախ խիստ ջեւուցած կամ թէ կրակով լեցուն արթու-
 կով (իւթիւով) իւթիւլէնմիշ եղած երկու բրդեղէն
 ծածկոյթի մէջ պառկեցընեն, եւ յետոյ նոյն ծածկոյթով
 պահպանած մարմնոյն վրայ տաքցուցած իւթիւ, եւ
 կամ թէ կրակով լեցուն իւթիւ մը ծայրէ ի ծայր կա-
 մաց պտրտընեն: Եւ հիվանդին մարմնը տաքընող շփե-
 լու մէհէմմով ուժով եւ շատկեկ շփեն: Եւ մէհէմմին
 բաղադրութեան կերպը այս է 150 տրէմ՝ բախի, 75 տրէմ՝
 բարկ քացալ, 4 տրէմ՝ ծեծած հառտալ եւ 2 տրէմ՝
 քեաֆուր, եւ 2 տրէմ՝ պիպեռ եւ մէկ գլուխ ծեծած
 սխտոր...:»
 (Լրոյ գրէ, 1832:)

Կարճ եւ շատ կարճ եղաւ ասոր կեանքը:
 Մէկ տարուան մէջ տեսաւ ծննդեան հետ մահն
 ալ²: Ապրեցաւ խեղճութեամբ բոլորովին կա-

¹ Ըստ ամենայնի նոյն երեւոյթը կը տեսնուի գեր-
 մաներէն հնագոյն լրագրոյ մը վրայ, որ բաւական ատեն է
 Հայտելպերիկ Համալսարանին գրատան մէջ գտնուած է:
 Այս լրագիրն՝ որ շաբաթաթերթ է, տպուած է 1609ին
 եւ յիշեալ գրատան մէջ կը պահուի իբր թանկագին հնու-
 թիւն. վասն զի ասկէ հնագոյն լրագիրներն տակաւին չեն
 գտնուած:

² Այսինքն՝ այս անուան տակ. վասն զի, ինչպէս
 պիտի տեսնենք, քանի մ'անգամ այլեւայլ նման անուանց
 տակ յարեաւ եւ թաղեցաւ: 1840ին թ-գլխի Վ-գ-յի ա-
 նուամբ՝ հայ տառի տաճկերէն լեզուաւ կը հրատարակուէր,
 1847ին Յայտարար գիր լրոյ գրէ Տեր-Յեանն Օսմանէան

պեալ իւր բնագրին, օտար տէրութեանց անցքերու եւ ազգային իրաց անձանօթ, ինքն իւր մէջն անոճ, անհամ, ցամաք եւ զուրկ սրբուէ յանկուցիչ յատկութենէ: Այս պարագայից մէջ բնականապէս չունենալով ստնտու՝ ցամաքեցաւ վաղամեռիկ: Բաց ի կոստ. Պոլսոյ հայ լրագրութեան «նոր-նիւն» եւ ազգային աւաղին շարաթերթն ըլլալու պատահական պատուէն՝ ուրիշ առաւելութիւն մը չի ցուցըներ Թ-գ-ի Վ-գ-ի, Լ-ոյ էիւր:

7. Հ Ա Յ Ե Լ Ի

Կոչիւմը:

Պատմութեան Հայերէն Գործութեան կը յիշէ այս ժամանակներն Հնդկա հայ գաղթականութենէ ի կալիթա հրատարակեալ լրագիր մը Հայերէ անուն՝ որ կարճատեւ կեանք է ունեցեր: Գծրախտաբար չի յիշեր ուրիշ կարեւոր կէտերը: Մենք բախտ չունեցանք այդ Հայերէն դիտելու, ուրիշ կողմանէ ալ տեղեկութիւն մը չունինք:

8. Հ Տ Ե Մ Ա Ր Ա Ն

Ամսամեթ, Զմիւռնիա, 1839—1854:
Խմբ. Բողոքական Միսիոնարք: Տպ. Հոմսն Հալոք եւ Գոռ. Կոիֆիթ:
Ամերիկեան բողոքականութեան ի Հայս մուտքն կեանք տուաւ նոր ազգային լրագրոյ մը:

անուամբ՝ Հայերէն, 1843ին Ճերիտէի Հոլտի անուամբ՝ Հայատառ տանկարարաւ, 1847ին՝ Յայտարար րուգիր Ինչ Տերութեան Օսմանեան անուամբ՝ Հայերէն լեզուաւ: Վերջապէս Ստրասպուրի Բիւլլետեն անուամբ ալ երեւցաւ: — Չարմանալի դեմնաբուծ:

Որչափ դժուարին էր ի սկզբան բողոքականութեան մուտքն, նոյնչափ կը ճգնէին Ամերիկեան Միսիոնարք — իրենց սովորական կերպովը — հարթել դժուարութիւնները՝ ծածկելով ամենայն ինչ գիտութեան՝ արտաքնայարդար անկեղծութեան եւ ծառայամտութեան քողին ներքեւ: Ի՞նչ աւելի կրնար իրենց սկզբունքները մուծանել տակաւին քնացող ազգի մը մէջ, եթէ ոչ յանկուցիչ՝ միանգամայն դիւրագին լրագիր մը:

Ի Զմիւռնիա՝ որ հայ բողոքականութեան որորոցն եղած է, ամերիկացի բողոքականաց տպարանին մէջ 1839ին Յունուար 1ին լոյս տեսաւ գիտնական հանդէս մը՝ որոյ անուն էր կնքուած՝ Յունուարիան Պիտանի Գիտելոց: Այս հանդէսն ամսական էր, մեծ ութածալ ամբողջ թերթ մը (8 թուղթ), գիրը միջակ, թուղթն ու տպագրութիւնն ըստ բաւականի մաքուր, պատկերազարդ, տարեկան գինն ալ 18 ղուրուշ: Առանձին խմբագրի մ'անունը մինչեւ վերջը չերեւցաւ լրագրոյն վրայ՝: Ա. Տարին Հոման Հալոք, իսկ անկէ ետեւ Գուլիէլմոս կոիֆիթ անգղիացիներուն տպարանը կը տպուէր: Ի սկզբանէ մինչեւ 1842ի վերջը՝ Գ. Տարին՝ անընդհատ շարունակեցաւ: 1843ին միամեայ հանգիստ առնլէն ետեւ՝ 1844ին Յուլիս 1ին Ե. Տարին սկսաւ շարունակուիլ եւ

: Շրտարանի 1844, Թիւ 57ի մէջ կը յիշատակուի միայն թէ Վաղարշակ Սարգիս Յովհաննէսեան «չորս տարի Շրտարանի գլխաւոր թարգմանիչ», եղած է:

տեւեց այսպէս մինչեւ 1846 Յունիս 1, Զ. Տարին¹: Այնուհետեւ երկայնժամանակեայ դադար մ'ըրաւ² մինչեւ 1854 Յունուար 1, երբ Է. Տարին հրատարակեցաւ փոխադրուած ի կոստ. Պոլիս Ա. Պ. Չրըչիլիին տպարանը: Հոս յաջորդ տարին Շտեմբարանն ինչպէս տեղը նոյնպէս դիրքն ու բովանդակութիւնը փոխեց եւ անուանք վրայ նոր յաւելուած մ'առնելով՝ կոչեցաւ Անետարէր Է- Շտեմբարան պիտանի գիտելեաց, որուն վրայ յետոյ ըստ ժամանակագրական կարգի³: Այսպէսով Շտեմբարանն 16 ասուոյ միջոցի մէջ (1839— 1854) եօթ տարի միայն հրատարակեցաւ:

Եթէ Շտեմբարանի բովանդակութիւնն յընդհանուրն դիտենք՝ կրնանք ըսել թէ յաջող էր նոյնին ընտրութիւնն, առատ էր նիւթն եւ բազմազիւ: Քաղաքական մաս մը չունէր ամենեւին,

¹ Զ. Հատորին վերջը հրատարակիչը կը ծանուցանէ թէ «Այս քով պիտի դադրի ան պատճառաւ որ վերատեսուչս մտաբերս Ամերիկա կ'երթայ, ուր որ մէկ տարի կենալու միտք ունի»:

² Է. Հատորին 1 թուոյն մէջ կը ծանուցուի թէ Շտեմբարանը «Է թէ ձեռնտուութիւն չգտնելուն կամ օգտակար ըլլալուն կողմանէ տարակոյտ մը ըլլալուն պատճառաւ ընդմիջեցաւ: այլ հրատարակիչին բացակայութեանը, եւ ուրիշ ստիպողական բաներու պատճառաւ՝ որոնց միջոցիւ անշարժ է»:

³ Արապի ալ հրատարակողաց ձեռքն ըլլայ՝ Ա-տ-ր-ֆէրն իբր շտրուակութիւն Շտեմբարանի նկատել եւ վերջնոյս տարիներն ալ առաջնոյն տարեաց վրայ յաւելուել եւ ունենալ այսօր 42 ամեայ Ա-տ-ր-ֆէր մը, սակայն մեզի՝ — որ պարտական ենք ամէն լրագրական նոր երեւոյթ զատել նախորդէն, մեզի որ կը տեսնենք Ա-տ-ր-ֆէրի եւ Շտեմբարանի մէջ էական զանազանութիւն մը՝ անուան, գրից, բովանդակութեան, — ներքին է Ա-տ-ր-ֆէրն իբր զատ լրագիր մը նկատել:

այլ՝ ինչպէս կ'ըսուի Յայտարարութեան մէջ, «իբրեւ բարի եկած հիւր մը, կը մտնէր ընտանեաց մէջ, բանալով անոնց առջեւ շտեմարան մը կրօնական, բարոյական եւ բնական գիտութեանց հատուածներու՝ պարզ եւ դիւրամբունելի ոճով: Կրօնական յօդուածներ իւրաքանչիւր ամսաթերթի գլխաւոր բովանդակութիւնն էր եւ թերթին կէսն եւ աւելին կը գրաւէր. աստուածաշնչի եւ բողոքական վարդապետութեանց վրայ երկայն անհամ եւ անլի Գորոններ ամէն թերթի վրայ կ'երեւային, ինչպէս մինչեւ ցայսօր նոյն երեւոյթը տակաւին գլխաւոր նկարագիրն է հայ-բողոքական լրագրութեան: Բարոյական յօդուածներն ուրիշ բան չէին՝ եթէ ոչ կարճ առածներ, առաքինութեանց յորդորներ կամ օրինակներ: Իսկ գիտնական հատուածներն գրեթէ միշտ բնապատմական եւ աշխարհագրական էին: Իւրաքանչիւր Տարին իբր 30 պատկեր — աւելի բնապատմական եւ աշխարհագրական — կը բովանդակէր: Պատկերներն՝ որ Բ. եւ յաջորդ Տարիներն աւելի յաջող եղած էին, Է. Տարին բոլորովին անհետ եղան Շտեմբարանէն:

Շտեմբարանն որչափ եւ կը ջանար իւր ուղղութիւնն ի սկզբան ծածկել, սակայն արդէն Ա. Տարուոյն մէջ գոյնն սկսաւ ցուցընել, ծածուկ եւ անզգալի օրինակաւ բողոքական սկզբունքներ գեղեցիկ Գունոց ու պատմութեանց տակ ծածկել, եւ կաղ ի կաղ յառաջ երթալով՝ անուանա-

փոխութեան ժամանակ արդէն բողոքականաց պաշտօնական լրագիրն եղած էր: Շրեմարանն որչափ ալ թեթեւագին էր, իւր այս ուղղութեան պատճառաւ ազգին ընդհանրութեան առջեւ ընդունելութիւն չգտաւ:

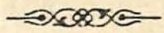
Շրեմարանն իրաւունք ունի պարծելու իբրև անդրանիկ ի մէջ հայ լրագրաց Չմիւռնիոյ՝ որ Տաճկահայոց մէջ կոստ. Պոլսէն ետքն առաջին հարուստն է հայ լրագրութեամբ: Սակայն հայ գիտնական հանդիսից հայր ըլլալու նախապատուութիւնն որչափ եւ պահանջուի, չենք կրնար տալ, ցորչափ ունինք իբմէ յառաջ Տարեգրութիւն եւ Եղանակ Բիւզանդիան: Առաջին անգամ Շրեմարանն յղացաւ գեղեցիկ խորհուրդ մը՝ պատկերազարդ լրագիր մ'ընծայելու ազգին: Եւ որ աւելին է՝ մեծ արդիւնք ունեցած է արդի լեզուին զարգացման պատմութեան մէջ: Մինչեւ իւր օրերն հրատարակուած լրագրաց մէջ ինքն առաջին անգամ կը սկսի խնամք մը ցուցնել Տաճկահայոց լեզուն մաքրելու եւ զտելու, կը ճգնի օտարազգի բառերն լրագրաց հորիզոնէն մերժել եւ հայերէն ընտիր բառեր (տաճկերէնով հանդերձ) գնել, եւ ի հարկաւորութեան նաեւ հնարել: Բայց շարագրութիւնը միշտ տաճկերէն երանգով մնաց, քերականական մասին ալ ժամանակին վրիպանաց հետեւելով:

Չենք կրնար երբ մէկ կողմանէ Շրեմարանի առաւելութիւնները կը տեսնենք միւս կողմանէ

փակել մեր աչքն այնպիսի էական եւ խրտուցիչ թերութեան մ'առջեւ, որ — ոչ, լոկ Շրեմարանի մէջ չէ, այլ — բովանդակ հայ-բողոքական լրագրութեան մէջ մինչեւ ցայսօր կ'երեւայ: Եւ այս այնպէս՝ որ եթէ ըսենք թէ հայ-բողոքական լրագրութիւնն՝ որ գրեթէ կէս դարէ ի վեր ի գոյութեան է, ամենեւին յառաջագիմութիւն չէ ըրած, չափազանց խօսած չենք ըլլար: Եւ ինչ է այս թերութիւնը: — Ըսելու պէտք չկայ, ով որ Շրեմարան մը եւ անկէ ետեւ հրատարակեալ հայ-բողոքական լրագիր մը ձեռք առնու, կը գտնէ: Կարծես երկուքն ալ նոյն տարիներու, նոյն ժամանակի գործեր են, նոյն գրչի, նոյն հոգւոյ, երկուքին ալ բովանդակութիւնը նոյն, ոճը նոյն: Երկուքն ալ ժամանակակից ազգային խնդրոց, ժամանակին պիտոյից անձանօթ, երկուքն ալ չեն գրեր ազգին ո՛րեւէ մէկ իրին վրայ, եւ կամ եթէ գրեն, այնպէս ցանցաւ եւ հարեւանցի՝ որ գիտաւորի մը պէս հազիւ տարիներու մէջ անգամ մը կ'երեւայ: Երկուքն ալ թարգմանաբար, եւ գրեթէ միայն թարգմանաբար կը սպառեն ինչ որ անգղիական լրագրական շուկայն կը մատակարարէ, եւ չեն ըմբռնած ցայսօր՝ թէ հայ ընթերցողն ինչ քաղցրութեամբ կ'ընթերունու յօգուած մը՝ երբ գիտէ թէ ինքնագիր է եւ հայ մտաց ծնունդ: Երկուքն ալ վերջապէս իրենց ընթերցողաց շահուն՝ մտաւորական օգտին եւ բաղձանաց անփոյթ՝ կ'երգեն մենաձայն (monotone)

ինչ որ սկսած են մի անգամ երգել, փոյթ չէ՝
 թէ ոչ որ մտիկ կ'ընէ: Բաց ի քանի մը գիտ-
 նական փոքրիկ հասուածներէ՝ որ լրագրական
 տիրոջ օրինաց համեմատ իբրեւ Այլ-այլ կամ
 իս-ն քեր պէտք էին լրագրին աւելորդ մէկ մասը
 գրաւել եւ սակայն գլխէն մինչեւ ոտքը հիւսուած
 ու մանուած կ'երեւան, չկայ յօդուած մը՝ զոր
 ընթեռնուլ հետաքրքրուի թերթը ձեռք առնողն
 եւ կամայ ակամայ բերնէն՝ Յոր է մը փախցը-
 նելով մէկ դի չգնէ: Ըսենք ուրեմն միով բանիւ,
 որ հայ-բողոքական լրագրութիւնը կ'ապրի (չնոր-
 հիւ ամերիկեան եւ անգղիական ոսկիներու) ոչ
 թէ ազգին մէջ, այլ հեռու յԱնգղիա, եւ աւելի
 հեռու յԱմերիկա, կ'ապրի ոչ յօգուտ ազգին,
 այլ բողոքականութեան, կ'ապրի իբր կիսալոյս
 մոլորակ մը՝ ոչ թէ շայր լուսաւորելու՝ այլ աւելի
 բողոքականութիւնը ցոլացընելու համար:

Անցեալն՝ անցեալ է: De mortuis nil nisi
 bene. Մենք խոտորեցանք շատ եւ շատ, յորդո-
 րենք միայն՝ թողուլ այսուհետեւ ցուրտ եւ
 անհամ ոճն ու գրութիւնը, եւ ազգին՝ ոչեայն
 ուսումն ու կրթութիւն տալ, մշակելով ազգին
 հետ յարաբերութիւն ունեցող որեւէ ճիւղ մը:
 Հրապարակագրաց ձեռքն է որոշել ազգի մը
 ճակատագիրն՝ երբ աղգը լրագրութենէ զատ
 հասարակաց բեմ մը չունի լսելու եւ լսուելու:

Բ. ԵՐԶԱՆ

1840ԷՆ Մ Ի Ն 2 Ե Խ 1860:

րեթէ կէս դարու շրջան մը հատանք ան-
 ցանք. նկատեցինք հայ լրագրութեան
 ծնունդն ու սերունդը: Կրնանք այժմ
 նոյն ճամբան փորձառու աչօք դիտել:
 Տեսանք մեծ շրջանի մէջ փոքր ձեռնարկութիւն-
 ներ. փորձեր՝ որ տակաւին անուսումն ժողո-
 վըրդեան մէջ արձագանգ չգտան: Եւ այլազգ ալ
 կարելի չէր: Վասն զի եթէ դարուս սկիզբներն
 զմեզ տանինք եւ նկատենք հայ ազգին հոգեկան
 եւ նիւթական դիրքն ու վիճակը, կը գտնենք որ
 այն ատեն ազգն լրագրասէր չէր կրնար ըլլալ: Ու-
 սումնականութիւնն յանձնուած բոլորովին ազգին
 եկեղեցական դասուն, թէ Տաճկաստան եւ թէ
 Ռուսաստան ուսումնարանք հազիւ նոր կեանք ա-
 ռած եւ սակաւաւոր թուով, կրօնական խոռովու-
 թիւնք եւ կռիւք ամէն միտք գրաւած, հաղոր-
 դակցութիւնն՝ — լրագրութեան կենսական զօ-
 րութեան էական մասն, — զուրկ ամէն դիւրու-
 թենէ, այս ամենայն չէր ներեր ազգի մը՝ լրա-
 գրութեան զբաղելու:

Ինչ էր անցեալ շրջանին նկարագիրը: — Թեթեւ մաագրութիւն մը կը տեսնէ որոշ՝ կըրկնուած միեւնոյն երեւոյթն որ կայ մեր հին գրականութեան մէջ: Եկեղեցական դասն՝ ինչպէս մեր գրականութեան ի սկզբանէն վեր, հոս ալ ինքն է դարձեալ գլուխ եւ առաջնորդ, ինքն է հայ լրագրութեան կեանք տուողն եւ առաջին տկարութեան տարիները սնուցանողն ու աճեցնողը: Երկրորդ երեւոյթ մը՝ որ յաջորդ շրջաններու ընդդիմապատկերն է, այն է՝ որ կարծես այս հայերէն լրագիրներն չայոց համար չեն. չես գտներ ընդհանրապէս, որչափ եւ հետազօտես, ազգային ներքին կամ արտաքին կենաց նշմարանք մը, ժասանակակից ազգային պատմութեան գէթ դոյզն արահետ մը, ազգային գրական կամ պատմական յիշատակարանաց փոքր յիշատակութիւն մը: Երրորդ երեւոյթն այն է՝ որ այս լրագրաց ձեռնարկուք ընդհանրապէս չէին ըմբռնած, ինչպէս ցայսօր սակաւք կ'ըմբռնեն, լրագրին տալ որոշ ուղղութիւն մը:

Այսպէս մեր լրագրութիւնն իւր առաջին դարուն առաջին կէսը տակաւին մանկութեան տխեղժ հասակին մէջ անցուց, չքուցուց յառաջադիմութեան մեծ ճիգ մը՝ մանաւանդ թէ իւր տկար ընթացքին մէջ շատ անգամ ալ կ'ստեցաւ, եւ մէջ ընդ մէջ նաեւ երկայնժամանակեայ լուութիւն տիրեց հայ լրագրական աշխարհին վրայ: Սակայն 1840էն ետեւ՝ կարծես մի

անգամ ընդ միշտ արթնցաւ ազգիս լրագրական պիտոյից զգածումն, եւ այնուհետեւ իւրաքանչիւր տասնեկին նոր զօրութեամբ նոր նոր ձեռնարկութիւնք սկսան, մինչեւ կ'ընայ ըսուիլ՝ որ քիչ ժամանակի մէջ լրագրաց հեղեղ մը սակաւութիւ ազգն ողողեց: Սակայն աւանդ որ այս հեղեղն թէեւ արագ սկսաւ աճիլ եւ ստուարանալ այլեւայլ մասնական առուակներու միահամուռ գումարմամբ, այլ եւ նովին արագութեամբ նուազեցաւ, եւ հազիւ քանի մը ճիւղ կրցաւ այն բազմութեան մէջէն ինք զինք հաստատուն պահել եւ տոկալ ընդ երկար: —

Բ. Շրջանին դուռը կը բանայ՝

9. ԱՐՁԱՆՈՅՍ ԱՐԱՐԱՍԵՏԵԱՆ

Երկշաբաթաթերթ, Զմիռուհիս, 1840—1886:

Խմբ. Դոուկաս Գ. Պաշխուգարեան:

Տպ. Մտեղիւնոս Պապօեանց:

Եկանք հասանք լրագրոյ մը՝ որ իւր 46ամեայ պատկառելի հասակին մէջ ազգին հին եւ նոր կեանքը տեսաւ, գործակից եւ տածիչ եղաւ ազգին արդի կենդանութեան եւ լուսաւորութեան, անսասան ապրեցաւ բարեկամ եւ հակառակորդ լրագրաց հետ, քաջալերեց զանոնք եւ քաջալերեցաւ: Սակայն եղժագործ ժամանակն որ ամենայն ինչ ոչնչացընելու անյաղժ զօրութիւն ունի, չխնայեց իրեն ալ. հարկ եղաւ որ Արշալոյս Արարողեան ալ շատերուն պէս տեսնէ

իւր վերջալոյսն՝ գրեթէ կէս դար հայ աշխարհը
լուսաւորելէն ետեւ:

Զմիւռնիոյ օտարալեզու լրագրութեան օ-
րինակն արդէն 1830 էն յառաջ վառած էր
ժամանակին հայ երիտասարդութիւնն՝ յատուկ
ազգային լրագրոյ մը կեանք տալու: Բաղձանք-
ները սաստկացան, յորդորները բազմացան, եւ
ահա տեղոյն երիտասարդներէն մին՝ Ղուկաս
Գ. Պալղազարեան «ազգասէր բարեկամներէն
բաւական քաջալերութիւն ընդունելով ըստ ա-
մենայն մասին», ինչպէս կ'ըսէ Արշալոյս Արար-
ութեան Յայտարարութիւնն, ձեռքդարկաւ ամենայն
հաստատութեամբ Զմիւռնիոյ սեպհական ազ-
գային լրագրոյ՝ որ ստուգիւ յարմար եւ յարա-
տեւ ձեռքի յանձնուած էր: 1840 Օգոստ. 10ին
շաբաթ օրն Ստեփանոս Պապօեանցի տպարանին
մէջ ծնաւ վերջապէս Ղ. Գ. Պալղազարեանի
մտաց ծնունդն՝ որուն անուն տրուեցաւ Արշալոյս
Արարատեան, Օրօգիւր Բաղատեան, Բանասիրտեան
եւ Առեւտրական: Ասոր գիրքն էր այժմու սովո-
րական քաղաքական լրագրաց գիրքն՝ եռիջեան
լրագրական միածալ թերթ մը (2 թուղթ), գիրը
բաւական մեծ եւ խառն այլեւայլ տեսակ գրերէ.
եւ այս գիրքը պահեց մինչեւ վերջը: Գինն էր 120
ղուրուշ, լեզուն՝ աշխարհաբար, թուղթն ու
տպագրութիւնը բաւական մաքուր: Բովանդա-
կութիւնը բնականապէս ի սկզբան անկատար կը
համապատասխանէր վերնագրոյն: Առաջին երկու

տարիներն առանց որոշ կարգի մը՝ այլեւայլ տե-
րութեանց քաղաքական լրերը զատ զատ գլխոց
տակ կ'աւանդուէին, բայց աւելի Կոստ. Պոլսի եւ
Զմիւռնիոյ վրայ կը խօսուէր. առեւտրական լրեր
միշտ կը տրուէր, իսկ բանասիրական յօդուած-
ները շատ ցանցառ եւ ցամաք էին: 1842 Նոյեմ-
բերէն ետեւ աւելի կանոնաւոր բաժանումներ
դրուեցան, որ եւ 1850 էն ետքը դարձեալ ա-
ռաջին ձեւին դարձաւ, թէպէտ նոյն նիւթերը
կամ բովանդակութիւնը պահելով:

Արշալոյս Արարութեանի այս կանոնաւոր բա-
ժանումն էր՝ ներքին լրեր, Արարտեան լրեր եւ
Զանաղան լրեր: Ասոնց վրայ կ'աւելնար ամէն
թուոյ մէջ՝ Առեւտրական լրեր: Առաջնոյն տակ
գիտէր ճարտար հրապարակագիրն բովանդակել
Օսմանեան պետութեան քաղաքական լրերն, եւ
ի մասնաւորի՝ իւրաքանչիւր գլխաւոր քաղաքաց
լրերը կը հաղորդէր: Երկրորդ գլուխը կը բովան-
դակէր Եւրոպայի գլխաւոր տէրութեանց քաղա-
քական անցքերն ու լրերը: Երրորդ գլուխը կը
զբաղէր գլխաւորաբար Զմիւռնիոյ տեղական եւ
այլ ազգային լրագիրներէ քաղեալ լրերով:
Իւրաքանչիւր թերթն ունէր ի սկզբանէ անտի
գլուխ մը՝ առաջին երեսին վարիկողմն՝ Բանասիրտեան
վերնագրով, որուն մէջ ուսումնական, բարոյա-
կան հատուածներ, վէպեր, պատմութիւններ
նաեւ ազգային տեղագրութիւններ, ոտանաւոր-
ներ եւ ճառեր կը զետեղուէր: Աերջին գլուխն

Աւերարդութեան լարեք վերնագրով՝ աւելի միայն Չմիւռնիոյ առեւտրական իրաց գիները կը դնէր: Այսպէս Արշալոյս Արարարեան Չմիւռնիոյ Հայոց սեպհական լրագիրն էր եւ ընթերցողաց մեծամասնութեան տենչանաց լիովին կը համապատասխանէր: Եւ իրօք 1850ին, Օգոստ. 18ին, լրագրոյն ԺԱ. Տարեշրջանին՝ Արշալոյս Արարարեան անուան տակ գրուեցաւ Օրօգիւր Չմիւռնիոյ, եւ այնուհետեւ սկսաւ նախ Չմիւռնիոյ լրերն հաղորդել: 1862էն ետեւ ազգային նիւթերն Աղբալի վերնագրոյն տակ կը ղետեղուէր, որոնք ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ ժամանակակից ազգային կրօնական եւ քաղաքական խնդիրներ:

Արշալոյս Արարարեան ի սկզբան երկշաբաթաթերթ էր. բայց խմբագիրն Յայտարարութեան մէջ արդէն խոստացած էր՝ քանի մ'ամսէն շաբաթական ընել իւր թերթն, եւ իրօք նոյն տարին (1840) Նոյեմբեր 20էն ետքը շաբաթաթերթ եղաւ եւ հետզհետէ զարգանալով՝ այնչափ յառաջ գնաց՝ որ 1844 Մայիս 20ին ունեցաւ սեպհական տպարան՝ Տպարան Արշալոյս Արարարեան անուամբ, եւ հոն սկսաւ տպուիլ: Յաջող էր ամենայն ինչ. սակայն 1845ի (Յունիս 21) Չմիւռնիոյ մեծ հրդեհը չինսպեց Արշալոյս Արարարեանի տպարանին, այրեց մոխիր դարձուց հայ ձեռքին այս մեծ ձեռնարկութիւնը: Անխոնջ Պալրազարեան ասկէ ալ չյուսահատեցաւ, եւ առանց ընդհատելու՝ նոր տպարան բա-

նալով՝ սկսաւ դարձեալ շարունակել, սակայն այնուհետեւ երկու շաբաթն անգամ մը, եւ մնաց այնպէս մինչեւ վերջը:

Այսպէս այս յօրինուածով շարունակեցաւ Արշալոյս Արարարեան անընդհատ՝ — որ ազգային լրագրաց մէջ հազուագիւտ յատկութիւն մըն է, — ժամանակին պահանջմանց յարմարիլ ջանալով: Իրեն սկզբունք դրած էր՝ Հայրենասիրութիւն, Ոստանասիրութիւն եւ Եղբայրսիրութիւն, զոր եւ գրեթէ ամէն տարեգլխոյն հրապարակաւ կը դաւանէր: Ղ. Պալրազարեան թէեւ երկայն ժամանակ վարիչ էր Չմիւռնիոյ Մեսրոպեան վարժարանի եւ գահերէց այլեւայլ ազգային ընկերութեանց, անփոյթ չէր եղած երբեք իւր թերթը կատարելագործելու, մինչեւ որ անգութ մահը կորզեց բազմամեայ ծերունոյն արդիւնաշատ կեանքը:

Իրմէ ետքն Արշալոյս Արարարեան յանձնուեցաւ Յարութիւն Սրվաճեան գիտնական եւ համարձակագիր երիտասարդին՝ որ ոչինչ նուազ քան զիւր նախորդն ցուցուց իւր հաստատուն նկարագիրը, գրեց ու պաշտպանեց իւր կարծիքներն վերջին ազգային խնդրոց մէջ: Բայց աւանդ որ միշտ ստուգուած է հին լատին հեղինակի մը խօսքն՝ թէ «Անմտութիւն է քննադատել զայնպիսիս՝ որոց ականջք արագ են ի լսել եւ ձեռք՝ հզօր ի հարկանել: Հզօրք դժուարաւ առնուն

յանձն թշնամանս կրել¹ : — Կառավարու-
թիւնը 1886ին թէ դադրեցուց զԱրշալոյս Արարա-
տեան՝ թելադրութեամբ հակառակորդաց, եւ թէ
բանտարկեց զխմբագիրն, որուն անմեղութիւնը
թէ եւ քիչ մ'ետքը ճանչցուեցաւ եւ արձակուե-
ցաւ բանտէ, բայց Արշալոյս Արարատեան չկրցաւ
վերստին հրատարակուիլ, հիւանդոտ խմբագիրն
ալ 1887 Մարտ 1ին կնքեց իւր մահականացուն:

Մենք զԱրշալոյս Արարատեան ամենայն իրաւ-
ամբք հիմն դրինք պատմութեանս Բ. Շրջանին.
վասն զի ճշմարիտ արշալոյսն էր հայ լրագրու-
թեան: Իբրև յառաջ երեւցած հայ լրագիրներն
իբրեւ ասող գիշերոյ՝ իրենց տկար լուսովն, կար-
ձատեւ կենօքն լոկ զարդ մըն էին հայ ազգին,
եւ Արշալոյս Արարատեանի ծագման ժամանակ ար-
դէն նսեմացած էին եւ մեկնած լրագրութեան
հորիզոնէն: Ի ծագել Արշալոյս Արարատեան՝ նոր
կեանք կը սկսի. թէ եւ ի սկզբան աղօտ իմն կը
լուսաւորէր հայ աշխարհն, սակայն ի սուղ ժա-
մանակի պայծառացաւ հետզհետէ, եւ շնորհիւ
իւր բազմաթիւ թղթակցաց՝ որ ամենայն համա-
կրանօք կ'ուղղէին իրեն տեղական լրեր, կրցաւ
ի ճենաստանէ մինչեւ յԱւստրիա ցրուեալ ազ-
գայիններն իրարու հաղորդել: Ճենաստանի Գան-
դոն քաղաքէն՝ ուր երբեմն հայ վաճառատունք

¹ Inconsulta in eos mittitur censura, quorum, ut longae sunt ad audiendum aures, ita graves ad ferendum manus. Potentes aegre se tangi sinunt impune.

կային եւ ցարդ կան, շնդկաստանի, Պարսկաս-
տանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի, Հայաստանի,
Տաճկաստանի, Եգիպտոսի, Իտալիոյ, Գաղղիոյ եւ
Աւստրիոյ քաղաքներէն բազմաթիւ թղթակցու-
թիւնք¹ ցրուած կան Արշալոյս Արարատեանի
45ամեայ կենացը մէջ: Առաւել քան զամենայն
շնդկահայ գաղթականութենէն ունեցած բազ-
մաթիւ թղթակցութիւնքն (— միշտ դրաբար —)
որ 1855—1872 տարիներու մէջ են, անգին
գանձ են շնդկահայ գաղթականութեան պատ-
մութեան՝ որ ցայսօր մթին է մնացած: Մարդ
այո՛ անյագ ցանկութեամբ՝ բայց ցաւով կը կար-
դայ հոն շնդկահայոց մտաւոր եւ նիւթական
յառաջադիմութեան հետ, (մինչեւ իւրաքանչիւր
հայ վաճառական կ'ունենայ շատ նաւեր,) նաեւ
ներքին անընդհատ երկպառակութիւններն, որ եւ
վերջապէս պատճառ եղած են այսօրուան թշուառ
անկածութեան: Արշալոյս Արարատեան եղաւ քա-
ղաքի բազմաթիւ լրագրաց Չմիւռնիոյ, որք շքեղ
հրախաղուց պէս մի զմիոյ կնի հայ հորիզոնին
վրայ կը բարձրանային եւ վաղ կամ անագան
նսեմացած կ'իջնային, մինչդեռ ինքն նովին պայ-
ծառութեամբ կը դիտէր անոնց ծագումն ու շի-
ջումն, եւ կը քաջալերէր ինք զինք: Տարածուած
էր ամէն կողմ, Եւրոպացուց առջեւն իսկ յարգ
ուներ, մինչեւ ի Լայպցիկ Պրոքհաւսի տպարանն

¹ Այս թղթակցութեանց մեծագոյն մասն գիտնա-
կան եւ պատմական արժէք ունի:

լոյս տեսած խօսակցութեան-բառգրքին Տասն-
րորդ տպագրութեան մէջ կը կարդանք գեռ
1855ին, որ "Արշալոյս" Արարարեան մեծ եւ շատ
տարածեալ թերթ մըն է ¹: Հայ գաղթականու-
թեան ամէն երկիրներէն ունէր բազմաթիւ բա-
ժանորդ, եւ նոյն իսկ Օսմանեան պետութենէն
ժամանակ մը նպաստ կ'ընդունէր:

Արշալոյս Արարարեանի բովանդակութեան
այն մասերն որ ազգային գիտութեան կը հային,
կը գնենք հոս. նոյնը պիտի ընենք նաեւ այլ լրա-
գրաց ըստ կարգին: Վասն զի այսպիսի կարեւոր
տեղեկութիւնք կը կորսուին լրագրաց մէջ:

Բանասիրական յորդոր, ու մեր ազգի մայր դպրա-
տուններուն վրայ ծանօթութիւն. Արշալոյս, 1840, թ. 5:
Հայազգի իշխանազունք Վրաստանու, 1841, թ. 32:
Համառօտ տեղեկութիւն Հայոց ազգին սկզբնաւ-
որութեան վրայ, 1842, 71:

Ծանօթութիւն կալիպոթայի Հայոց վրայ, 1842, 72:
Տ. Յովս. Բաբելէթթի քահանային լ'Արմենիա
ըսուած աշխատութեանը վրայով, 1842, 107—158:
Սիւնեաց երկրին վրայ, 1843, 124, 126, 136, 139:
Դիտողութիւնք Հայոց լեզուին վրայ, 1843,
130, 131:

Պ. Աղէքսանդր Ռաֆայէլ Ղարամբան, 1843, 142:
Յովհ. Տատեան, վառօգապետ, 1844, 174, 175:
Համառօտ նկարագիր վարուց Աստուածապ. Հայ-
րապետին Ներսէսի, 1844, 201:

Հրովարտակ.ք ինչ Ռուսաց կայսեր առ Ներսէս
կաթողիկոս, 1844, 207:

Կանոնք Մարաշահրական ձեմարանին Հայոց օր
ի կալիպոթա, 1844, 208—210:

Օրինակ կտակի Բաբաջանի, կամ Մարտիրոսի օր-
դի Մասնէի Համադանցւոյ, 1847, 276, 277:

¹ Conversations-Lexikon, Leipzig, F. A. Broeck-
haus, 1855, է բառն Zeitungen.

Հայկական հին դրամ արծաթի՝ արքայի արքայից
Արտաւազդայ Ա. Արշակունւոյ, 1851, 386:

Ազաթանգեղոս, Բուզանդ, Կորիւն, Եղիշէ,
Խորենացի, եւայլն, 1851, 397, 403—408:

Աշխարհաբար լեզու, 1852, 413, 414:
Թուղթ Աղէքսանդր կաթողիկոսի առ Կղեմէս

Պապ, (Չեռագիր Նոր-Ջուղայ) 1857, 554:
Ամստերդամի Հայոց Եկեղեցին, 1860, 632:

Կանոնագրութիւնք "Մանուկ եւ Յարութիւնեան
Ուսումնարանին" Բաթաղիայ, 1861, 662:

Դատաստանագիրք (Մխիթարայ Գոշի), 1862, 688:
Թուղթ Փիլիպպոս կաթողիկոսի առ Իննովկ. Ժ.,

1862, 690: — Չեռագիրք ինչ Նոր-Ջուղայի, 1862, 691:
Վիպագրութիւն եպիսկոպոսաց Ամենափրկչեան

վանօց Նոր Ջուղայու, 1865, 758:
Վասն յերկուս գիրս առ ի Հերբայեցւոց պատ-

մութեանն բաժանելոյ, 1867, 811:
Պատմութիւն վարուց Միքայէլի Նալբանդեանց,

1887, 819: — Չեռագիրք ինչ, 1868, 845:
Դաշնաց թղթոյն վրայ, 1869, 863:

¹ Այս ձեռագիրն մտադրութեան արժանի է: Աս-
տուածաշնչի Չօհրապեան տպագրութեան (1805 Վենետ.)
Բ. Հատորին սկիզբն թագաւորութեանց Նախագրութեան
տակ ծանօթութիւն մը կը գրուի՝ թէ "Ի գրչագիր օրի-
նակի մեր յառաջ քան զայս նախագրութիւն գտանի եւ
այլ՝ մակագրեալ, Յառաջեան նախադրեալ Բաթաղոս-
թիւնց, զորմէ ակնարկի յառաջիկայդ լինել որոգինեայր: Արդ,
Ա. Մուրատեան անուն անձ մը ի Գահիրէ կը գտնէ քանի մ'ե-
րես հին ձեռագիր մագաղաթի վրայ եւ ընդօրինակութիւնք
կը յուղարկէ Արշալոյս ի հրատարակութիւն: Այս ձեռա-
գիրն է յիշեալ Յառաջեան նախադրեալ Բաթաղոս-
թիւնց, բայց այս վերնագրով՝ Վասն ի յերկուս գիրս, եւայլն: Այս
յառաջաբանն, ինչպէս լեզուն կը վկայէ, Ե. դարու թարգ-
մանութիւն է, զոր Ոսկան շունենայով՝ իւր Աստուածա-
շնչին յառաջաբանին մէջ կը թարգմանէ լատին բնագրին իւր
ազուադ լեզուաւ, եւ կը տպէ դարձեալ Մխիթար Աբբա-
Տայր իւր Աստուածաշնչին ետեւն՝ այս վերնագրով. Չեռ-
ագիրք Բաթաղոս-թիւնց ազուադ: Այն ձեռագիրն
վերնադրուի ձեռագրաց մէջն կը գնէ նաեւ Բաթաղոս-
թիւնց (1877, էջ 202) Հ. Ա. Սուրբեան համարելով նոյնպէս Ո-
րիգենեայ: Սակայն յայտնի է որ այս յառաջաբանն չէ Ո-
րիգենեայ, այլ Ս. Յերոնիմոսի, որուն լատին բնագիրն Vul-
gataի սկիզբն կը գրուի այս վերնագրով. In totam Scrip-

որչափ ալ Աբշուլոյ՝ Աբարափեան ազգիս կրօնական մէկ մասին դրօշին կը զինուորէր եւ անոր դատը կը պաշտպանէր կրօնական խնդրոց մէջ՝ երբեմն նաեւ խծբծելով Հակառակորդ կողմը եւ անպատեհ Հատուածներու մօտ շնորհներով, սակայն Համեմատութեամբ այլ Հայ լրագրաց ժամանակին՝ յայտմ մասին բաւական Հանգուրժողն էր եւ գիտէր լրագրական քաղաքավարութիւն, եւ ընդհանրապէս անկողմնակալութեամբ ժամանակակից լրագրաց ծնունդը կը ծանուցանէր ուրախութեամբ, եւ մահճը՝ ցաւով¹:

Աբշուլոյ՝ Աբարափեան վերիվայր կը պահանջէ Հայ լրագրաց անդամիկն ըլլալու իրաւունքն. զոր անշուշտ մեր ընթերցողն չի շնորհեր իրեն: Սակայն կան ուրիշ յատկութիւններ՝ զոր պարտական ենք տալ: Հայ լրագրաց մէջէն Աբշուլոյ՝ Աբարափեան կը սկսի առաջին անգամ ազգային ամէնօրեայ զիպաց, Հայ ժողովրդեան կենաց մօտենալ եւ ազգին աղտոնին եւ արտաքին

turam Prologus Galeatus. Աբշուլոյ մէջ հրատարակեալ այս ձեռագիրն կը լրացնէ Բազմալիդէ հրատարակածն եւ փոխադարձաբար կ'ուղղուի ասկէ իւր անուղիղ ընթերցուածքն: Լատին բնագրին վերջին մասն որ ընթերցողին ուղղեալ խօսք մըն է, որովհետեւ իրին էութեան չի վերաբերիր, կ'երեւայ թէ Հին Թարգմանիչն արդէն դիտմամբ զանց առած է:

¹ Յայտմ մասին մենք՝ որ ուզած ենք Հայ լրագրութեան պատմութիւնը փոքր ինչ հետազօտել, շատ եւ շատ մեծ շնորհակալութիւն պարտական ենք իրեն: Այնպիսի լրագրաց անուանք եւ այլ ամենայն տեղեկութիւնք, որ ուրիշ տեղ հետք մ'անգամ չեն թողած, հոս Աբշուլոյ՝ Աբարափեանի մէջ կը յիշատակուին բաւական մանրամասնութեամբ:

կենաց ծածկը մերկանալ. իրմով այս կէտն այնպէս զարգացաւ Հայ լրագրաց մէջ, որ հետզհետէ ամէն խմբագրական զօրութիւն յինքն ձգեց: Եւ ստուգիւ Աբշուլոյ՝ Աբարափեան ազգին Հին ու նոր կեանքն անընդհատ նկատելու մի միակ Հայելին է: Ծանուցմունք (annonces), որ այս օրս եւրոպական լրագրաց մէջ մեծ նշանակութիւն առած են¹ եւ մեր քով տակաւին աննշանակ մնացած, Աբշուլոյ՝ Աբարափեանի էջերուն մէջ նախ կը սկսին երեւալ: Չլուենք նաեւ Աբշուլոյ՝ Աբարափեանի լեզուին պարզութիւնն ու կոկոթիւնը:

Մեր լրագրական Արշալոյսն աչքէ կորուսած ժամանակ՝ չենք կրնար անցնիլ առանց պահովելու զԶմիւռնիացի Հայս՝ որ Աբշուլոյ՝ Աբարափեան իրենց նախնի գրասիրութեան պատկառելի յիշատակ մը պիտի մնայ միշտ: Սակայն երանի թէ նոյն գրասիրութեան ոգին անփոյթ չըլլար այսօր՝ ընդհանրապէս ազգային ուսումնականութեան հետ նաեւ այս լրագրական նախապատիւ առաւելութիւնը կորսնցընելուն: Կը յորդորենք ուրեմն Զմիւռնիոյ գրասէր դասն՝ որ ի բաց թողով մարդկային ո՞րեւէ տեսութիւն՝ ջանայ յարուցանել վերստին զԱբշուլոյ՝ Աբարափեանի բերել փիւնիկ հաւ մը, եւ անոր նոր կենացն ա-

¹ Գաղափար մը տալու համար յիշենք հոս զամերիկացին Պառնոմ. որ ծանուցում գնելու մէջ այնպէս յառաջացած է, մինչեւ Թափաօր ծանուցմանը կը կոչուի: Ասիկայ ամէն տարի ծանուցմանց համար 200.000 տոլար, որ է 500.000 ֆիորին ծախք կ'ընէ:

ուսել զգոյշ եւ խոհեմ ընթացք մը տայ, (ինչպէս կը յանձնէր Ղ. Պալղազարեան երբ լրագրոյ մը դադարման բօթն կամ ծննդեան աւետիքը կու տար,) եւ չառնու յանձն որ այլք գրուեն զպատիւ երիցութեան ի մէջ Հայ լրագրաց:

10. ԱՐԶԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԻԻՉԱՆԴԵԱՆ

Յարասթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1840—1841: Խմբ. Խաչատուր Ռսկանեան: Տպ. Պղ. Արապեան Ապուղեխցոյ:

ԱՐԶԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԻԻՉԱՆԴԵԱՆԻ Հրատարակմանէն քանի մ'ամիս ետքն, այսինքն՝ 1840 Նոյեմբ. 30ին սկսաւ Խաչատուր Ռսկանեան՝ որ Ամերիկա առած էր իւր կրթութիւնն, աշխարհաբար շաբաթաթերթ մը հրատարակել ի Կոստ. Պոլիս, որուն անուն էր դրած՝ Ազդարար Բիւզանդեան, Կոզմոս Բազաթիան, Բանասիրտիան, Աւետարտիան ու Զբօսիան¹: Այս լրագրոյ վճռաբանն (motto) էր "Ազգի մը լուսաւորութիւնը գիտութենէն ու կրթութենէն առաջ կուգայ": Ծաւալն էր միածալ թերթ մը (2 թուղթ). գիրը միջակ, տպագրութիւնը բաւական լաւ, տարեկան գինը 100 զուրուշ: Խմբագիրն թէեւ Նոյեմբեր 2ին լրագրոյն Յայտարարութիւնն հրատարակած էր եւ իւր լրագրոյն ծրագիրը նկարած, սակայն առաջին թուոյն սկիզբն ալ կը գնէ Ծանօթագրութիւն

¹ Բաւական հետաքրքրական են նաեւ այժմու (Արձարար) Կոստ. Պոլիսի եւ Խմբագրութեան բառերուն տեղ գործածած Կոզմոս Բազաթիան եւ Կոզմոս Բազաթիան բառերն:

մը՝ որուն սկիզբն յառաջ բերենք լեզուին վրայ գաղափար մը տալու համար:

"Սովորութեան նայելով պէտք էր որ մենք ալ առջի կազմութանիս ըլլալուն՝ յառաջաբանութենէնով մը սկսէինք, այլ գրքերուն մէջը գտնուած յառաջաբանութիւններուն վիճակը տեսնելով՝ (որոնք քիչ մարդիկ կը կարդան) ու ալ նոյն 2ին յայտարարութիւն մը հրատարակելով... չենք ուզէր որ սովորութիւն է տէյի՝ պարագտեղը գլխացաւութիւն տանք ու ուրիշ հարկաւոր ու օգտակար բաներէ ալ աս աղագաւը ետ մնանք:" (Արձարար Բիւզանդեան, 1840, թ. 1)

Ազդարար Բիւզանդեանի բովանդակութիւնն էր աւելի քաղաքական լրեր, բայց ունէր նաեւ արուեստական, բարոյական եւ գիտնական հատուածներ:

Առաջին թիւն օտուգիւ շատ աւելի հարուստ է նիւթով քան Արձարար Բիւզանդեանի առաջին թուերն: Եւ իրօք հազիւ թէ ծնաւ Ազդարար Բիւզանդեան, սկսաւ մրցում մը Արձարար Բիւզանդեանի հետ՝ իրարու քաղաքական լրերն ուղղելով: Սակայն Ազդարար Բիւզանդեան շատ շուտ տեղի տուաւ. իւր աշխարհաբար լեզուն Կոստ. Պոլսոյ մէջ ամենեւին ընդունելութիւն չգտաւ, եւ արդէն 5^{րդ} թուին անունը նոյն պահելով՝ Հայերէն լեզուն փոխեց տաճկերէնի, հետեւելով իւր բաժանորդաց մեծագոյն մասին ինդրանաց, որով նաեւ եւրոպացի եւ տաճիկ բաժանորդներ գտաւ, ինչպէս կ'ըսէ ինքն խմբագիրը: Սակայն կ'երեւայ թէ այս փոփոխութենէն ալ շահ մը չէ տեսած. մէկ տարւոյ ընթացքին մէջ

շարթէ շարթ ինկաւ եւ 1841ին վերջերը տեսաւ իւր վախճանը:

11. ՅԱՅՏԵՐԵՐ ԳԻՐ ԼՐՈՅ

Շարաթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1840—:

Կոստ. Պոլիս 1840ին վերջերը Թագվիթի լատինի Լրոյ Գէր՝¹ սկսաւ դարձեալ շարունակուիլ, Թագվիթի լատինի տաճիկ լրագիրն հայերէն թարգմանելով: Սակայն այս անգամ անունը քիչ մը փոփոխուած էր եւ կը կոչուէր՝ Յայտարար գիր լրոյ Գէր Տէր-Բեան Օսմանէան: Գիրքն էր միածալ, ի սկզբան երկիրեան, բայց քանի մը թիւ ետքն եռիջեան լրագրական թերթ մը (2 թուղթ): 1847ին Յայտարար լրագիր Գէր Տէր-Բեան Օսմանէան անուամբ դեռ կը շարունակուէր. բայց թէ երբ դադարեցաւ՝ մեր ունեցած անկատարատաղձն չի ներեր գուշակել:

12. Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

Երկշարաթաթերթ ..., վեճետիկ, 1843—18...:

Խմբ. Միեթթարնան Միաքաւնոթիլն:

Տպ. Մ. Գազարոս:

Ամբողջ քսանութիւն տարի անցած էր Երանայ Բեղաբեանի դադարմանէն ետեւ՝ երբ վեճետիկի Միթթարնան Միաքաւնոթիլնն՝ ինչպէս մտադրուածիւնն դարձուցած էր նախնեաց մատենագրութեանց հրատարակութեան, նոյն-

¹ Տես Գէրն էջ 34:

պէս պատշաճ տեսաւ վերստին իջնել լրագրական ասպարէզն: Սիրով ողջունեց ազգն Միաքաւնութեան 1843ին Մայիսի սկիզբն հրատարակած ուսումնաթերթն, որուն անունը նոյն էր Երանայ Բեղաբեանի երկրորդ անուան հետ, այսինքն՝ *Բազմալիկայ*, Օր-Գիր Բեան, Կոստանուէր Երանայի Գիրքն: Բազմալիկայն թէեւ իրօք 1843 Մայիսի սկիզբն սկսաւ՝ սակայն նոյն տարուոյ ամէն թուերն իբրեւ Յունուարէն սկսեալ հրատարակեց:

Բազմալիկայի գիրքը ծանօթ է ամէնուն, մեծ քառածալ. ծաւալն ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր նոյն է, այսինքն՝ տարին 24 թերթ (384 երես) երկիրեան: Իսկ հրատարակութեան ժամանակամիջոցը միշտ նոյն չմնաց: Ի սկզբան երկշարաթաթերթ էր՝ իւրաքանչիւր ամսոյն 1ին եւ 15ին մէկ թերթ հրատարակուելով. եւ շարունակեցաւ այսպէս 15 տարի մինչեւ 1858, երբ ծաւալը նոյն պահելով՝ ամիսն անգամ մը սկսաւ երեւալ, եւ 15 տարի ալ մնաց այսպէս ամսաթերթ մինչեւ 1873: Նոյն տարին Բազմալիկայն կը սկսի «Նոր Շար», նոր ընթացք մը, ծաւալէն դարձեալ ոչինչ նուազեցընելով՝ իբր եռամսեայ «Հանդիսարան», երեք ամիսն անգամ մը կը հրատարակուի, եւ կը շարունակուի այսպէս մինչեւ ցայսօր: —

Մեր լրագրութեան պատմութեան մէջ սակաւաւոր են այն լրագիրներն, որ երկայն եւ

միանգամայն պատուաւոր ապրած ըլլան: Ամէնքն անշուշտ մեզի իրաւունք կու տան, եթէ ուզենք Բաղձաձեւն այս սակաւաւորաց գահերէց բազմեցընել: Սակայն ամէն մարդկային գործ իւր կատարելութեանց հետ կ'ունենայ իւր սկար կողմերն, եւ յայտմ իսկ է յառաջադիմութեան հիմն: Այս պատճառաւ պարմանալի չերեւայ՝ եթէ սոյն պատուական թերթին վրայ չնշմարենք միշտ այն ամէն յատկութիւններն, որոնց գտնուիլը ցանկալի էր: — Նկատենք Բաղձաձեւն ի մերձուստ:

Բաղձաձեւի Արտաքինն ի սկզբանէ հետէ խմբագրաց մտադրութեան նիւթ եղած է: Առանձինն խնամք մը կը տեսնուի տպագրական վրիպակներէ ազատ մնալու, թուղթն իւրաքանչիւր ժամանակին պատշաճեցընելու, յօդուածներու չափն փոքր ի շատէ համեմատութեան մէջ պահելու, եւ վերջապէս ամենայնիւ մաքուր տպագրութիւն ի լոյս հանելու: Ճաշակագէտ զգածումն եթէ կատարելապէս չի հաճիր բազմամաթիւ պատկերներուն գիտութեան ամէն ճիւղերէն, որ կը տեսնուին Բաղձաձեւի գրեթէ ամէն հատորներուն մէջ, տակայն կրնայ զանոնք լաւ պատկերաց կարգը դասել: Իսկ ազգային հնութեանց բազմամաթիւ պատկերներն, մեծ յարգ ունին ազգային պատմութեան եւ գիտութեան հետամուտ եղողներու առջեւ: — Այս է Բաղձաձեւի Արտաքինն:

Իսկ Ներքինն: — Բաղձաձեւն ի սկզբան

հրատարակութեան իրեն ընթերցող ընտրած էր աւելի հասարակ ժողովրդեան “տգէտ”¹ դասն, եւ այն պատճառաւ՝ ինչպէս լեզուն ժողովրդեան աւելի մատչելի ընել ջանացած էր, նոյնպէս նաեւ նիւթերն: Ընդհանուր ծրագրի մը տակ՝ եւրոպական յառաջադիմութիւնքն, ուսմունքն ու արուեստները, գիւտերն ու աշխարհագրական տեղեկութիւններն, բնական գիտութիւնները, դաստիարակութիւն, տնտեսագիտութիւն, երկրագործութիւն եւ այլն՝ կը մշակէր խնամով, իւրաքանչիւր իրաց վրայ մանրամասն ճառելով, եւ աւելի գործնական կէտերն շօշափելով: Եթէ այս առաջին շրջանին մէջ կը հանդիպինք նաեւ այնպիսի յօդուածներու՝ որ այնչափ յարմար չերեւան հասարակ ժողովրդեան, գրաբար հատուածներու, բանաստեղծութեանց եւ թարգմանութեանց, այն ամենայն ոչ թէ ծրագրի մը հետեւողութեամբ եղած կ'երեւայ, այլ լոկ պատահական, զօր օրինակ՝ այլեւայլ առթիւ խօսուած ճառերու յօդուածներ, եւ նոյն իսկ ամբողջական գրքեր: Բաղձաձեւի այս շրջանին ամէն հատորներուն մէջ կը տեսնուին նաեւ բազմամաթիւ ազգային ուսումնական յօդուածներ, ի բաց առեալ սոյն շրջանին վերջին տարիները:

Բաղձաձեւը Նոր Շարն սկսելով 1873 ին՝ կը սկսի մեկնիլ հասարակ ժողովրդեան դասէն, եւ “կը փափաքի նոր ժամանակիս լուսամիտ ուսու-

¹ Բաղձաձեւ, 1845, Յառաջաբան:

մնաթերթից քննել և հետեւիլ իւրք իւրք, եւ իբրեւ լաւագոյն թանգարան կամ Հանդիսարան մ'ընել հին եւ նոր կարեւոր գիտելեաց¹: Այնուհետեւ կը տեսնուին աւելի եւրոպացի դասական հեղինակութեանց թարգմանութիւնք, յաճախ գրաբար, ազգային մշակեալ յօդուածներ՝ գրականութեան վերաբերեալ: Միով բանիւ՝ Նոր Շարն աւելի զօրութիւն մը տալ ուզած է բովանդակութեանն որպիսութեան եւ ներքին արժողութեան:

Հետեւելով մեր սովորութեան՝ յառաջ կը բերենք հոս Բաղձակի ազգային ուսումնական յօդուածոց ցանկն:

1843

Հայերուն Ռուսաց հետ վաճառականութիւն սկսիլը. 13: — Տեղեկութիւն Աժտերխանի Հայոց վրայ. 61: — Ազգային լեզուն պահելու վրայ. 76: — Աշխարհաբառ լեզուի վրայ. 108: — Ռուսի Հայաստանին նշանը. 128: — Լազարեան ազգատոհմին վրայ համառօտ տեղեկութիւն. 187: — Հայոց ազգային պարծանքները. 253: — Արամայ դրախտին տեղը. 268: — Եղծ կարծեաց անմիաբանութեան Հայոց. 317, 334: — Ազգային երգերու եւ ուրիշ աւանդութիւններու վրայ. 332: Ռուսաց զինուորական ու քաղաքական պայտօններուն մէջ երեւելի եղած հայազգի իշխաններ. 349:

1844

Հայի. 76: — Պօղոս Պէյ Եռսուֆեան. 90: — Արամ. 105: — Տեղեկութիւն Խրիմու Հայոց վրայ. 173, 300: — Յոսաֆազիմութիւն ազգային. 201, 281, 314: — Տիգրան Ա. 220: — Հայոց լեզուին հնութիւնը. 332: — Հանձար եւ բարք Հայաստանեայց. 347, 365:

¹ Բաղձակ, 1873, Յոսաֆարան:

1845

Հայերէնագէտ Եւրոպացիք. 59: — Ռամկական երգեր — կաքուղի. 109: — Հովիւք Շիրակայ Ա. Բ. Գ. Դ. — 140, 172, 238, 301: — Ողբ անժամ օրհասականի. 251: — Նորահար բառերու վրայ. 267: — Արդար հայրենասիրութիւն Ա. Բ. 330, 343: — Յաղագս բնիկ հնչման հայկական տառից. 361:

1846

Հայոց անուանը վրայ. 19: — Պոթուշանցի Հայոց ուսումնասիրութիւնը. 20: — Ներսէս Լամբրոնացի. 21: — Ե գրին հնչմանը վրայ. 44: — Հին եւ նոր անուանց տառադարձութեանը վրայ տեղեկութիւն. 51: — Վանայ ծովուն վրայ նոր տեղեկութիւն. 72: — Հայերէն գրաբառ լեզուի յատկութեան վրայ. 196: — Ազգասիրութեան վրայ յորդոր. 241: — Մեր Ո գրին հնչմանը վրայ. 262: — Պետրոս Ամիրայ Եռսուֆեան. 309: — Անի. 324: — Ի բարերարս, ի սատարս եւ ի հետեւողս իմաստութեան ազգիս Հայաստանեայց. 338, 355, 370: — Հայկական հնութեանց վրայ. 375:

1847

Անի քաղքին աւերակները. 5: — Լրագիրք Հայաստան. 11: — Ազգային երգեր. 94, 97: — Ազգային պատմութիւն ու երգեր: Ռուստոմ բէկ. 39: — Լեւոն Լ. եւ իր հրովարտակը. 92: — Մոսկէս Խորենացի եւ իր Հայոց պատմութիւնը. 150: — Մեր աշխարհաբառին մէջ մտած քանի մը օտարազգի մասնիկներու վրայ, Ի. Բ. Գ. 165: — Վ ենեակոյ Հայոց վրայ տեղեկութիւն. 168: — Բարոյական հին (ազգային) առածներ. 198: — Մեր ազգին հին ձեռագրացը վրայ համառօտ տեղեկութիւն. 200: — Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ. 214: — Ռամկական առակաւոր խօսքեր. 259: — Եւրոպա Արշալոյս Արարատեան. 311: — Ներքող յիմաստուն եւ ի սուրբ թարգմանիչ Հայոց. 323, 339:

1848

Օրագրաց եւ լրագրաց վրայ. 20: — Մարաշու վանքին Գատաստանագիրքը. 40: — Յաղագս իսկազիր եւ նախագաղափար օրինակի գրոցն Գատաստանի Մխիթարայ Գօշի. 117: — Խրատք պիտանիք. 129: — Չեւնագիր Մխիթարայ Գօշի. 154: — Ազգային ուսմական

երգ. 169: — Իմաստութիւն Գաւթի Քերթոյի. 192: — Տաղ յէն ի վերապէն սրբոյն Գրիգորի. Յովհաննէս Ճուղ վարդապետի ասացեալ. 195: — Առաջարկութիւն Պ. Մ. Նիկի Ջորայեան. 198: — Ան ամբրապետին Հայոց տուած հրովարտակը. 212: — Հայոց գրերուն վրայ. 247: — Վան պարունակական կամ փոքր թուականացն Հայոց. 261: — Դրամբ Բ. Տիգրանայ եւ թագ Հայկական. 275: — Վախճան Ազգասէր Օրագրի. 325: — Ի տէր Ասեփանոս նահատակ Սեբաստիոյ. 341:

1849

Ազգային յատուկ դաստիարակութիւն. 5: — Մահտեսի Աւարել Տառ Ամիրայ Զատայեան, առաջին սրբունի վառօղակետ. 7: — Քանդակադրոյժ պատկերք եւ հայ թագուհի. 19: — Հայկական ճաշակ. 32, 352: — Ազգին յատուկ կրթութիւն տուողն պէտք է ազգային բլայ. 33: — Շամիրամակերտ ամբոցին վրայ բեւեռածեւ արձանագիր մը. 38: — Մովսէս քերթողահայր Հայոց. 51: — Ազգին պատկութեանց կամ կատարելութեանց վրայ. 65: — Թիֆլիզ. 91: — Տոմարական գիտելիք. 96, 128: — Ազգասիրութիւն. 97, 129: — Ռամկական լեզուին մէջ գործածուած էջ կամ է-մասնկին վրայ. 104: — Թագ Տրդատայ. 152: — Ազգային պատկութիւն մը որ յառաջադիմութեան միջոցները կ'արդիւնէ. 161: — Պունեաթ Սեբաստացի բժշկին խրատները. 215: — Գլխաւոր պատկութիւն Հայոց ազգիս. Յամառութիւն կարծեաց. 225: — Տաղ ննջման սուրբ Աստուածածնին: Այլ տաղ փոխման սուրբ Աստուածածնին. 246, 247: — Դրամ Զահրատայ թագաւորի Փոքր Հայոց. 248: — Աւած. 255: — Ազգերնուս մեծ պատկութիւն մ'ալ. Նախանձ. 337: — Գեղարդայ վանից նկարագրութիւն. 371: — Վեհափառ Սուրբան Ապախէլ Մէճիտին Տիւղեան պերճափայլ տոհմին տուած նորորինակ պատիւը. 343:

1850

Հանդէս Նորհնեաց. 1620 տարւոյն ի Նոր Զուղայ. 6: — Անի քաղքին մէջ եղած եկեղեցւոյ մը լուսամտին վրայի գրերուն մեկնութիւնը. 21: — Ազգային կամ հայախոս առածք. 32, 96, 128, 160, 192, 224, 288, 352. 1851. 112, 160, 223, 370: — Հայոց մէջ մտրուաց եւ մաղի սովորութիւն. 38: — Տաղ ի գլխատու մն Յովհաննու Մկրտչի. 52: — Տիւղեան մեծ. կա-

րապետ Չէլիպուոյն Օսմ. Վեհ. թագաւորէն ընդունած նոր պատիւը. 69: — Ազգին օգտակար, կատարեալ գիտուն ըլլալու համար հարկաւոր եղածը. 81: — Տիգրան կրտսեր եւ Երատոյ. 152: — Պատմութիւնք ի լեզու Երեւանցւոց. 190: — Լուր եւ տես Հայաստանի. Ա. Հայաստան. 195: Բ. Բարձր Հայք. 263: Գ. Երզնկա. 296: Դ. Յովհաննէս Երզնկացի. 1851, 213: — Ռամկական երգ ի Պստիկ Հով անուն բանաստեղծէ ասացեալ. 212: — Յաղագս թարգմանութեան աստուածաշունչ տառից ի հայ լեզու. 212. 1851, 230: — Վանեցւոց երգ կարաւու. 230: — Ազգային տպագրութեան սկզբնաւորութեանը եւ յառաջանալուն պատմութիւնը. 230, 344. 1851, 40, 182: — Պարթամասիր կամ Վարդանասար թգւր. 295: — Ազգային վիպասանութիւն. 340. 1851, 6: — Ստորագրութիւն կովկասեան գաւառաց. 341. 1851, 56, 120, 281, 314:

1851

Երկհազարեակն Արշակունեաց. 3: — Բ. Արշակունիք. 51: — Յաղագս Մովսիսի Խորենացւոյ Չորրորդ անունեալ գրոցն պատմութեան. 69: — Ողբ ի վերայ վաղամեակի սրբւոյ. 152: — Գ. Վաղարշակ. 167: — Նոր անխահանք ի Մեծ Հայս. 208: — Հնգետասաներորդ տարեդարձ նահատակութեան Սրբոց Վարդանանց. 225: — Տաղ Յովհաննու կարապետին. 343:

1852

Տեսութիւն ի գանձ լեզուին Հայոց կամ ի Ստեփանեան Բառարան. 86: — Օշին սպարապետ ու իրեն գրած ոտանաւոր մէկ թուղթը. 182:

1853

Անանիայի Շիրակունւոյ յաղագս կատարման համարողութեան եւ կերպից հարցմանց. 48, 144. 1854, 160. 1855, 304: — Ի թաղումն Տեառն ի մեծի շարաթու ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ. 132: — Ազգային ռամկական երգ մը. 212: — Սեքստոսի պիւթագորեան իմաստասիրի բարոյական առածք. 336:

1854

Անի եւ կամախ ամրոց. 22: — Տաղ ի մանկունս Բեթղէհէմի. 181:

1856

Արքայն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վանն ականց պատուականաց. 46: — Թովմայի Արծրունեոյ յաղագս շինութեան Աղթամարայ, եւ թէ ոյք ոմանք յառաջ քան զձեռնարկելն Արքայի (Գագկայ) սուղ եւ ոչ արժանի ինչ յիշատակի ի նմա գործս գործեցին. 91: — Թովմայի Արծրունեոյ յաղագս գերապայծառ եւ պանծալի որ. Եկեղեցւոյն որ յԱղթամար քաղաքի. 123: — Երիտասարդն Մակարայ վանաց. 142: — Հայք եւ Հայաստան. 280: — Ազգային հնարասութիւն. Իր կամ Արայ Հայկազն. 341, 366:

1857

Տերմանուկեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին ճանապարհորդութիւնը. 42: — Պատմութիւն տնօրինականացն Բրիտանի. 177: — Թուղթ Պիղատոսի դատարի առ Տիրեբ կայսրն, զոր գրեաց յետ խաչելութեանն Բրիտանի Աստուծոյ մերոյ. 279:

1858

Արտաշատ. 46: — Գառնի. 174: — Ազգային ռամկական երգ մը, Երգ արագի. 305:

1859

Ազգային պատմութիւն, Արտաշէս Ա. 8:

1860

Հային, Հայկայ շրջանն եւ տօնն. 3:

1861

Գպրութիւն Հայոց. 5: — Պատկեր Հայկական գպրութեան. 31, 64, 96, 159, 191, 224, 293, 325, 357, 1862, 32, 64, 96, 128, 160, 192, 224, 256, 288, 320: — Փաւստոս Բուզանդացի. 53: — Ոսկեփորիկի մը մէջ եղած քանի մը ազգային երգեր. 145: — Ազգային երգ. 268: — Անուանց եւ ճանաչուանց վրայ. 281: — Բնախօսութիւն Հայաստանի. 311, 347:

1862

Ազգասնամ տեսչութիւն. 3: — Հին քնար, Արար, 9: — Ազգային պատմութեան մանր պարագայք. 15: — Հայադիր. 18, 33, 65, 97, 129, 161, 193, 225, 257, 289, 323, 361: — Մասնիկք գրոց վաստակոց. 31, 93: — Թէոդորոս Երգիչ ի խորհուրդ աւագ երկուշա

բաթին. 86: — Լեվայեան տը Ֆլորիվալ. 95: — Քարոզ (Գանձ) Արքոց Վարդանանց. 174: — Նկարագրութիւն քաղաքին կարնոյ եւ մեծ գետնաշարժին որ եղաւ յամին 1859. 146, 206:

1863

Տեղագրութիւն ի փոքր եւ ի մեծ Հայո. 6, 42, 92, 104, 161, 193, 225, 261, 291, 318, 337, 395, 1864, 9, 56, 90, 152, 187, 219, 249, 280, 315, 377, 1865, 26, 58, 119: — Յանկ հայերէն տպագրութեանց 1862 տարւոյն ազգային հեղինակաց. 29: — Ազգային արդի վիճակը պատմութեան առջեւ. 33: — Շնիցերի տեսութիւն ի վերայ Հայոց. 65: — Բան խրատական եւ պիտանի յոսկիփորիկ գրոց. 97: — Արդի Եւրոպացի հայերէնագիտաց երկասիրութիւնքը. 123: — Աշոտ Ա. Հայաստան հազար տարի յառաջ. 145, 177, 209, 241, 273, 305: — Լեւոն վերջին. 369:

1864

Ի ծնունդ Փրկչին. 8: — Յաղագս 12 ամսոց տարւոյն (Գիրք վստկց). 27, 55, 86, 106, 146, 173, 213, 240, 276, 306, 348: — Չապել. 33, 65: — Տաղ սրբոց Վարդանանց փոխ. 42: — Ի Տեառնընդառաջ. 44: — Մեղեդի ապաշխարութեան. 74: — Լազարեան ազգատոհմ. 87: — Նէարթոս եւ Պօլիքսոս. 97, 129: — Մեղեդի յարութեան Տեառն. 107: — Ի Համբարձումն Տեառն. 139: — Առաջին ասպատակ նետողաց ի Հայո. 161, 193, 225: — Տաղ Համբարձման Տեառն. 169: — Ի Սուրբ Հոգին. 200: — Տաղ Վարդավառին. 234: — Խուլ խաչիկ. 257, 289: — Մեղեդի խաչին. 293: — Ատտիկեան մեղու ի ձիւնեղէն լերինս Հայոց. 321, 353: — Տաղ ի սուրբն Յովհան Ոսկեբերան. 344: Կիրակոս պատմիչ. 349: — Տաղ ծննդեան Տեառն. 370:

1865

Խօսնակն Եկեղեցւոյ յանապատս Հայոց. 33, 65, 97, 149, 181: — Յակոբայ թօխաթեցւոյ ասացեալ տաղ վանն կենաց մարդկան. 208: — Չորրորդ Գարամուտ տպագրութեան Հայոց, Արգար դպիր Թոխաթցի. 213: — Սեպագիր արձանք յԱյրարատեան աշխարհի. 232: — Վահան Գողթնացի. 245, 277, 309: — Երգ ի Ս. Աստուածածին եւ ի Գարրիէլ հրեշտակապետն, օրինակեալ ի վարդն եւ ի պլպուլն. 266: —

70

Գիւղն Արծաթի որ ի Հայաստան. 326: — Ս. Յիզ-
արուզիտ. 341: — Ֆիւմի. 372:

1866

Դիւ. Շարական առասպան, առցեալ է ուրուճե-
բանասիրէ ազնիւ եւ ուրախ. 20: — Ազտուլահեան
Եղբարք ի Կ. Պոլիս. 55. 1867, 319: — Կոստանդին
Եզնկացի. 80: — Ազգային նկարչութիւն. 150: — Ե-
րազ Վարդան Կայսեր. Ա. 161. Բ. 193: — Բանք
յաղագս արեգական. 206: — Բանք յաղագս անցաւոր
մեծութեան. 233: — Յաղագս անցիտաց. 368:

1867

Մեր ներկայն. 3: — Ճանապարհադրութիւն
Զուար Ճիւերճի Օղլու քահանայի. 129, 180, 202, 301,
328, 370. 1868, 114, 145, 246, 320. 1869, 177: —
Անկիւրիւն Հայերը. 257: — Ներսէս Պատրիկ հայկազն.
297: — Հանդէս հարսանեաց Մուշ դաւառին մէջ. 307.
— Մեր նախնեացմէ ձեռուրնիս հասած ձիարուծութեան
երկու դրուածքներ. 353:

1868

Տաղք Յարութեան. 123: — Համբարձման տո-
նին հանդէսը Մուշ դաւառին մէջ. 129: — Բաժինք
Հայոց Մեծաց. 261, 293, 336:

1869

Նշմարք եւ նշխարք ի Հայաստան աշխարհի. 65,
97, 129, 161, 193, 225, 257, 289, 321, 353: — Յով-
հաննէս Պէյ Տառեան. 160:

1870

Խիկարայ Զգինին հէնց խմբէք որ դառնին
սպաննէք. 263: — Հայք Հարաւային Ռուսիոյ. Գի-
տողութիւն Ատել Հոմէր ար շէլ Գաղղիացի Տիկնոջ.
266: — Երգ առ Յիսուս. 311: — Պինկէտլ լեռանց
այցելութիւն մը. 314: — Վանայ ծով. 316:

1871

Առակք ազգայինք ի դրոց նախնեաց. 223:

1872

Երկու դարադարձ ազգային յիշատակք գալի տա-
րւոյ. 155: — Հնորհայի եւ պարագայ իւր. 161, 193, 225,
257, 289, 321, 353:

1873

Հուշակ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի. 45: — Տու-
բիա ի գաղաթն լերին Արարատայ. 50: — Տիրացու
Համբարձում. 52: — Աղահանք Կողբայ ի Մեծ Հայս.
54: — Թորոս Բ. 56: — Տաղ ի ծաղկազարդն. 66:
— Հայկական տաղաչափութիւն. 97: — Ազգային ու-
սանոգք ի Զուլիցցերի. 106: — Le seigneur de Sar-
vantikar et les chevaliers de l'Ordre teutonique, docu-
ment arménien de l'an 1271, 108: — Սուրբ Բարսեղ
եւ իւր երկասիրութիւնքն. 112: — Օրինակ խոստադրի
իննամիսուութեան Հայոց Գրանսիրկանիոյ. 126: —
Սյժմեան վիճակ հայերէն դպրութեան. 254: — Վարդա-
նայ հայկազնի Տաղ գերեզմանական վան փոխման երա-
նեալ եւ սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայա-
սիրի. 264: — Երգ ազգային. 271: — Թարգմանու-
թեան վրայ. 321: — Տաղ գարնան 333:

1874

Տաղ ի ծնունդ Բրիտոսի. 6: — Նոր ուղեւո-
րութիւն ի բարձրաւանդակ Հայոց. 7, 251: — Հայ
եւ պարսկանուն սուրբք եւ երանեալք արտաքոյ տօնա-
ցուցին մերոյ եւ աւուրք յիշատակի նոցա. 13: — Հին
տպագրապետ բանասէր մի. 15: — Յոբայ Գիրք եւ
հայերէն թարգմանութիւնը. 29: — Ներսէս Լամբրո-
նացի. 241: — Ողբք ի Տէր Ներսէս Արհիեպիսկոպոս
Տարսնի. 242: — S. Grégoire de Narek et ses oeuvres,
244: — Գիրք վաստակոց. 321: — Տաղ ի ծնունդ Բրի-
տոսի (Կենկապ). 329: — Յովհաննէս Ա. վազովքի հայ-
կազն նկարիչ. 330: — Առածք ազգային. 336. 1875,
40, 125, 246:

1875

Մերսոպեան Դար հայկական լեզուի. 7: — Ու-
ղեզնացութիւն ի Հայս. 17, 97: — Արա գեղեցիկ,
պատմութիւն վիպասանական. 25, 107, 230, 342. 1876,
120, 206: — Տաղ մեծի Չատկին. 33: — Արդի Շի-
րակացիք Ռուսաց Հայաստանի. 34, 102, 209, 337.
1876, 140: — Երգք ազգայինք. 106, 215: — Հէլլե-
նաբանութիւն եւ հէլլենաբան թարգմանիչք հայկական
լեզուի (Դար Զ — Ժ). 118: — Հայ վանորէից ուս-
մունքն ու ջանքն. — Յոյն եւ արաբացի թարգմանու-
թիւնք եւ լեզու ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերու. 218: — Տե-
ղագրութիւն խոսարըջոյ. 225, 333. 1876, 193: — Ընդ-

Հանուր տեսութիւն մը նախնեաց թարգմանութեանց վրայ գառաատան ընելու. 352: — Մեղեդի ծննդեան, մարտիրոսաց. 354: — Համառօտ յերաժշտական արուեստէ ի յարաբ գրոց. 359:

1876

Բնագրութիւն կովկասու եւ Ռուսական Հայաստանի. 113: — Բեւեռածե արձանագրութիւնը Հայաստանի. 132, 199, 328: — Անտիզն Անտիոքայ եւ Սմբատ Գունդատապլ (գաղղիերէն). 289, հայերէն. 307:

1877

Հոմերական բառգիրք եւ հոմերական տողք. 15: — Գերմանացի կուղշիտ գիտնականին խորենացւոյ վրայ բրած դատաստանը. 45, 110, 213, 289: — Les chants liturgiques de l'église arménienne, 51. — Առակ աղուաւու (ի նախնեաց). 61: — Սկիզբն հայկական լեզուի եւ Գիտնեսիրոսի թրակացւոյ բերականութիւն. 97: — Գիրք վաստակոց. 193: — Ատուածաշունչք. թարգմանութիւն Խոթանասնից եւ Հայկականն. եւ ամբողջութիւն նոր կտակարանին. 200: — Եւսեբիոսի կեսարացւոյ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ. 263: — Արտաւաղդայ շրթայից առասպելք. 276: — Մեծն Ներսէս Պարթեւ. 319:

1878

Երեսնամեայ պատերազմ ի Հայս եւ կատարած Արշակայ արքային. 7: — Դատաստան ի վերայ խորենացւոյն եւ Դատաւոր նորա. 32: — Պատմութիւն քաղաքին Բիւզանդիոսի (ի նախնեաց). 58: — Եւք ի Մասիս Յակոբ Պրոյս Անդրիացւոյ. 116: — Աշխարհիկ կամ նոր լեզու. 213: — Ագաթանգեղոս ըստ Ալփրէտ կուղշիտի Գերմանացւոյ. 229, 297. 1879, 10, 97, 237: — Եփրատայ գետահովտին վաճառականութիւնն. 233: — Ընդհանուր տեսութիւն արեւմտեան Ասիոյ կամ Ասիական Տաճկաստանի ժողովրդոց վրայ. 241: — Հայկական տարի. 259: — Ընդհանուր տեսութիւն հայ նոր մասենագրութեան վրայ. 305: — Խօսք Ս. Արիստիդեայ իմաստասիրի Աթենացւոյ (նորատիպ հրատարակութիւն). 320:

1879

Բանք Պտղոմեայ եւ Ստրաբոնի աշխարհագրաց վասն Հայաստանի. 3: — Գաղթականութիւն Հայոց

ի Զաւա. 185: — Ս. Արիստիդեայ Աթենացւոյ Զատաղովութենէն գտնուած հատուած մը. 231:

1880

Զօրաւարն կոմս Լորիս Մելիքով. 68: — Աբաս Միրզա. Պարսկահայք. Ռուսաց Էջմիածնի տիրելը. 72: — Կարապետ Վ. ի տաղ աշխարհացոյց գեղեցիկ. 97: — Ախյցխայի պատերազմներն. 101: — Հայք ի Հընդիկս Անգղիացւոց եւ Հոլանտացւոց. 240, 253: — Նեմեսիոսի մարդակազմութեան գրոց եւ անոր հայ թարգմանութեան ճաշակ մը. 326: — Յաղագս եկեղեցական արարողութեանց Հայոց. 340: — Յաղագս կենցաղավարութեան Հայոց. 343:

1881

Հայ ազգն եւ իւր առ մարդկութիւնն բրած գուտներն. 3, 97, 199. 1882, 3, 116, 202, 299. 1883, 30: — Martyre de St. Athénogène Evêque, 28, 126. — Պատմութիւն Հայ բժշկութեան. 33: — Անդրեաս վարժապետ Ղրիմցի. 37: — Յաղագս հացկերուտի եւ ընտանի իրաց Հայոց. 120: — Բանք վասն խաբող աղուտուն. 193: — Յեղաբանութիւն կիպրոսի թագաւորաց Լուսինեան ազգատոհմն. 231. 1882, 26, 97, 200: — Աշխարհագիտութիւն հայկական, յարաբերութեամբ Վենետիկայ աշխարհագրութեան հանդիսին. 318, 330: — Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց. 323: — Աշխարհագրութիւն Մ. խորենացւոյն բաղդատեալ ընդ Պտղոմեայ. 341:

1882

Վասն վանորէից՝ որ ի սուրբ քաղաքն յերուսաղէմ, յԱգաթանգեղեայ պատմութենէն որ էր դպրապետ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի. 23: — Յովհ. Այվազովսքի պատկերահան. 38: — Ռուբինեանց վերջին ժամանակի նորագիւտ պատմութիւն. Ժամանակագրութիւն Հայոց (Յովհաննու Տարտեի, Տորտիպօլսոյ եւ պիսկ.) 104: — Տնօրինական սուրբ տեղիք Երուսաղէմի (ի նախնեաց). 198: — Ճանապարհորդութիւն Տէր Եղիշէի Սարբանկացւոյ (թարգմ. հայերէն). 212: — Նոյնն իտայերէն բնագիր. 217: — Հայաստանի գաւառաց վրայ տեսութիւն (կ. Սոլանելի). 289: — Տեղեկութիւնը ղհայկական իրաց (Իեղա). 305: — Աշխարհագրական տեղեկութիւնը ըստ Ժ. Դարու հայկական ձեռագրաց

(գաղղ). 311: — Նոյնն, հայերէն բնագիր. 315: —
Հարական հանդերձ օրհնելոյ հարսանեաց. 319:

1883

Ճանապարհորդութիւն յԵրզրում Փռչբին
Ռուսբանաստեղծի, յամի 1829, — 4: — Ազգային յիշա-
տակք նոր ժամանակաց, 23: Ա. Հեղեղ ի Կ. Պօլիս,
յամի 1789, — 23: — Բ. Սոֆն Տեգրանակերտի, յամի
1759, — 25: — Գ. Արկածք Յովհաննու վարդապետի.
յամի 1762, — 341: — Մրրեկք եւ հեղեղք ի Թոր-
թում, 28: — Էրեք ամիս ի Կախէթ, ուղեւորու-
թիւն Գարլա Սերենա տիկնոջ. 37, 142, 319: — Փղե-
նիք եւ Փենունա՝ երկու ծաղկունք ի Հիւրակ. 47: —
Պատմութիւն Վրաց (Մատենադրութիւն նախնեաց).
50, 155, 209. 1884, 18, 110, 240, 312. 1885, 114,
207: — Տեսութիւն Մարիբաեան աւանդութեան ըստ
Մ. Խարենացոյ. 54, 111, 224, 308-1884, 35, 123,
220, 315. 1885, 11, 108: — Ղուկիանոս երգիչ Կար-
նեցի. 97, 238, 332. 1884, 50, 137, 212, 322. 1885,
38, 123, 217: — Ի գերեզման Բրիտտոի. 129: —
Պղնձէ գլուխ մը ի Հայաստան գտնուած. 130: — Մար-
մաշինու եկեղեցւոյ կործանումն. 151: — Առածք. 154:
— Առարեգակն. 164: — Յիշատակարան տպաւորու-
թեանց ճանապարհին յԱյրարատ. Գ. Լ. Մարդուլջե-
վի. 193, 289. 1884, 97, 193, 305. 1885, 17: —
Պատմութիւն աւերման Տփիսի. 220: — Հրդեհ Մխի-
թարեան վանաց. 272, 375: — Վասն լուսնի եւ աս-
տեղաց. 307: — Առածք. 318: — Առակ. 345:

1884

Ս. Սիմէան ճգնաւոր եւ սարկաւազ հայկազն. 5:
— Տաղ գարնան. 17: — Խօսք իմաստասիրաց. 29:
— Նորագիւտ պատառիկ ի Գրոց տարերացն երկրաչա-
փութեան Եկկիդեայ Աղեքսանդրացոյ, հին թարգմա-
նութեամբ նախնեաց. 30: — Առածք. 49: — Սահ-
մանակէմք կամ իտալարձանք. 94: — Ս. Գրեգոր հայ-
կազն յարեւմուտս, 107: — Ազգային յիշատակք նոր
ժամանակաց, Գ. Թուղթ ազգային ճանապարհորդի մը.
116: — Ե. Պատմութիւն սոփուն Կարնոյ. 118: — Բա-
րոյական առածք. 122: — Հեթում պատմիչ. 202: —
Վիճակագրութիւն նուիրապետական թեմի ազգայնոց
որ ի Լեոպօլիս Աւստրիոյ ներկայ տարւոյս. 217: — Ուղ-
ղաբութիւն «Ամէն» բառին. 238: — Հին բժշկարան

Գագկայ թագաւորի. 239: — Ճանապարհորդական նկա-
տողութիւններ, Աղեքսանդրացոյից մինչեւ ի Մրէն եւ
Վերադարձ. 291. 1885, 3: — Մարտիրոսութիւն Սըր-
բոյն Հռիփսիմէի. (յօրինեալ յամի 1668 ի Լեհաստան)
328, 1885, 33, 118, 211. 1886, 35:

1885

Տաղ գարնան. 9: — Ուխտազնացութիւն առ
Տիրամայրն Հայոց ի Կամենից Փոտոլեան. 24, 97, 192.
1886, 15: — Զատիկն եկաւ (երգ Վանեցոյ). 131: —
Պատմութիւն Յովսեփայ եւ կնոջ նորա Ասանթի՛ գրս-
տերն Պետափրէ քրմի Արեգ քաղաքի. 200. 1886, 25: —
Սղազրութիւն հայկական, 229. 1886, 34, 103: — Հա-
մառօտ բովանդակութիւն տեսութեանս զմարիբաեան
աւանդութենէ ըստ Մ. Խորենացոյ. 237: — Ստեփա-
նոս Ռոշքա. 247: — Համառօտ տեսութիւն եւ խորհրդա-
ծուութիւնք ի Սիսուան. 297: — Համառօտութիւն Սի-
սուանայ, եւ յառաջարան հեղինակին. 310:

1886

Ա. Կուզշմիթ ի համապատումն Բրիտանական եւ
եղծ կարծեաց նորա. 1: — Հայ վաճառականք ի Մէրվ.
44: — Ղրիմու մէջ Սուտաղի հովիտը եւ նորոգ օ-
ձեալ Հայոց-Կաթալիկաց Աստուածամօր պաշտպա-
նութեան Եկեղեցին. 81: — Դրուագ ի սուրբն եւ
ի սիրելի Ներսէս Լամբրունացի. 87: — Յորելեան հան-
դէս ի պատիւ հայկազն գիտնականի Պր. Մկրտչի Էմին.
179: — Կաթօլիկ Հայոց վարժարանք ի Կ. Պօլիս. 182:
— Յուցակ Պեռլինի արքայական մատենադարանի հայ
ձեռագրաց. 183: — Բացայայտութիւն մի՛ հայկական
տառերու հնչման եւ գրութեան մասին առ Մեծ. Խրմ-
բագիրն Մալ լրագրի. 192: — Étude sur la vallée de
l'Araxe et ses trois villes anciennes, 200. — Հին ար-
ձանագրութիւն մի. 273: — Ըրուեստ գունագոյն եւ
ոսկեխառն թանաքի վասն խորանաց աւետարանի. 278:
— Ճանապարհորդութիւն ի Թէոդոսիոյ դէպ ի Նոր-
Նախիջեւան. 281. 1887, 5, 116, 193, 298: — Բան
յազգս եւ յազինս ասացեալ ի Բամբարակէն՝ որ էր
ընկեր Ամիրտովաթին. 287: — Պետրոս Աղաման, հայ
հաշակաւոր դերասան. 289: — Պատմութիւն արեւելեան
վաճառականութեան ի միջին դարս. 292:

Հրատարակութիւնք ազգային տպարանաց յընթաց 1886 ամին. 12: — Երգ Վանեցոց. 16: — Քննադատութիւն թղթոյն Մ. Խորենացւոյ առ Սահակ Արծրունի եւ Պատկերի Տիրամորն ի Հոգեաց վանս. 97: — Աւակ. 133: — Վարդանայ Վարդապետի աշխարհացոյց ամենայն տիեզերաց. 134: — Աւակ. 196: — Պատահիկ մի ի գրոց մեծի վարժապետին Վարդանայ Վան գիւտի տառից մերոց ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ. 197: — Երանելոյն Յովհաննու Ոսկերէրանի մեկնութիւն Եսայեայ մտքարեքն թարգմանեալ լատիներէն. 291: — Քննադատութիւն Ատոյի Բառամգարոնների Մովսիսի Խորենացւոյ Պիտոյից գրոց վրայ. 306: — Նշանք Հայկական երաժշտութեան. 315: — Նեմեսիոս եւ նորա յաղազս բնութեան մարդոյ գրոց հայկական հին թարգմանութիւնն. 318:

Այլ վերջացրեննք Բաղձաբանի վրայ յօդուածս, մեր անձնական կարծիքն համառօտելով: Բաղձաբան մեծ արդիւնք ունի վաստըկած իւր 45 ամեայ կենաց պատկառելի հասակին մէջ: Արդիւնք մը Եւրոպացւոց առջեւ, որոնք ազգային շատ բաներու ծանօթացած են Բաղձաբանի հայ բայց մանաւանդ երբեմն երբեմն տեսնուած գաղղիներէն կամ իտալերէն ծանրակշիռ յօդուածներով: Եւ իրօք ամէն եւրոպացի երբ Հայոց վրայ կը գրէ, կը յիշատակէ ի մասնաւորի Բաղձաբանը: Բաղձաբան ունի նաեւ իրական արդիւնք մ'ազգիսն ինչպէս հասարակ ժողովրդեան՝ նոյնպէս գիտնոց առջեւ: Ի սկզբան, երբ իւր նմաններն շատ քիչ կային ազգին մէջ, գիտութիւններն պարզ եւ հասարակ ոճով ծանօթացուց ժողովրդեան, ազգային յօդուածներով՝ որոնցմէ թէեւ ոմանք այսօր նշանակութիւն չունին, ազգին ինքնաճա-

նաչութեան արժննալուն ձեռնտու եղաւ, եւ տուաւ նաեւ գիտնոց՝ ազգային հնութեանց եւ գրականութեան վրայ բազմաթիւ յօդուածներ, որոնցմէ շատերն այսօր օգտակարապէս կ'ընթերցուին: Բաց ասկէ՝ եւրոպացի եւ յոյն դասական մատենագրութիւնք ըստ մասին, բազմաթիւ թատրոններ ու վէպեր ի հայ թարգմանութեամբ ազգային ստացուածք եղած են այսօր Բաղձաբանի միջոցաւ: Ո՞ր թողունք ազգային թանկագին ձեռագրաց կամ հատակոտորներու հրատարակութիւնքն ալ, որոնք անբաւ արժէք ունին ոչ միայն ազգային գիտնոց, այլ եւ եւրոպացւոց առջեւ:

Ասոնք են, ըստ մեզ, Բաղձաբանի առաւելութիւններն: Սակայն մեր տկար աչքը չի տեսներ հոն ուրիշ քանի մը յատկութիւններ ալ, որոնք որեւէ թերթի անհրաժեշտ են: Թերթ մը, ըլլայ ուսումնական, ըլլայ ընտանեկան, արուեստգիտական եւ այլն, ցորչափ հնարեալ իրեն բացարձակ ասպարէզ չէ ընտրած, պէտք է անհրաժեշտ աւելի իւր ժամանակն մէջ ապրիլ, մերձեւնալ ժամանակակից դիպաց այնչափ՝ որչափ իւր ուղղութիւնն իրեն կը ներէ: Այս կէտն, կարծես, Բաղձաբանի մեծարդ խմբագրութեան մտադրութեանը կարօտ է:

Ուսումնական թերթի մ'էական է քննադատական ոգի, եւ այս միայն կրնայ թերթին ներքին արժէքն որոշել: Բաղձաբանի ինքնագիր ազգային յօդուածոց մէջ ընդհանրապէս կը

բաղձացուէր տեսնել աւելագոյն քննադատական ոգի, ժամանակին հմտական քննութեանց եւ ասոնց իրական արդեանց ծանրակշռութիւն տալ, թողուլ ի հնոց ինչ որ թողլի է, միով բանիւ քալել միշտ ժամանակին յառաջագիմութեան հետ: Գիտութեան լծակն է կասկածն, եւ այս կասկածն է որ գիտութիւնները յառաջագիմութեան այժմու հսկայ հասակին հասուցած է: Անտարակուսելի է որ նաեւ մեր ազգային գիտութիւնն ալ ասով միայն կրնայ գիտութիւնն անուան արժանի ըլլալ:

Մեր անկողմնակալութեան պարտքն համարեցանք յիշատակել հոս նաեւ այս հանգամանքներն՝ որոնք ըստ մեր տեսութեան կրնային մեծցընել նոյն առաւելութիւնքն: Սակայն այս վերջնոց այնպէս լիով չտեսնուիլը՝ ոչինչ իւրիք կը նուազեցընէ առաջնոց բազմութիւնը, եւ ոչ ալ կը նսեմացընէ անոնց պայծառութիւնը: Բազմազան ինչպէս որ է՝ ոչ միայն եղած է մին ի գլխաւոր միջնորդաց՝ այլ եւ սկզբնաւորութիւն ազգային այժմու յառաջագիմութեան:

Եթէ վենետիկի Մեծ. Միաբանութեան պարտական է ազգս մեծ երախտագիտութիւն, ասոր ոչ փոքր մասն պէտք է հայիլ այս հրատարակութեան, որ եւ պիտի մնայ միշտ անմահ յիշատակ Մեծարոյ Միաբանութեան գրաւոր գործունէութեան:

13. Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ա Ս Է Ր

Չարաթաթերթ, Զմիւռնիս 1843—1846:
Խոյն. Խ. Յ. Մեկիքսեկոսեանց: Տպ. Արագածունեաց Ընկերութեան:

Արշալույս Արարողուն իւր գովելի ընթացքովն լրագրութիւնն Զմիւռնիոյ Հայոց սիրելի ըրաւ, այնպէս որ իրմէ քիչ մ'ետքը նոյն քաղաքն հետզհետէ նոր լրագիրներ ծնաւ: 1843ին քանի մ'ուսումնասէր Զմիւռնիացիք Արարողունեաց Ընկերութիւնն հաստատեցին, եւ նոր տպարան մը բացին ազգին օգտակար գրքեր հասցընելու նպատակաւ: Այս Ընկերութեան երախտարիքն եղաւ Հայրենասէր, Օրհնէր Կառնայան, Բաշախան եւ Կարախան անուն աշխարհաբար շաբաթաթերթն, որ 1843 Մայիս 28ին Խաչատուր Յ. Մելիքսեղուսեանցի խմբագրութեամբ սկսաւ հրատարակուիլ շաբաթն անգամ մը: Աեց ամիս ետքն՝ նոյն տարւոյ Հոկտ. 15ին խափանուեցաւ, որչափ կ'երեւայ՝ հակառակորդաց հնարիւքն: 1844 Ապրիլ 10ին սկսաւ վերստին հրատարակուիլ. սակայն Զմիւռնիոյ 1845 Յունիս 21ի զարհուրելի հրդեհն Հայրենասէր տպարանին ալ մնասեց, եւ խմբագիրն ստիպուեցաւ նոյն տարին Յունիս 27ին ծանուցանել՝ որ Հայրենասէրն առ ժամանակ մի 15 օրն անգամ մը պիտի հրատարակուի: Այսպէս երկշաբաթաթերթ մնաց մինչեւ 1846 Մայիս 10, երբ նիւթական կա-

րօտութիւնն ստիպեց զինք ընդ միշտ մեկնիլ ասպարիզէն:

Հայրենասիրի ինչպէս գիրքն ըստ ամենայնի նման էր Արշալոյս Արարարեանի, նոյնպէս բովանդակութիւնն եւ ուղղութիւնը: Տէրութեան եւ կրօնի խնդիրներէ ու վէճերէ բոլորովին զգոյշ կու տար իւր ընթերցողաց քաղաքական լրեր, առեւտրական ծանօթութիւններ, աշխարհագրական տեղեկութիւններ, մանրավէպեր եւ այլ ուսումնական յօդուածոց թարգմանութիւններ: Յիշատակութեան արժանի ազգային ուսումնական յօդուածներն են հետեւեալք.

Ազգային հնութիւն մը (Եկեղեցւոյ անկեան քարի Զագէլ թագուհիէ, ի թուին Հայոց ՈՂ.) Հայրենասիր, 1843, Թ. 1:

Նորադիւտ նշանը Հայաստանի նախկին բարեբերութեան, 1843, 5:

Հայոց լեզուին վրայ, 1843, 8:

Համառօտութիւն ազգասիրական սիրագործութեանց Տ. Ներսէս Հայրապետի, 1843, 17, 18:

Հմտութիւնը Էջմիածնէ (Պր. Բրօսսէի, թրգմ.) 1844, 31: Երկու յիշատակարանք հնութեան, 1844, 41:

Հաստատութիւն Մենաստանին Էջմիածնի եւ Ուսումնարանի նորին. 1845, 77, 79:

Պատմութիւն կղզոյն Սեւանայ, 1846, 103 — 105:

Հայրենասիրի իբր ինքնուրոյն եւ մասնական արդիւնքը կրնանք թերեւս նկատել սա պարագայն որ իբրեւ գործիք Արարարեանեաց Ընկերութեան նոյն ընկերութեան անդամոցն ուսումնական աշխատութեանց գրգիռ եղած է: Այն

ընկերութեան բարձամարն վերջացաւ ինքն ալ, եւ կը մնայ այսօր իբր յիշատակարան մը Զմիւռնիոյ Հայոց մէջ 1840 էն ետեւ տեսնուած ուսումնական շարժման:

14. Ա Ջ Գ Ա Ս Է Ր

Շաքալթալթերթ, Կալկաթա, 1845—1852:
Խոյր. Մ. Դ. Թաղիադեանց: Տպ. Արարատեան
Ընկերութեան:

Հնդկահայք, որ հայ լրագրութեան հայրն էին եղած, դարուս գրեթէ մինչեւ կէսն ուսումնական շարժում մը չցուցին, կարծես յուսահատած Արարարի եւ այլ հրատարակութեանց անյաջող փորձէն: Դարուս առաջին կիսոյն վերջերն շարժումն որ սկսած էր հայ գաղթականութեանց մէջ՝ Հնդկահայոց վրայ ալ առանց ազդեցութեան չմնաց, մանաւանդ Արշալոյս Արարարեանի սերտ յարաբերութեամբն, զոր ունէր անոնց հետ: 1845ին սկիզբը կալկաթայի մէջ, ուր էր Հնդկահայ գաղթականութեան կրթութեալ եւ հարուստ մեծ խումբն, Արարարեան Ընկերութեան անուամբ հիմնարկութիւն մը հաստատեցին տեղացի ուսումնատենչք, որուն մի միակ վախճանն էր տեղաբնակ Հայոց ազգայնութեան պահպանման եւ ուսումնական յառաջադիմութեան ձեռնտու ըլլալ դպրոցներ հաստատելով, եւ գլխաւորաբար օգտակար գրքեր հրատարակելով: Գործքն եռանդուն եւ գործունեայ անձանց

ձեռք շատ շուտ յառաջ գնաց. նոյն տարին ընկերութիւնն սեպհական տպարան մը բացաւ, որուն անդրանիկ ծնունդն եղաւ Օգոստոս 16 ին՝ Ազգասիր, Օրփէր Արարտեան Ընկերութեան, Կառուցման, Կրթական, Բնական և Բարոյական գիտելեաց անուամբ շաբաթաթերթ մը, որուն վճարանն՝ «Ուսումն առնէ զմարդ երջանիկ», Մասեաց փոքրիկ պատկերին ստորոտն կը հանգչէր:

Աղբաւիտի գիրքն էր կէս քառածալ թերթ (4 թուղթ), տպագրութիւնն ոչ այնչափ մաքուր, տարեկան բաժանորդագինն՝ 24 ուլփի (գրեթէ 50 Փր.): Խմբագիրն էր Մեսրոպ Դաւիթեան Թաղիադեանց, սարկաւազ էջմիածնի, որ իբրեւ հայրենասէր գրագէտ եւ բանաստեղծ շնորհահայոց մէջ ամենանշանաւոր անձն է¹, եւ նոյն ժամանակ Կալկաթայի նորահաստատ Ս. Սանդիստոյ դպրոցին վարիչն էր:

Աղբաւիտի լեզուն ի սկզբան աշխարհաբար էր: Սակայն աշխարհաբարն հաճոյ չեղաւ Հընդակահայոց, որոնց չափ գրաբարի սէր չէ ունեցած եւ ոչ մի հայ ժողովուրդ, եւ կրնանք ըսել թէ նաեւ գրաբար գրութեան մեծ յաջողութիւն տեսնուած է միշտ իրենց մէջ: Հասարակաց թա-

¹ Մ. Թաղիադեանց ունի բազմաթիւ ընտիր երկասիրութիւններ՝ զլիտաւորաբար բանաստեղծական, որոնց մէջ նշանաւոր են մանաւանդ՝ Սժն է՝ Սժնդիտի, Կալկաթա, 1847, եւ Ճանապարհորդութիւն է Հայ, Կալկաթա, 1847: Տես՝ Կենսագրութիւն Մեսրոպի Դաւիթեան Թաղիադեանց Երեւանցոյ, հաւաքեց եւ խմբագրեց Տ. Յովհ. Կ. Մկրտեան, Թիֆլիզ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1886:

խանձանքն ստիպեց զխմբագիրն՝ որ հրատարակմանէն քանի մ'ամիս ետքն՝ 1846 ին սկիզբն լեզուն փոխէ գրաբարի: Այսպէս գրաբար լեզուամենայն յաջողութեամբ շարունակուեցաւ մինչեւ 1848 Յունիս 24, երբ Աղբաւիտի իւր 141 թուովն գուժեց թէ Արարտեան Ընկերութիւնն լուծուած է, վասն զի հետզհետէ տպուած գրքերն կը մնային ընկերութեան քով, եւ ընկերութեան լուծմամբն կը դադրի նաեւ Աղբաւիտի: Եւ այսպէս Աղբաւիտի իւր առաջին շրջանն հինգ հատորով փակեց, իւրաքանչիւր վեցամսեայն մէկ հատոր հաշուելով:

Ոչ այնչափ ընկերութեան լուծումն, որչափ Աղբաւիտի գաղարումն մեծ ազդեցութիւն ըրաւ շնորհաբանի Հայոց վրայ. — նշան՝ գտած մեծ համակրութեանն: Ամէն կողմանէ ցաւակցութեան թղթեր եւ յորդորներ տեղացին, եւ կարկառեցան նաեւ զուարթառատ ձեռքեր: Հատ չանցաւ՝ Կալկաթայի եւ այլ քաղաքաց հայազգիք գումար մը ժողովեցին, գնեցին հայերէն տպարանի մը կարեւորներն եւ ընծայեցին Մ. Գ. Թաղիադեանցին՝ պայմանաւ որ շարունակէ Աղբաւիտի հրատարակութիւնն: Արարտեան (1848) իւր 324 թուովն հրաւեր մը կարդաց ազգին լրութեան, որով նաեւ Եւրոպայէն բաժանորդներ ձեռք կարկառեցին: Աղբաւիտի նոյն տարին՝ 1848 Սեպտեմբ. 16ին վերստին լոյս տեսաւ ի տպարանի Աղբաւիտի Արարտեան, դարձեալ գրա-

բար: Թաղիադեանց լրագրոյն հոգն բոլորովին վրան առաւ, եւ ի յիշատակ դարարեալ ընկերութեան՝ անուանեց զայն Ազգասէր Արարատեան, Հանրապարտ Կոմսիտի, եւ այս Բ. Ըրջանին վճռաբան գրաւ՝ «Մաքուր խղճմտանքն առնէ զմարդ երջանիկ», որ խօսքն կը շրջապատէր թերթին ճակատն տեմնուած Մասիս լեռն, որուն ստորտան բաց գիրք մը կը հանգչէր: 1849 Սեպտ. 15ին տասնօրեայն փոխեց երկշաբաթաթերթի՝ անուանելով Հանրապարտ Կոմսիտի, եւ վճռաբան առաւ՝ «Աստուած եւ աշխատութիւն»:

Ապրեցաւ այսպէս իբր երկշաբաթաթերթ մինչեւ 1851 Փետրուար 15, երբ Թաղիադեանց հարկ համարեցաւ Ադրբեյ Արարատեանի 66^ր Թուոյն նոր ցնցում մը տալ թուլացեալ սրտերու: Նոյն Թուով խմբագիրն խմբագրութեան դրամական նեղութիւններն ու տառապանքները սրտաշարժ գրչով նկարագրելէն ետեւ՝ սա խօսքերով վերջ տուաւ իւր թերթին: «... Եղեն այո՛ լրագիրք ազգին մերոյ ի Հնդիկս, որպիսի են Ադրբեյ եւ Բանասերն Մատրասայ, Օճանսիտեան լրագիրն Բուսթայոյ, Ըրբեյտանն Կալկաթայ եւ Ադրբեյն¹, այլ ոչ ոք ի նոցանէ հաս ի հասակ

¹ Ինչպէս Սինկափորի Ուստիտի լրագրէն (1851, Թ. 43) կ'իմանանք՝ ասոնցմէ Ադրբեյ, Օճանսիտեան եւ Ըրբեյտան լրագիրներն Ադրբեյն 40—50 տարի յառաջ հրատարակուած էին: Ադրբեյն իբրեւ անգրասիկ հայ լրագիր՝ ծանօթ է արդէն մեր ընթերցողաց: Բանասերն հրատարակուած է 1848ին, որուն վրայ քիչ մ'ետքը: Իսկ Օճանսիտեան եւ Ըրբեյտան պէտք էին պատմութեանս սկիզբները

մանկութեան, ուստի եթէ յամենուստէք կուսէ լքեալ եւ բարձի թողի եղեալս Ադրբեյ Արարատեան երկեմնից եւ կիսոյ մեռանիցի՝ չիք զարմանք: Եթէ քան զմեզ քաջեան այսքանեաւ գէթ զայսչափս առնել ազգասիրիցեն, առաջին մէք լիցուք, որ համբուրեմք զձեռն: — Գնա՛ Ադրբեյ, մեռիր որպէս եւ ամենայն նախորդք քո, եթէ միայն քո պարծանաց աշխատիս եւ ոչ ընդհանուր ազգիդ: Զի զոր ազգդ ոչ ունիցի, կամ ունել ոչ կամիցի, եւ քեզ ինքեան աւելորդ այն եւ անպիտան է: Մեռիր. այլ երանի՛ էր քեզ, եթէ զմահ ծերունւոյն Սիմեօնի մեռանէիր՝ ասելով. Արդ արձակեա զճառայս քո ի խաղաղութիւն, զի տե՛ն աչք իմ շիրիւնի՛ն քո, զոր պատրաստեցեր ժողովրդեան քում Իսրայէլի: »

Ո՞ր սիրտ չի խոցիր այս թախծալից հրածեշտէն: Այո՛, ամիս մ'անցաւ, եւ Հնդկաստանի անուանի հայ բանաստեղծն ու հրապարակագիրն հասցուց դիպեցուց իւր սլաքն զգայուն սրտերուն: Թաղիադեանց նոյն տարին Արարատեանի (1851) 398 թուոյն մէջ «Ադրբեյ Արարատեան այս երրորդ անգամ» վերնագրով՝ ծանոյց Մադրասէ, Դանգունէ, Բաթալիայէ ընդունած նամակներն, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի է ի մէջ այլոց Թուղթ Մարիա-

դրուիլ. բայց որովհետեւ ժամանակագրական կարգն անցաւ, եւ չենք ուզեր հոս կարգը տակնուվրայ ընել, կը դնենք ի վերջոյ Յաւելուածի մէջ, ուրիշ ուղղելեաց եւ յաւելեաց հետ:

մայ 3. Յարութիւնեան եւ Օրիորդ Թագուհւոյ Մանուկեան՝ Մարց արդի գրագիտութեան Ազգիս ի Բաթաւիայ, որոնք 400 ուսփի (գրեթէ 1000 Փր.) ուղարկելով Թաղեաղեանցին կը յաւելուն. «Եթէ հնար իցէ այսու դուզն գումարիւ ձեզ քաջալերս առնել, զի կրկին սկսանելով ի լոյս ածընք զԱզգիս ձեր՝ մեք հոգևով ուրախ լիցուք. քանզի կարի ցաւ է մեզ ընդ կորուստ այսպիսի պատուական լրագրի յաղագս մեր ի Հնդկիս¹։»

Գործունեայն Թաղեաղեանց չյապաղեց. 1851 Սեպտ. 15ին վերստին կեանք տուաւ Ազգիս Արարողի, գարձեալ իբր երկշաբաթաթերթ: Սակայն այս երրորդ անգամն ալ տարիէ մ'աւելի չկրցաւ ապրիլ. 1852ի սկիզբները տպարանն փոխադրուեցաւ ի Չիչրա գիւղաքաղաք, որ կալիթայէն գրեթէ 30 մղոն հեռի է: Այս օդափոխութիւնն ալ չօգտեց. 1852 Յուլիս 15ին ի սպառ դադրեցաւ բաժանորդաց

¹ Աւելորդ չէ հոս յառաջ բերել Սինկափորի Ռոստոմէր լրագրոյ (1851, թ. 43) այս առթիւ դրածն. «Այս ողբամբ սակա մահուան Ազգիս, եւ ոչ ընդունայն ողբամբ քանզի նովա կորուսաք զարձանագրութիւնս ազգային գործողութեան ի Հնդկիս եւ ի տար յաշխարհս, նովա կորուսաք զպիտանի խթանս ազգային ուսումնասիրութեան, եւ նովա կորուսաք զվայելագրութիւնս հմուտ քերթողի եւ վերապետի. նովա կորուսաք զհոգին ազատագրութեան, եւ նովա կորուսաք զլատագովս ազգիս՝ եւ զխրատիչս եղեռնագործից եւ անիրաւաց, եւ ի վախճանի նովա կորուսաք զամենայն, եւ զամենայն զորս պիտանի էր հասարակութեան, ուստի ցաւիմք եւ հեծեծանօք ցաւիմք զկորուստ սիրելոյն Ազգիս:»

ար. նոր յարմարցուած բառերուն մեծ մասը լեզուագէտ մարդու մտադրութեամբ եւ ախորժակաւ շինուած կրնանք համարիլ. բայց կը գործածէր նաեւ Եւրոպացւոց եւ Ռուսաց այնպիսի զինուորական եւ քաղաքական բառերը, որոնց հայերէնն ինք դեռ չէր գիտեր կամ չէր կրցեր ճշգիւ յարմարցընել¹: . . . Իր պատմական ոճը ծանր, հանդարտ ու չափաւոր կ'երեւար: Իսկ պարունակած նիւթն էր գլխաւորաբար Ռուսաստանի դէպքերն ու կարգադրութիւնները կայսեր հրամանները գովեստով, դրսի տէրութեանց գործողութիւններն այնչափ՝ որչափ որ Ռուսիայի լրագիրները կը պատմեն, բայց չափաւոր աղէկ կարգաւորութեամբ ու շարունակեալ ընթացքով: Աս կողմանէ կրնանք ըսել որ Ռուսաստանի լրագիրներուն կը նմանէր, իսկ իրեն յատուկ եղածն աս էր որ ան կողմերու Հայոց ընդունած պատիւները, մասնաւոր դէպքերն ու հանդէսները կը դնէր, եւ պարագաներուն թոյլ տուածին չափ կը ջանար որ ազգայնութեան սէրը պահելու գործակից ըլլայ: . . . Աերը յիշուած նիւթերէն զատ ունէր նաեւ տեղ տեղ բանասիրական ու պատմական կտորներ, վէպեր, ոտանաւորներ ու առեւտրական լրեր²:

¹ Ոչ այնչափ հայերէն բառերը չգտնել կամ յարմարցընել չկարենալ է պատճառն, որչափ որոշ սկզբունք մը, որ այսօր այնչափ յառաջացած է ոմանց քով, որ քիչ ժամանակէն պիտի ունենանք հայատառ ուսարարառութիւթեր:

² Եւրոպ., 1850, էջ 139:

Կովչան իբրեւ անդրանիկ լրագիր Ռուսահայոց, աւելի դժուարին գրից մէջ քան պսօրուան հայ լրագիրք, եւ միանգամայն չկարենալով ունենալ այն ընդհանուր ծանօթութիւնն ազգին եւ ազգային իրաց վրայ, չէր կրնար բնականապէս կատարեալ ըլլալ ամէն կողմանէ եւ յատկապէս ազգային լրագրի մը նկարագիրն ու ոգին ունենալ: Ազգային կարեւոր յօդուածներ, թըղթակցութիւններ պակսելով՝ կը շատանար ազգային լոկ լրեր տալով, եւ ուրիշ յօդուածներն ու պատմութիւնները թարգմանելով: Եւ որչափ ալ ուղեն ստգտանել գրաբարատեացք ոմանք իւր գրաբար լեզուն, մենք կը կարծենք թէ այն ատեն յարմար կրնային տեսնել գրաբարն իբրեւ լրագրի լեզու, քանի որ Ռուսահայ ժողովրդենէ ընթերցող չկար՝ այլ միայն Ռուսական դասերէ, եւ աշխարհաբարն առ Ռուսահայս դեռ կը սպասէր Աբովեաններու եւ Նազարեաններու՝ գրաւորի ելլելու եւ գլխաւորաբար հրապարակագրական լեզու ըլլալու համար: Եւ սակայն աշխարհաբարն ալ ի սպառ մերժուած չէր Կովչանու էջերէն:

Այսպէս շարունակեցաւ Կովչան մինչեւ 1848 Սեպտ., երբ ծախուց՝ մուտքէն առաւելութիւնը¹, եւ աւելի՛ ժամանակին եւրոպական յեղափոխութեանց ծագմամբն՝ գրաքննութեան

¹ Հայաստան, 1850. Թ. 45:

խստութիւնը փակեցին ասպարէզն Կովչանու առջեւ: Սակայն Կովչան Ռուսահայոց մէջ լրագրութեան գաղափարը ծնաւ եւ սէրը վառեց, այնպէս որ մահուանէն երկու տարի ետքն Արարող մը բարձրացաւ իբր շարունակութիւն Կովչանու:

16. Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Շաքալթալթ երթ, Կոստ. Պոլիս, 1846—1852:
Խմբ. Յ. Չամուռնեանց, եւ այլք: Տպ. «Հայաստան», լրագրի:

Տեսանք որ Կոստանդնուպոլիս, կենդրոնն արեւմտեան հայ գաղթականութեան, ունեցաւ իւր սեպհական լրագիրներն. (Արոյ Գիր, Արարող Բիւղանդեան, Յայրարար.) սակայն ամէնն ալ սակաւակեաց, ամէնն ալ թերի եւ անկենդան: Միւս կողմանէ թէեւ Արշալոյսն, Բաղձալեղն, Հայրենակէրն գլխաւորաբար Կոստանդնուպոլսոյ համար էին, բայց տեղական քաղաքական եւ ազգային լրերն չէին կրնար ժամանակին տալ: Կը զգար Կոստանդնուպոլսոյ հայ գաղթականութիւնն սեպհական թերթի մ'անհրաժեշտ կարեւորութիւնն. սակայն Յովհաննէս Չամուռնեանցի ամէն ճիգն այս կարօտութիւնը լեցընելու՝ քաղաքական իշխանութեան կողմանէ դժուարութեանց կը հանդիպէր: Աերջապէս որոշեց Հայոց Պատրիարքարանն որ Սահմանադրական Կոստանդնուպոլսոյ անուն լրագիր մը հրատարակուի¹ եւ յաջողե-

¹ Արշալոյս Արարողեան, 1846, Թ. 258:

ցաւ թղթաւթիւն առնուլ: Առաջին թիւն, որ 1846ին Յուլիսի 1ին հրատարակեցաւ, նոր առնուամբ Հայաստան, Աբաբի: Կաղապար, ազգային, բանասիրական եւ արեւորական կոչուեցաւ:

Հայաստանի դիրքն էր մեծադիր միաձալ թերթ մը երկու թուղթ, եռիջեան, թուղթն ու տպագրութիւնը լաւ, իսկ տարեկանն՝ 100 դր.: Կը հրատարակուէր ամէն շաբաթ: Խմբագիրը դրուեցան Պատուելի-Յովհաննէս-Պրոսպեր-Տէր Կարապետեան-Չամուռճեանց-Տէրոյնց, որուն լեզուագիտութիւնն եւ բազմահմուտ գրագիտութիւնը ծանօթ էր, եւ Մկրտիչ Աղաթոն:

Հայաստան քաղաքական լրոց կողմանէ չէր այնչափ հարուստ եւ ստուգապատում, մանաւանդ եւրոպական տէրութեանց մասին: Իւր առաւելութիւնն էր տեղական քաղաքական եւ ազգային լրերն, ազգային Պատրիարքարանի կարգադրութիւններն եւ այլն ընդարձակ ու ճիշդ հրատարակել: Բաց ասկէ՝ նաեւ գաւառական թղթակցութիւնք աւելի կ'երեւային Հայաստանի մէջ, քան իւր ժամանակին ուրիշ լրագրաց: Գիտնական եւ բանասիրական հատուածներ, ազգային հնութեանց վրայ տեղեկութիւններ, հայ ձեռագրաց ցանկեր եւ այլ նոյնպիսի կարեւոր նիւթեր կրնայ գտնել հետաքրքիր մը: Եւ որովհետեւ նոյն ժամանակ բողոքականք սկսած էին Հայոց քով մուտ գտնել, կրօնասէրն Չամուռճեանց այլեւայլ հատուածներով կը կռուէր ա-

նոնց դէմ: Եւ այս վախճանաւ նաեւ Հայաստանի «Վեցամսեայ կրօնական յաւելուած»¹, կը հանէր:

Հայաստանի լեզուն պարզ եւ անզարդ աշխարհաբար է, ինչպէս սովոր էր ընդհանրապէս գրել Չամուռճեանց. սակայն գրաբար ոտանաւորներ ալ կրնային Հայաստանի մէջ տեղ գտնել: Հայաստանի ազգային կարեւոր նիւթերն են հետեւեալք:

- Ազգային ուսանողք ի Փարիզ, Հայաստան, 1846, թ. 2:
 Ողբական բանաստեղծութեան վրայ, 1846, 6:
 Ազգային գերդաստանին ազգաբանութիւնը, 1846, 14:
 Ազգային պատմութիւն մատենական (Մխիթար Աբրահամ Բառազորոց վրայ նամակ մը), 1846, 21:
 Ազգային մատենագրութիւն, 1847, 33, 34:
 Տեղեկութիւն ի վերայ Ռուսիայի եւ Վալաքիայի հայաբնակ քաղաքացն, 1847, 41:
 Տեղեկութիւն ի վերայ Անի եւ Կարս քաղաքաց, 1847, 41, 44:
 Վիճակագրութիւն Ակնայ քաղաքին, 1847, 43:
 Վիճակագրութիւն Էնկիւրիւյի, 1847, 46:
 Վիճակագր. Չմիւռնիոյ վիճակացն, 1847, 48:
 Արտաշէնի հնութիւնները, 1847, 49 (տես նաեւ 53, ուր կ'ուղղուին ստութիւնք):
 Վիճակագր. քաղաքին թրապիզոնի, 1847, 8—61:
 Քանի մի ձեռագրաց վրայ տեղեկութիւն, 1847, 13—66, 27—80, 1848, 49—102, 50—130, 2—107:
 Ընտանեկան կեանքէն, 1847, 17—70:
 ԴուռնըՓօռի ձանապարհորդութիւն յԱրեւելս, 1847, 25—78, 26—79:
 Ազգային սովորութիւն, կիկոներ, 1848, 43—96:
 Հին ազգային տապանադիր մ'ի Կիպրոս, 1848, 49—102, 1851, 13—65:
 Յուցակ ձեռագրաց Եղբարց Էնֆիաճեանց ի Տփղիս, 1848, 6—111, 7—112, 15—120:

¹ Հայաստան, 1846, թ. 27:

պատուաւոր տեղ մը կը գրաւէ, թէ արտաքին եւ թէ ներքին արժանաւորութեանը կողմանէ: Գլխաւորաբար կրնայ յիշատակուիլ Չամուռ-ճեանցի ծանր գրուածներն եւ անկողմնակալ տեսութիւններն:

17. ԱԶՊԵՐԵՐ

Երկշաքալթաթերթ, Մատրաս, 1846—:

Ասոր վրայ Արշալույս Արարեալն¹ մէջ այսպէս կը կարգանք. «Մատրաս (ի Հնդկաստան) Արարեալ անուամբ նոր լրաթուղթ մը հաստատուեր է, որ ամիսը երկու անգամ պիտի հրատարակուի, եւ տնտեսական ու բանասիրական գիտելեաց վրայօք պիտի խօսի: Յիշեալ քաղաքը դեռ հայերէն տպագրատուն չըլլալուն համար, առ այժմ ձեռագիր պիտի ըլլայ այս օրագիրը»:

Արարեալին՝ առաջին հայ լրագրոյն վրայ խօսելով Պոմ. Հայ. Դպրութեան կ'ըսէ. «Այս վերջինն 'ի 1846 նորէն սկսաւ հրատարակուիլ, ու կրկին խափանուեցաւ»:

Մենք Արշալույս յաջորդ թուերուն մէջ հետաքրքրութեամբ փնտռեցինք Արարեալի հրատարակումը կամ գէթ փոքր ինչ յիշատակութիւն մը, եւ չգտանք: Ուրիշ կողմանէ ծանօթութիւնք կը պակսին:

¹ 1846. Նոյ. 15 թիւ 272:

18. ԵՒՐՈՊԱ

Շաքալթաթերթ, Վիեննա, 1847—1863:

Խմբ. Միթիթարեան Միաշաւոյթիս:

Տպ. Միթիթարեան:

«Արջափ ալ Հայաստան իր աշխոյժ գործունէութեամբն՝ լրագրական կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէր, բայց բուն եւրոպական ոճով եւ հմտութեամբ գրուած լրագրի մը դեռ կարօտ կրնար սեպուիլ ազգը: Խոհական եւ հեռատեսանքն՝ Վիեննայի Միթիթարեան հարց ծանօթ աշխատասիրութենէն կը սպասէին այնպիսի անձնանուիրութեան մը: Ոչ լոկ իրենց ուսումնասէր փոյթն, այլ բնական քաղաքին մատուցած մեծամեծ դիւրութիւններն՝ առհաստաչեայ կը սեպուէին գործոյն ընտրութեանը եւ ազգայնոց դիտած վախճանին: Ըոգեշարժ գործիք՝ անմիջական յարաբերութեան մը մէջ դրած էին զարեւելս՝ Աւստրիոյ մայրաքաղաքին հետ: Այսպիսի փափաքի մը կատարման՝ յօժարափոյթ օժանդակեցին Միթիթարեանք, ու 1847 տարւոյն մէջ սկսան շաքալթական թերթ մը հրատարակել Եւրոպայ կոչելով: Անունն իսկ կը յայտնէր հրատարակողաց վախճանը¹»:

Եւրոպայ իւր ծնունդն պարտական էր վերոյիշեալ անձանց թախանձանաց, որոնց գլուխն

¹ Պոմ. Հայ. Դպրութեան, Վենետ. 1878. Բ. 478:

էր ժամանակին ամենամեծ հայ քաղաքագէտն Վսեմ. Յակոբ Չէլէպի Տիւղեանց, որ 1843էն ի վեր կը յորդորէր Վիեննայի Մխիթարեանքն՝ հրատարակել շաբաթաթերթ մը, որ «Եւրոպայի տէրութեանց կարգերուն եւ սահմանադրութիւններուն, խորհրդարանաց մէջ եղած խնդիրներուն եւ ատենաբանութիւններուն, դեսպանական խօսակցութիւններուն եւ ուրիշ քաղաքական դէպքերուն վրայ կարելի եղածին չափ՝ ամբողջ ու խիտ տեսութիւն մը տայ, վստահելի աղբիւրներէ քաղելով. ասկից զատ՝ նաեւ ունենայ իր բանասիրական եւ ուսումնական մասը պահանջեալ կատարելութիւններով, եւ աս ամէն բաներուն վրայ խօսի ծանրութեամբ, հանդարտութեամբ, ընտրութեամբ եւ կարելի եղածին չափ մաքուր ոճով¹։»

Այս ծրագրին համեմատ Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն 1847 Ապրիլ 20ին Յայտարարութիւն մը եւ Եւրոպա անուն թերթ մը «Փորձի համար», հրատարակուեցաւ նոյն Միաբանութեան խմբագրութեամբ. իսկ բուն թերթին առաջին թիւն սկսաւ հրատարակուիլ նոյն տարին Յունիս 17/29ին։

Եւրոպայի դիրքն էր՝ միաձայլ թերթ մը, (2 թուղթ) թող յաճախ տրուած յաւելուածներն, եռիջեան, գիրը մանր, տպագրութիւնն ամէն

¹ Եւրոպա, 1850, թ. 37։

կողմանէ ընտիր¹, տարեկան գինը 10 Փիորին, եւ շաբաթն անգամ մը կը հրատարակուէր. թերթն որովհետեւ գլխաւորաբար «աղաքական լրագրէր էր, եւ երկրորդաբար՝ «սոցիալական, ընդարձակ եւ քաղաքագիտական ոճով շաբաթական լրագրէր կու տար։ Քաղաքական լրոց կապակցեալ շարունակութեան մասնաւոր միտ կը դնէր, եւ որովհետեւ աւելի պետական հայ պաշտօնատեարց ընթերցանութեան սահմանեալ էր՝ յառաջ կը բերուէին ամենայն դէպք եւ բանախօսութիւնք, որոնք ընդհանուր քաղաքականութեան համար նշանակութիւն կրնային ունենալ։ Միով բանիւ «Եւրոպական արուեստի կատարելութիւն, լրոց ճոխութիւն, բանասիրական եւ ուսումնական հատուածոց գիտնական առատութիւն, — ասոնք էին նոր լրագրին յատկութիւններն, եւ որովք արժանապէս հաճոյսցաւ ազգին²։»

Եւրոպա հետեւեալ ազգային ընդարձակ յօդուածները կը բովանդակէ։

¹ «Տպագրութիւն (Եւրոպայի) ըստ ամենայն մասանց՝ է գեղեցիկ յոյժ, եւ կարի իմն զուարճանամբ տեսեալ ի ծաղկագիր տառս վերնագրին որք յոյժ զարդարուն են, միանգամայն եւ վայելչականք. զի յանօթ առնուլ փորագրողին զգարդս եւրոպական վայելչագրութեան՝ անվթար պահեաց եւ զօգտակար ձեւս մերոյն՝ զոր բազումք յարդի փորագրողաց յաչաց կորուսանեն ի նմանակ դէպս։» Բառուէր, 1849, թ. 38։

² Պատմ. Հայ. Դպր. Բ. 479։ — «Ըստ բարեմաղութութեան մերում տեսանեմք զայս պատուական լրագիր (Եւրոպա) ծայրացեալ արդեան տեղեկութեամբք Եւրոպայի ազգային հետութեամբք, որպէս եւ բնականօք եւ բարոյականօքն պերճ», կը գրէր Աղաքէր, 1850, Հատ. Բ. թ. 45։

1847

Անի քաղաքին աւերակները. Ե-ր-դ-ը, թերթ «Փորձի համար»: — Վանի ամրոցին կամ հին Վանի նկարագիրը. Թ. 10, 13, 16, 19: — Եգիպտոսի Փոխարքային երեւելի հայազգի պաշտօնատէրները. 20: — Ամետէ Ժողովրդի գաղղիացի ասպետին Հայոց վրայ տուած ծանօթութիւնը. 23:

1848

Ազգային տեղեկութիւն. Արուեստական եւ ուսումնական յառաջադիմութիւն. 1: — Հայերէն հին ձեռագիրներու վրայ. 6, 8, 9: — Հայերէն քերականութիւնները, եւ առանձինն Չալքիեան Վ.ին քերականութեան Գ. Տպգր.ը. 14: — Պր. Աղէքս. Ռափ. Անդղիայի պատգամաւոր. 16: — Ազգային լրագրաց ու օրագրաց օգտակար գործածութիւնը. 18, 19, 21: — Հահարաս Պարսից թագաւորին Հայերը Պարսկաստան տանելը. 22, 25: — Մեր հին պատմութիւնը ստուգիւ պատմական աղբիւրներէ բղխած է, ու պատմական հաւասար կրնայ ընդունիլ. 29, 32: — Նոր Զուղայի Հայերը. 37, 42, 1849, 52: — Հայրենասիրութիւն. 48—52:

1849

Փոքր Հայաստանի մէջ գեանի տակ թաղուած քաղաք մը. 1: — Ազգային տեղեկութիւն. Զմիւռնիայի թղթի գործատունը. 2: — ԺԳ-ԺԸ դարու հայերէնի վեճակը. 4, 5, 8: — Երկու հայազգի Սուրբ Եւրոպայի մէջ. 12: — Ազգային լեզուն ազգային յառաջադիմութեան գլխաւոր միջոցն է. 17, 18, 20, 22: — Հայաստանի վրայ հետաքրքրական լուրեր. 33—50, 1850, 6—49: — Վանայ արձանագիրներուն վրայ նոր քննութիւն. 44: — Հայաստանի մէջ աղի լեռ մը կը փչի. 45: — Գրան-սիրվանիայի Հայոց պատերազմին պատճառաւ կրած վնասները. 45: — Հայաստանի մէջ նոր տեսակ մանանայ. 46: — Բարեւոնի վրայ հայ թագաւոր մը ու հայերէն հին բառեր. 47: — Գաղթականութիւնը առ Հայս. 49, 51, 1850, 2, 3:

1850

Հին տոմար եւ նոր տոմար. 1: — Հայաստանի Արշն ու Խարբերդ գաւառներն ու անոնց հանքերը. 4: — Հայ մատենագիրներուն գործածած ճեն ու ճենաստան բառերուն վրայ քննական խնդիր մը. 4: — Աշ-

խարհքիս վրայ առաջին պատերազմը. 5: — Բանասիրական փորձ մը. 7, 9: — Միջին դարերու մէջ Հայոց արուեստգիտութիւնն ու քաղաքային կրթութիւնը. 8: — Եզանց թաթախտին դէմ Հայոց դեղ. 8: — Լեզուագիտական նոր գննութիւն. 11: — Եւրոպական մեծ վարժարան մը Հայու ստացուած կըլլայ. 13: — Հայրենասէր հայազգի մը. 14: — Ազգատեսաց մարդու արժանի պատիժ. 15: — Սինկափորի հայազգիները. 18: — Հաւատարմութեան չքնաղ օրինակ մը. 19: — Եւրոպայի մէջ Հայոց սկսած քանի մը արուեստական ճիւղերը. 21: — Գիշ (հայ) զօրապետն ու իր վերջին յաղթութիւններն. 23: — Նոր հայերէնի կամ աշխարհաբառ լեզուին ուրացական բայերը. 23: — Հայ ազգին վրայ ընդհանուր տեսութիւն. 24, 25: — Կալկասթայի Ագտ-էր լրագիրը. 24: — Սուչաւայի Հայոց դպրոց. 26: — Ազգային լրագիրներուն ու օրագիրներուն պատմութիւնը. 28—40: — Հայ-Վալաք ժողովրդապետ մը Աւստրիայի կայսեր առջեւ. 32: — Լրագրական գլխաւոր բառից հաւաքում. 41: — Բոհեմերէն լրագիր մը Հայոց վրայ գրածը. 43: — Հնդկաստանի Հայոց վրայ քանի մը լրեր. 44: — Հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը. 47, 50, 52, 1851, 2—21: — Առտեալի եւ Մաճառաստանի Հայերը. 48, 51, 53, 1851, 1:

1851

Խողզկոյ գնդապետը Մեծ Արարատայ վրայ կ'ելլէ. 3, 4: — Մատթեոս Ուռ-հայեցի եւ Պ. Եդ. Տիւլորիէ. 6: — Պարսից թգրին. առաջին թարգման Մեծ. Յովհ. Դաւթեան ասպետն ու Պարսկաստանի Հայազգիները. 10: — Հայաստանի կողմ գեղը. 12: — Տըրդատայ առանձնանալն ու մահը. 13—26: — Ռուսաստանի Հայոց յառաջմունքը. 20, 24: — Մեծն Ներսէս ու Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը. 27—45, 1852, 1, 3: — Ազգային հնութիւնը. 28, 30: — Ճէզայիրեան ամիրային մետաքսի մանարանը. 32: — Նորագիւտ Գողթան երգ. 33: — Հայաստանի Ակն (Եկն) քաղաքն ու իր ոլորտը. 39, 41, 42: — Պիլեզիկճեան մետաքսարան. 44: — Ռուբինեան թագաւորներուն չհրատարակուած դրամները. 46, 48, 1852, 2—16:

1852

Պր. Ռիկլէր բժշկին Հայոց վրայ գրածը. 4—8: — Խորհրդածութիւնը ազգային լեզուի վրայ. 6—30:

— Աբաուազգ Արտաշէսեան. 13—35: — Պայեան մե-
տաքարան. 15: — Սերէոս Եպ. պատմագիր. 21, 26,
31: — Կիլիկիայի մէջ Հայոց հնութիւնները. 28: —
Շաֆրազ եւ Շահրիման կամ Ռուսաստանի մեծ աղա-
մանդը. 28: — Մանուկ Պէյ Միրզայեան. 33—50: —
Պարսից Վշտատ. Գարեհ թգրին. Հայոց հին պատ-
մութեան վերաբերեալ սեպակերպ արձանագիրները. 34
— 41: Կարո քաղաքն ու համանուն կուսակալութիւնը.
44—48: — Հայագգի Անտոնեւիչ ընտանիքը. 51, 1853,
2, 6:

1853

Հայերէն տեսակ տեսակ գրքերուն իրարու հետ
կարճաւտ համեմատութիւնը. 3: — Վարդ Մամիկո-
նեան. 7—52: — Պղտիկ գաղափար մը Լեհաստանի
Հայոց յառաջուն վիճակին վրայ. 13: — Աղգային. 20:

1854

Աղգային կրօնական մատենադրութեան վրայ քանի
մը խօսք. 6: — Եգիպտոսի կողմացի. 21: — Պր. Տիւրոնի-
էին Հայոց վրայ գրածը. 24, 25, 27: — Աղգային դաս-
տիարակութիւն. 26, 29, 32: — Աղգր յառաջանալու
համար պէտք է որ հրապարակական արդիւնք ցուցնէ.
28, 31: — Քիլի քաղքին աւանդը. 30:

1855

Լեւոն անուանեալ իշխան Հայաստանի. 46:

1856

Մատենադրական խորհրդածրութիւններ, 28—37:
— Հայոց պատմագրաց մատենադարան մը, 38: —
Մարդկային լեզուին սկզբան, հանգամանաց, միութեան
ու բաժանման եւ աղգային լեզուաց վրայ քննական տե-
տութիւն մը, 39—52:

1857

Պետրոս Բագրատունի իշխան զօրագետը, 32:

Այսպէս Եւրոպայ տասնումէկ տարի ան-
ընդհատ շարունակեցաւ: Այս միջոցին ի կոս-
տանդնուպոլիս եւ այլուր քաղաքական աղգային
լրագիրք անցան, որոնք շուտով կը ծանուցա-

նէին տեղական օտարագգի թերթերու հեռա-
գրաց տուած եւրոպական լրերը, եւ Եւրոպայի
տուած շաքաթական լրերն արդէն շատ կը հնա-
նային մինչեւ որ Արեւելք հասնէին: Բնականա-
պէս անկարելի էր այս կողմանէ բաժանորդաց
պահանջումը գոհացընել, եւ Եւրոպայի կը մնար
քաղաքական սահմաններէ մեկնիլ եւ ընտանե-
կան շրջանի մէջ մտնել: Այսպէս 1858ին Եւ-
րոպան երկշաքաթաթերթ եղաւ, իբրեւ Օրօքի
ընթանելան. դիրքը փոխեց եւ առաւ գրեթէ այս-
օրուան Հանդէս Ամօրեայի դիրքն, 16 թուղթ,
գինն ալ կիսեցաւ:

Խմբագրութեան դիտումն էր գլխաւորա-
բար ընտանեկան թերթ մը տալ, եւ այս պատ-
ճառաւ Եւրոպայ այս երկրորդ կերպարանաց տակ
աւելի վիպասանական, ուսումնական եւ զբօսե-
ցուցիչ տեղեկութիւններ կու տար: Այս ուղղու-
թեամբ շարունակեցաւ մինչեւ 1863 տարուոյ
վերջն, եւ նոյն տարուոյն հետ վերջացաւ սոյն
հրատարակութիւնն ալ: — Այս շրջանին մէջ կան՝

Մանազկերտի պաշարումը, 1858, 1:

Պատմ. վաճառականութեան Հայոց, 1858, 6, 7:

Հայոց կրօնը քրիստոնէութենէ յառաջ, 1858, 13:

Քաղաքական Եւրոպայի ջանքն էր իւր լրերն
ստոյգ աղբիւրներէ առնուլ, եւ քաղաքական
գիպաց շարունակեալ պատմութիւնն այնպէս
իրարու կապել, որ պատմական ամբողջ մը կազ-
մէ, եւ առանց մէկ կամ միւս կողմնակցութեան

միտելու՝ իրաց վիճակն ինչպէս որ է՝ ներկայացրնէ: Թէ ընդհանրապէս ուսումնական եւ թէ ի մասնաւորի ազգային յօդուածոց մէջ քննադատական ոգիէ կ'առաջնորդուէր: Եւ որովհետեւ իւր հեռաւոր դիրքն ու հանգամանքը չէր ներեր իրեն ազգային առօրեայ դիպաց մերձենալ, կը ստիպուէր շատանալ եւրոպական հայ գաղթականութեանց կենաց զբաղելով, եւ երբեմն երբեմն միայն ազգային կենաց վրայ ընդհանուր տեսութիւն կը հրատարակէր: Իւր անձինն ջանից առարկաներէն մին ալ էր արեւմտեան աշխարհաբարին զարգացումն տալ եւ ռամիկ աշխարհաբարն, որ մինչեւ նոյն ժամանակ կը գրուէր, գիտնական գրաւոր լեզուի հանել:

Թէ Եւրոպայ իւր այս ընթացիւքն որչափ կրցաւ համապատասխանել իւր պարտուցը, կրնանք միայն թողուլ որ խօսին այն ամէնքն՝ որ զԵւրոպան տեսած են եւ ընթերցած:

19. ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ԲԻԻՋԱՆԴԵԱՆ

Ճարտթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1847—1850:

Տպ. Պողոսի Արապեան Ապուղեթցոյ:

Ի չոյնինչ այլեւայլ կերպարանաց տակ մտնելն ու ելլելն ետեւ¹, 1847ին վերստին հրապարակ ելաւ. այս անգամ Մոսկուայի Բիւրոսի Լրագիր Տէրութեանն Օսմանեան անուամբ:

¹ Տես էջ 32, ծան. 2:

Դիրքն էր մեծադիր միածալ թերթ մը, եռիջեան, լեզուն աշխարհաբար: Բովանդակութիւնն էր Թափփի վախճիկ տաճիկ թերթին քաղաքական լրերն: Վերջին ժամանակներն սկսաւ նաեւ եւրոպական լրագիրներէ ուսումնական եւ տնտեսական յօդուածներ ալ թարգմանել: Ժամանակակից ազգային լրագրաց համակրութենէն զուրկ՝ ապրեցաւ յանձանօթս մինչեւ 1850: Այս տարւոյ մէջերն ի սպառ դադրեցաւ¹:

20. ԲԱՆԱՍԻՐ

Ճարտթայ թերթ, Մադրաս, 1848—1849:

Խմբ. Մ. Պ. Յովհաննէս: Տպ. Ասիատիկ վիճադարան:

Նայ լրագրութիւնն ալ ունեցաւ իւր յեղափոխութեան օրերն: Ճիշդ այն օրին երբ եւրոպա յեղափոխական խռովութեանց մէջ կը ծփար՝ Արեւելք շնդկաստանի Մադրաս քաղաքին մէջ հայ լրագրութեան յեղափոխութեան դրօշը պարզեցաւ: Այն լոկ լրատուական ոճն՝ որով մինչեւ այն ժամանակ քաղաքական հայ թերթերն տեղական ազգային լրերն կու տային, չէին քաղաքական լրագրի մը կոչման պարտաւորութեանց լիովն գոհացումն: Վասն զի լրագիր մը որ չունի կարծիք, որ չունի որոշ սկզբունք, որ չի դատեր, որ կը շողորթէ միայն իւր կողմնա-

² Արևելք-Արարտի, 1850, թ. 370:

կիցքն՝ այս կամ այն կողմանէ, այն՝ հասարակու-
թեան առաջնորդութեան գործը չի կատարեր,
այլ լոկ լրատուի՝ որ այսօր այս եւ վաղն այն լու-
րը կու տայ, առանց անկէ բան մը զգալու եւ
զգացընելու:

Կրնանք ըսել որ այս էր մինչեւ այն ժա-
մանակներն հրատարակուած քաղաքական հայ
թերթերու կատարած դերն, ոմն առաւել, ոմն
նուազ: Այս ընթացքն յանկարծ փոխել զիւրիս
չէր, եւ տոկուն յարատեւութեան եւ մեծամեծ
զոհերու պէտք կար. դժուարին էր մանաւանդ
այս կէտին մէջ խոհեմութեան առաջնորդու-
թեան հետեւիլ եւ այնպիսի սաստկութեամբ
չյարձակիլ՝ որ նպատակէն անդին անցնուի՝
չափազանցութեամբ, եւ յանկարծական բռնու-
թենէ փութով ուժաթափ լքուի, մանաւանդ
որ փափուկ ձեռաց վարժ թիկանց հարկ պիտի
ըլլար տալ հարուածները: Այս էր ահա Մա-
դրասի Բանասեր, օրօքիւր Կառնայան, Գրաբարան
եւ արեւմտեան թերթին ընթացքն ու նկարա-
գիրը:

Մինչդեռ Կալկաթայի Արհեստէրն իւր ա-
ռաջին հանգիստը կը ծանուցանէր 1843 Յունիս
24ին, ասդին ի Մագրաս նոյն տարին Յունիս
14ին Ս. Պ. Յովհաննէսնոր լրագրի մ'աւետիքն,
կամ ինչպէս ժամանակակիցք կ'ուզէին՝ բօթը
տուաւ: Անաչառ եւ սրալեզու խմբագիրն իւր
թերթը կը հրատարակէր տասն օր անգամ մը,

որուն լեզուն գրաբար էր, դիրքն՝ միածալ երկ-
իջեան թերթ մը, իսկ տպագրութիւնն՝ վի-
մադրոշմ:

Լրագրութիւնն այս ժամանակներն Հնդկա-
հայոց համար անհրաժեշտ պահանջ մըն էր, եւ
լրագիր զլրագիր կը մղէր: Կալկաթայի Արհեստէրն
լրագրաց ընթացից սովորական հարթերեսէն
(niveau) քանի մ'աստիճան վեր էր միայն իւր
անաչառ դատաստանաւն եւ անկողմնակալ ազատ
ընթացիւքն: Բանասերն եկաւ մէկանց ահագին ու-
տում մ'ըրաւ, այնպիսի սաստկութեամբ մը՝
որուն ոչ այլք եւ ոչ ինք կրցաւ դիմանալ: Բա-
նասերն իւր գրագիտական եւ առեւտրական լրերն
անգղիական լրագիրներէ կ'առնուր թարգմանու-
թեամբ, իսկ քաղաքական լրոց մէջ միայն տե-
ղական եւ այլ քաղաքներու ազգային լրերը կու
տար, եւ գլխաւոր գործն էր նոյն տեղեաց ե-
րեւելի ազգայնոց՝ բայց սանաւանդ եկեղեցական
դասուն պարսաւելի կողմերը մերկացնել, դատել
եւ դատափետել աներկիւղ եւ անաչառ: Այս
սաստկութեան մէջ յայտնի է թէ շատ դժուա-
րին էր չափազանցութեանց չյանգիլ: Մինչ-
դեռ ասդին Արշալոյս Արարարեան՝ Բանասերի եւ
յաջորդ հնդկահայ թերթերու, որոնք առաւել
կամ նուազ նոյն ուղղութիւնն ունէին, կը յան-
ձնէր չափաւորութիւն եւ թերութիւններն ի
հրապարակ չհանել, անդին Բանասերն այսպէս կը
դատէր զինք. «Արշալոյս Արարարեան . . . ի մերս

գժբաղդուծիւն՝ եւ կարծեացն հակառակ քաջ կենցաղագիտին թէոփրաստոսի, շատ համարի յիշատակագրել զհայրենասէր եւ զառաքինի գործս զոմանցն յաղբէս՝ առ 'ի լուսութիւն յորդորել զմնացեալն: Ըստ այնմ՝ եթէ համազգիք մեր 'ի տես ընծային 'ի թուղթս նորա, են որ երեւին իբր հրեշտակակրօն եւ Աստուածիմաստ վարդապետս, եւ մեծարգի հայրենասէր գործակալս. են որ՝ իբր աննախանձ առաքինի վաստակողս 'ի լուսաւորութիւն եւ 'ի մխիթարութիւն ազգին, առատաձեռն հիմնարկուք ճեմարանաց, թանգարանաց, եւ աղքատանոցաց: Ա՛վ երջանկութեանս. չիք անդանօր որ ժանտ արժանի խարազանաց տպագրութեան. ոչ որ գառնազգեստ բայց գայլացեալ հովիւ օցտող հօտին, ոչ որ գոռոզ գործակալ ազգային իրաց. ոչ որ քսակակալ աղքատաց Յուդայախոհ գող: Երանի՛ թէ՛:»

Այս ուղղութեամբ իբրեւ «ազատական լրագիր», անխնայ կը «խարազանէր» ազգային մեծամեծաց հասարակութեան վնասակար գործերն, որ բնականապէս հաճոյ չէր ի գար իւր անփորձ ընթերցողաց: Ամէն ճշմարտութիւն իւր ամբողջ պայծառութեամբն ամէնուն առջեւ դնել միշտ օգտակար չէ. կան աչքեր որ լուսոյ սաստկութեան չեն կրնար տոկալ. եւ այս պատճառաւ խմբագրական ճարտարութիւն պէտք է

¹ Բանբեր, 1849, Թ. 38:

շատ անգամ դառն գեղահատերն զգուշութեամբ եւ սիրուն եղանակաւ պատատելու, եւ Ատտիկէի եղեւսինեան գաղտնեաց շղարշով ծածկելու դառն ճշմարտութիւններն, զորոնք կամաց կամաց եւ զգուշութեամբ պարզել միայն կրնայ օգտակար ըլլալ: Այս կը պակսէր Բանասերին, եւ այս պատճառաւ բաժանորդք իրենց դրամովն յանդիմանութիւն գնել չուզելով՝ ետեւէ ետեւ հրաժարական տուին, որով մէկ տարւոյ միջոցին մէջ իւր արդէն սակաւութիւ բաժանորդներէն ի սպառ լքեալ մնաց:

Մահուանէն երեք շաբաթ առաջ այսպէս կը գրէր Բանասէր. «Քանի մի վնասս միայն զոր կրեցաքս վասն անկեղծ զննութեանցս (Ի՞նչ որդիւն, որդարարդիւն), առաջի առնեմք աստանօր, զմնացեալն 'ի բաց թողեալ առ 'ի խորշելոյ 'ի ձանձրութենէ: Մի օր՝ փոքր մի բրդեալ 'ի նախանձուէ բարեկարգութեան, ասացաք, թէ չէր պատշաճ կատարել հանդիսաւոր ժամերգութեամբ զկարգ թաղման 'ի վերայ մարմնոյ հռովմէադաւանի վախճանելոյն երկայնամեայ անհաղորդ. եւ ահա անդէն վաղվաղակի թողին զմեզ քանի մի ստորագրողք: Յայլում աւուր՝ շարժեալ յերկիւղէ զի մի վտանգեցցի ապահովութիւն ազգայինս իրողութեանց, ասացաք. թէ մե՛ծ անհոգութիւն էր վստահանալ 'ի խարխուլ կառս քարշեալս 'ի միականի ամեհի ձիոյ զյարգելի անձն պաշտօնէի ազգիս. եւ անդէն իսկ

Թողին զմեզ քանի մի ստորագրողք: Յայլում մի աւուր՝ ՚ի տալ ՚ի Թղթի մերում զանուն միոյ ՚ի պատուելի պարոնաց տեղոյս, մոռացաք յարել յանունն զպատույ ածականս՝ քաջափայլ եւ իմաստնապերճ, եւ ահա անդէն Թողին զմեզ դարձեալ քանի մի ստորագրողք: Գարձեալ յայլում աւուր՝ Թելազրեալ, ի խոհական մտածութեանց, ասացաք, թէ լաւ չէր հոգաբարձուի արկեղ տնտէկաց՝ ՚ի կորուստ մատնել եւ կամ ՚ի փոխ առնուլ անտի դրամս՝ յորոյ կարգեալն էր ՚ի զգուշութիւն, եւ ահա անդէն Թողին զմեզ դարձեալ քանի մի ստորագրողքն: Այսպիսիք են պտուղք զոր բերէ ծառն ազատ տպագրութեան ի Մագրաս, այլ ակն ունիմք զեյլազգք իցեն արդասիքն յայլ տեղիս: Բայց եւ այնպէս այդ ամենայն անյաջող ելք վատտակոցս, ոչինչ զարհուրեցուցանեն զմեզ. յաչս մեր խրատուիլք են այգորիկ որք երկեցուցանեն զմանկտի միայն եւ զանբանս ՚ի կենդանեաց: Այլ մեր սրբտապնդեալ ՚ի քաջալերութենէ ճշմարտասէր եւ ուղղադատ բարեկամաց՝ հանապազորդեցուց յերկս մեր աներկիւղ¹:

Սակայն այս քաջալերութիւնք կ'երեւայ թէ չկրցան սրտապնդել զինք, վասն զի երկու թիւ ետքն տախտեցաւ լրագիրք դադրեցնել գրելով վերջին անգամ՝ սա խօսքն. «Լրագիրս

¹ Անդ:

դադարեցաւ ՚ի 15 Յունիսի ամսոյ ՚ի կարօտութենէ քաջալերութեան¹։»

21. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԵՐ

Երկշաքաթաթերթ, Մինկափոր, 1849—1853:

Խմբ. Գ. Դ. Գալստասեան: Տպ. «Արփի»,

Վիմարարան Պր. Պ. Ա. Մեթի:

Միշտ ստոյգ է է. Տիւլոսիէի սա խօսքն. «Հայոց գաղթականութիւն մ'ուր որ հաստատուի, առաջին հոգն է... հաստատել եկեղեցի մը, դպրոց մը, դրամատուն մը եւ լրագիր մը:» Ասոր համոզիչ վկայութիւն է մեզի շնորհաստանի հայ գաղթականութիւնն: Ասիկայ որ դարուս առաջին կիսուն վերջերն 7000 հոգի կը համարուէր, ցրուած Արեւելեան շնորհաստանէ մինչեւ ի ճաւա, ունէր իւր եկեղեցեաց, ուսումնարանաց հետ նաեւ իւր տպարաններն ու լրագիրները: Կալկաթայի Առաջին ու Մագրասայ Բառաբեր միեւնոյն ժամանակ հրատարակուելով ալ՝ բաւական չէին երեւար. Մինկափոր ալ, ուր միայն 50 Հայ կար (30 այր, 7 կին, 5 մանչ եւ 8 աղջիկ) ինչպէս 1850 տարուոյ մարդահամարը կը ցուցնէ², Գրիգոր Գ. Գալստասեան կը ձեռնարկէ 1849ին Յուլիս 1ին Ռուսաստան, լրագիրս

¹ «Բառաբերն Մագրասայ դադարեցաւ. վասն էր, վասն զի անաչառ էին բանք նորին եւ ամենեքեանք անստարութեամբ լքին Թողին՝ մեռանել եւ ոչնչանալ:» Ռուսաստան, 1851, Թ. 43:

² Ռուսաստան, 1850, Թ. 16:

քիչ Կապուտան, Գրգիթուան եւ աւետարական անուն թերթ մը հրատարակել, որ թէեւ Սինկափորի մէջ միայն 7 բաժանորդ ունէր եւ բովանդակ բաժանորդացը թիւն էր Բ. Տարին՝ 30 հոգի, սակայն եւ այնպէս 4 տարի կրցաւ անընդհատ շարունակուիլ:

Ասոր դիրքն էր միաձալ թերթ մը, (2 թուղթ) երկիջեան, տպագրութիւնն՝ վիմագրոշմ, լեզուն՝ գրաբար, եւ կը հրատարակուէր ամէն ամսոյ 1ին եւ 15ին: Ճակատը Սինկափորի վիմագրոշմ պատկերը կար, ինչպէս նաեւ Ա. Տարին քանի մը թուոց մէջ շնորհաստանի վերաբերեալ քանի մը վիմագրոշմ պատկերներ ունէր: Ի սկզբան կը տպուէր «Արփի վիմագրանի Պր. Պ. Ա. Սէթի», իսկ 1852 Գեկտ. 27էն սկսեալ՝ սեպհական վիմագրան ունեցաւ «Մասիս» անուամբ:

Արփի եւ Բանասիրի դժբախտ ելքն խոհեմութիւն սորվեցուցած էր Ռատոմասիրին, բայց միեւնոյն «ազատական» ուղղութեան հետեւող էր ինքն ալ, ոճոյ շափաւորութիւն պահել ջանալով: Առեւտրական մասն շատ հարուստ էր. շնորհաստանի վաճառական նաւերու վրայ տեղեկութիւն, առեւտրական վիճակագրութիւն, ապրանքներու արժէք, եւ այլն, ամէն թուոյ մէջ կը դրուէր: Գրագիտական մասն՝ անուամբ միայն կար: Իսկ քաղաքական մասին մէջ տեղական եւ մերձաւոր հայաբնակ քաղաքաց ազգային առօր-

եայ լրերը կու տար, խմբագրական յօդուածներով ազգային կենաց լաւ ու յոռի մասերն կը քննադատէր, եւ առիթ ալ չէր պակսեր ամէն թուոյ մէջ վիճելու իւր հակառակորդաց հետ: Եւ որպէս զի չխրտուցանէ, իւր յօդուածներն Ս. Գրոց վկայութեամբք եւ աղօթական բացագանչութեամբք կը մեղմէր: Եւ ի՞նչ էր այս ամէն զգուշութեանց փոխարէն իրեններէն ընդունածն, եթէ ոչ՝ միեւնոյն բանն ինչ որ Բանասիրին կ'ըլլար. «Ոմանք հրաժարեցան, կ'ըսէ, ՚ի բաժանորդութենէ Ռատոմասիրին, որոց զպատճառն աստանոր յիշատակելն անարժան համարիմք. սակայն սակաւ աւուրբք յառաջ եւս՝ այլ ոմն ստորագիր հրաժարեցաւ...: Համապատասխանի (իմա ինքնակից) ոմն՝ զորոյ անուն աստանոր յիշատակելն կարեկցաբար խնայեմք՝ գրէ թէ Տրտմութեամբ գրեմ սակս Ռատոմասիրին, որ տեղս ոչ ով չհաւանեցան. ուր որ դիմեմ, առանց իմ ոչ ինչ ասել, ասեն որ ոչ ինչ մի բանական եւ պիտանի լուր չկայ գրած, մանաւանդ որ անցեալ թուումն առեւտրական ոչ ինչ բան չկէր գրած, որով չուռանի (°) գրութիւնքն ամենայն տեղն բռնել էր... որպէս քանիցս անգամ գրելամ արդէն որ այդ մասն հատկապէս գրես. ներկայ տես այդ չգրելովդ տեղոյս մեր ազնիայքն շատ վնասի են հանդիպման...:»

Ռատոմասիրն այսպէս կենաց պայքարի մէջ՝ Գոհ իւր 30էն ոչինչ աւելի բաժանորդաց վրայ,

կրցաւ ապրիլ մինչեւ 1853: Այս ժամանակներն
 Աւստրալիոյ Մէլպէօն քաղաքին մօտերն ոսկւոյ
 նոր հանքեր գտնուած էին, եւ Մէլպէօն գա-
 ցողներն մեծամեծ գրամոց տէր կ'ըլլային: Ու-
 սմանսէն շատ անգամ յորդորեց շնորհակալ
 վաճառականներն որ Մէլպէօն երթան վաճա-
 րականութեան համար, մանաւանդ որ Անգղիացի
 նաւերն ներքին եւ գաղտնի դաշնադրութեամբ
 Հայոց վաճառքներն տանիլ յանձն չէին առնուր:
 Եւ երբ տեսաւ որ միտ դնող չկայ, 1853ին Ու-
 սմանսէն Մայիս 27 թուոյն մէջ գրեց, թէ Ոչ
 որ կամի « յետեւիլ մերոցս ազգասէր եւ բարե-
 միտ յորդորանաց... ուստի եւ մեք 'ի սէր ազ-
 գիս եւ յառաջադիմութեան նորին՝ յուսացեալ
 'ի խնամս եւ յողորմութիւնս նախախնամողին
 մերոյ՝ ստանձնեցաք զայս դժուարին ճանապար-
 հորդութիւն »: Այսպէս մեր խմբագիրն դարբե-
 ցընելով իւր թերթն «... ոչ ի վշտակրու-
 թիւնէ... եւ ոչ ի պակասութիւնէ ծախուց, այլ սակս մե-
 ծամեծ օգտից վասն մերոցս սիրեցեալ ազգին »
 մեկնեցաւ գնաց ի Մէլպէօն ի խնդիր ոսկւոյ,
 եւ ո՛րքիտէ թերեւս այսօրս միլիոնատէր մ'եղած
 է մեր երբեմն-խմբագիրն « ի սէր ազգիս եւ յա-
 ռաջադիմութեան »:

22. ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐ

Երկշաբաթամբերթ, Նիկոմիտիա, 1850 — 1853:
 Խմբ. Ա. Մուրատեան: Տպ. «Հայրենասիրի»:

Լրագիր հրատարակելն իբր ազգասիրական
 գործ նկատելու եւ ազգին պարտաւոր ծառայ-
 ութիւն մատուցանելու դաղափարն արեւմտեան
 Հայոց միտքն դարուս կէսէն սկսաւ գրաւել: Այս
 ժամանակներն, մանաւանդ ասկէ քանի մը տարի
 ետքն գրիչ բռնել կրցողն « ազգասիրական գոր-
 ծոյ » կը ձեռնարկէր, այնպէս որ թէ 1850էն
 մինչեւ 1870 հրատարակուած լրագրաց համար
 ըսելու ըլլանք՝ թէ ընթերցող ազգայիններէն
 առաւել էին թուով՝ գէթ շատ չափազանց խօ-
 սած չենք ըլլար:

Այս կարգի լրագրաց առաջինն էր Հայ-
 րենասիր, լրագիր Կոստանպոլիսի եւ Բանասի-
 րական անուն երկշաբաթամբերթն, զոր Աբրահամ
 Մուրատեան 1850ին Մայիս 1ին սկսաւ հրա-
 տարակել աշխարհաբար լեզուաւ: Ա. Մուրա-
 տեան, որդի ժամանակին անուանի Մուրատ վար-
 ժապետին, ինչպէս կը պատմուի, 17 տարուան
 պատանի մըն էր, եւ այնչափ սաստիկ էր « ազ-
 գասիրական գործոյ » եռանդն՝ որ անկարող ըլլա-
 լով մամուլ մը ձեռք բերել, ինքը շարագրելէն
 ետեւ իւր թերթն, կամ ճշգիւ՝ իւր թուղթն
 — վասն զի լրագիրն փոքրագիր քառածալ
 թերթի մը մէջ ընդունելու էր միայն — կը շարէր,

եւ թղթի կտորն կը գնէր շարածի վրայ, թաղի-
քի կտոր մը կը փռէր, վրան կ'ելէր եւ ոտքով
կը ճնշէր, կը ճմլէր, եւ ահա « Հայրենասիրի տպա-
րանէն », դրոշմուած գուրս կ'ելէր սոյն « ազգա-
սիրական գործն » : Այսպէս կը պատմեն, եւ լրա-
գրին առաջին թերթերն, զոր մեր առջեւ ունինք,
կրնան ասոր նպաստաւոր վկայութիւն տալ : Այս
ընթացքն կ'երեւայ թէ երկու տարի ամբողջ
ամենայն յաջողութեամբ տեւած է, վասն զի
Գ. Տարւոյ սկիզբն կը ծանուցանէ թէ մամուլ
ձեռք բերած է : Սակայն այս գործն լոկ մանկական
եռանդէ յառաջ եկած չ'երեւար. վասն զի մա-
նուկ խմբագիրն իւր թերթն օրէ օր կատարե-
լագործելու ճիգ կը ցուցնէր եւ կարող եղաւ
նոյնն երեք տարի անընդհատ շարունակել, վայե-
լելով իւր ընթերցողաց համակրութիւնն :

Հայրենասիրի առաջին թուերն երկիրեան էին :
1851ի սկիզբներն « տպարանն » քիչ մ'աւելի
կարգի գնելով՝ Մայիսին Հայրենասիրի դիրքն աւ-
ելի մեծցուց եւ եռիրեան ըրաւ՝ մնալով դար-
ձեալ մէկ թուղթ, եւ շարունակեց այսպէս մին-
չեւ 1852ի վերջերն, երբ 54^ր թուովն թերթն
աւելի ընդարձակեց եւ ըրաւ երկու թուղթ :
Սակայն կ'երեւայ թէ գժուարամարս եկաւ ա-
սիկայ. վասն զի նոյն տարին Նոյեմբերի սկիզբն
իւր 60^ր թերթին մէջ յատուկ յայտարարու-
թեամբ մը ծանոյց՝ թէ իւր վերջը կը մօտենայ
եւ օրերը կը համրուին՝ ըրած ծախուց եւ ոչ

մէկ մասն հանել կարենալուն¹ : Եւ արդեամբք
1853ին Յուլիսի սկիզբը դադրեցաւ երեք տարի
տեւելէն ետեւ :

Հայրենասիրի բովանդակութիւնն էր՝ տե-
ղական լրեր, ազգային լրեր Կ. Պոլսէն, թարգ-
մանական փոքրիկ հատուածներ եւ մանրավէ-
պեր : Կրնայ յիշուիլ սա ազգային յօդուածն՝
« Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ »² :

Հայրենասիրն որչափ ալ մեր լրագրութեան
մէջ աննշանակ երեւոյթներէն ըլլայ, սակայն
զարմանալի է Նիկոմիդիայի մէջ, կարեւոր մի-
ջոցներէ զուրկ հրատարակուելուն, բաւական
յարատեւ մնալուն եւ ժամանակակից հայ լրա-
գրաց համակրանքն վայելելուն պատճառաւ :
Խմբագիրն 1860ին Բարիզ փոխադրուած՝ հոն
սկսաւ նոյն քաղաքին անուամբ Փարիզ անուն
լրագիր մը հրատարակել. իսկ 1865ին Գահիրէ
Արմենիէ անուն լրագիրը կը հրատարակէր :

23. Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Շարունակութեամբ, Տիֆլիս. 1850—1851 :
Խմբ. Գաբր. Քի. Պատկանեան : Տպ. Գ. Քի.
Պատկանեան :

Տիֆլիսի Կովչուր գաղարմանէն երկու տա-
րի ետքն՝ Տ. Գաբր. ՔՏ. Պատկանեան ի Տիֆլիս
առանձին տպարան մը բանալու եւ հայերէն

¹ Մ—ի., 1852, թ. 43 :

² Հայրենասիր, 1851, թ. 25, 27— :

լրագիր մը հրատարակելու արտօնութիւն առնելով «կառավարչական իշխանութենէ», 1850 Սեպտ. 1ին հրատարակեց Արարայ անուն աշխարհաբար շաբաթաթերթի մ'առաջին թիւն:

Արարայը կոչուու իբր շարունակութիւն կը նկատուէր, սակայն քաղաքական մաս մ'ամենեւին չունէր, գէթ ի սկզբան: Գիրքն էր մեծութածալ ամբողջ թերթ մը՝ 8 թուղթ, տարեկանը 6 ըբ. տպագրութիւնն՝ շատ խեղճ: Խմբագիրն իւր լեզուն աւելի արեւմտեան աշխարհաբարի մերձեցընել կը ջանար՝ ինչպէս ընդհանրապէս աչքն արեւմուտք դարձուցած էր ուրիշ ամէն մասին մէջ ալ:

Արարայ բովանդակութիւնն էր՝ բարոյական եւ կրօնական յօդուածներ, մանր վէպեր, ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ եւ հայ գրականութեան վերաբերեալ յօդուածներ: 1851 Մարտ 3ին թերթին երկրորդ վեցամսէին սկիզբն՝ հետեւելով բաժանորդաց խնդրանաց, սկսաւ նաեւ քաղաքական ուս լրագիրներէ տեղական եւ քաղաքական լրեր քաղել եւ արեւմտից ազգային լրագիրներու ազգային կարեւոր լրերն հաղորդել: Եւ այսպէս Արարայ օրըստօրէ զարգացում եւ յառաջադիմութիւն կը ցուցընէր: Թէեւ լեզուն ժողովրդեան փոքր ի շատէ մատչելի էր, եւ ինքն առանձինն կը հրատարակուէր կովկասու Հայոց մէջ, սակայն հազիւ տարի մը կեանք կրցաւ ունենալ, եւ 1851ին Ապրիլ

վերջերը կ'երեւայ արտաքին հարկէ մը ստիպեալ՝ դադրեցաւ ընդ ամէնն 33 թիւ հրատարակուելէն ետեւ:

Արարայ դադարումն փոքրիկ կայծ մ'ուգրգիռ տուաւ Տփղիսի Ներսիսեան Ուսումնարանի հոգաբարձուաց՝ դադարեալ թերթին տեղ կամ իբր շարունակութիւն՝ Էջմշէն անուամբ թերթ մը հրատարակելու¹, սակայն ասիկայ մինչեւ ցայսօր իբրեւ լուր մը միայն կը մնայ:

24. ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ

Ամսաթերթ, Կ.Պոլիս. 1851—1853:
Խմբ. Աշակերտք Ս. Մահակեան վարժարանի:
Տպ. Յովհ. Միսնիկանիսեան:

Ղոստանդնուպոլսոյ Սամաթիա թաղին մէջ իբր 1844ին ազգային բարերարաց ձեռօք Ս. Սահակեան անուամբ վարժարան մը հաստատուած էր: Սոյն վարժարանին զարգացեալ աշակերտքն իրենց ցուցուած խնամոց երախտագիտութեան եւ արդեանց իբր նշան՝ 1851ին սկիզբն Յունուարին կը սկսին Բողոքաստան Ս. Սահակեան, օրագիր Բարոյական, Բանասիրական, Գնորեստական եւ ուսումնական անուամբ ամսաթերթ մը հրատարակել:

Ասիկայ թէ՛ ձեւովն (16 երես) եւ թէ՛ բովանդակութեամբը նմանողութիւն մըն էր այն ժամանակուան Բազմալեռի, եւ կը բովան-

¹ Արաւելոյ Արարայի, 1852, թ. 406:

դակէր « զանազան ուսմանց եւ գիտութեանց վերաբերեալ եւ տեղեկութեան արժանի յօդուածներ, եւ զանազան լեզուներէ թարգմանութիւններ, գրաբառ եւ աշխարհաբառ ճառեր եւ ոտանաւորներ, հետաքրքրական նիւթեր, բարոյական խորհրդածութիւններ եւ առակներ, զուարճալի հատուածներ եւ պատմութիւններ . . . արհեստական գիւտեր . . . » եւ այլն: Եւ պէտք է ըսել՝ որ իրեն գծած սահմանին մէջ ըստ բաւականի կատարեալ էր եւ հաճոյ ժամանակակցաց: Այսպէս առաջին տարին ամբողջ հրատարակեցաւ ըստ կարգի:

Բ. Տարւոյն՝ 1852ին սկիզբն հարկ եղաւ երկայն ատեն լռել, եւ հազիւ նոյն տարւոյ Հոկտեմբերին¹ սկսաւ Բ. Տարւոյ ամսաթերթերն տալ Յունուարէ սկսեալ: Սակայն բաժանորդաց սակաւութիւնը կը ստիպէր այս Բ. Տարին անկատար թողուլ, եւ 1853ին Փետրուարին² քանի մը թիւ ալ հրատարակեցաւ: Նոյն տարւոյ Հոկտեմբերին արդէն ի սպառ դադրած էր³: Եւ այսպէս, որչափ կրցանք ստուգել, 3 տարւոյ միջոցին մէջ 18 ամսատետր կրցաւ հրատարակուիլ:

Ազգային յօդուածներէն կը յիշենք՝

Յունուարամոյն կաղանդէքին վրայ, 1851, թ. 2:
Հայաստանի ռամկական երգ Գր., 1852, թ. 4:
Լուր եւ տես Հայաստանի, 1852, թ. 5, 6:

¹ Մ--ի-, 1852, թ. 38—:

² Արլւոյ-, 1853, թ. 440—:

³ Մ--ի-, 1853, թ. 9:

Երիտասարդական եռանդեան սոյն արդիւնքն բնականապէս ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւել կարող չէր, եւ ոչ ալ իրական արդիւնք մը կարելի էր սպասել ամսաթերթէն: Սակայն իւր հրատարակած նիւթերն արդարեւ սպասուածէն աւելի էին:

25. Բ Ա Ն Ա Ս Է Ի

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1851—1859:

Խմբ. Մ. Յովն. Հիւսարեան: Տպ. Հ. Գալոյի:

Վոստանդնուպոլիս հրատարակուած ազգային լրագրաց լեզէոնին մէջէն մարդ հազիւ կրնայ քանի մը թերթ գտնել՝ որ հրատարակման ժամանակ իրենց կոչման համապատասխանած ըլլան եւ ապագային համար ալ արժէք ունենան: Վոստանդնուպոլսոյ Բանասէրն այս սակաւաւորաց կարգէն է, եւ համակրանաց արժանացած էր հրատարակման ժամանակ եւ այնուհետեւ:

Մ. Յովն. Հիւսարեան 1851 Յունուարին սկսաւ հրատարակել *Բանասէր ամսական օրեր*, ազգային, Բանասիրական եւ Կազմական անուամբ փոքր ութածալ աշխարհաբար ամսաթերթ մը, իւրաքանչիւր տետրն գրեթէ 50 երես: Բովանդակութիւնն էր՝ ազգային յօդուածներ ժամանակակից ազգային կենաց եւ թերութեանց վրայ, ազգին անցեալն եւ նշանաւոր անձնաւորութիւնները, վէպեր, բանաստեղծութիւններ, քննադատութիւն, զուարճախօսութիւն եւ քաղաքա-

կան տեսութիւն: Ասկէ կը տեսնուի՝ որ խմբագիրն բազմակողմանի եւ հետաքրքրական նիւթեր գիտէր գտնել եւ միտ կը դնէր իւր պարտաւորութեանց: Թող տալով կրօնական մասին իւր անուղիղ կարծիքներն՝ պէտք ենք ըսել որ խմբագիրն ունէր իւր ժամանակին համեմատ բաւական ընդարձակ գիտութիւն եւ տեսութիւնները սուր էին, եւ կրնայ ցոյցօր կոստանդնուպոլիս հրատարակուած ուսումնական լրագրաց մէջ բարձրիզուլիս պարծիլ:

Սոյն ամսաթերթին առաջին տարւոյ ազգային կարեւոր յօդուածներն են՝

Ազգային ժամանակակից կենաց, կրթութեան, զարգացման եւ այլն վրայ այլեւայլ յօդուածներ, 1851 էջ 9—541:

Պ. Ֆլանտէն ի Հայաստան, 1851 էջ 9—541: Բաղարականութիւն Հայաստանի, Ճառ 4. Ոժէի, էջ 349:

Բլաբրօթի Թարգմանութիւն ժամանակագրութեանց Յօվհ. Ոսկերչեան, էջ 397:

Տեսութիւն Հայոց վրայ խօսող եւրոպացի մատենագրաց, էջ 401:

Մուրադնա տ'Օհոն, էջ 14:

Կարապետ Մանուկ Օղլու, էջ 74:

Շահան Զրպետ, էջ 210:

Մկրտիչ Ափրոյ Ճեղայիրեան, 310:

Գողթման երգ (նորագիւտ, կեղծ), 240, 388:

Ռամկական երգեր, 291:

Պուլղուլն Այդեստանի, 338:

Երգ Եարօջ, 434, Գինի, 437:

Յաղագս սրբազան բանաստեղծութեան առ Հայս:

— Աստուածաշունչ գիրք, 421: — Շարակնոց, 428:

Յաղագս սկզբնաւորութեան Թատերական արուեստին յայլեւայլ ազգս, 524:

Կղէանդբի Հելլենացւոյ Պատմ. Հայոց, 144, 245:

Բանասէրն տարի մը միայն ամբողջ կըրցաւ հրատարակուիլ: 1852ին սկիզբն Անրի Գայոլ գաղղիացին, որուն տպարանը կը տպուէր Բանասէրն, Ասիական օրաքեր Կ.Պոլսոյ (Journal asiatique de Constantinople) անուն բազմալեզու ամսաթերթ մը սկսած էր հրատարակել: Բանասէրի լեզուագէտ խմբագիրն իւր Թերթը Թողած՝ յիշեալ ամսաթերթի գլխաւոր խմբագրութիւնը վրան առաւ¹: Թէ որչափ ատեն մնացած է Հիսարեան սոյն պաշտօնին մէջ, մեզի ծանօթ չէ: 1859ին զինք կը գտնենք դարձեալ իւր Բանասէրին գլուխն: Սոյն տարւոյ Յունուարին Բանասէրի Բ. Տարւոյ առաջին թիւն հրատարակեցաւ, զրիւքն ու բովանդակութեամբ առաջին տարւոյ նման: Այս երկրորդ տարւոյ երկրորդ թիւն լոյս չկըրցաւ տեսնել, եւ 1859ի Թիւ 1ն Բանասէրի վերստին ծննդեանն աւետեացը հետ մահուանը բօթը տուաւ:

26. Մ Ա Ս Ի Ս

Շաքալթալթերթ եռալոյն, Կ.Պոլիս 1852 — 1889: Խոմբ. Կ. Ս. Խոթիւնեան: Տպ. «Մասիս», լրագրոյ:

Սոստանդնուպոլսոյ Հայոց հասարակութիւնն արդէն 1846ին իբրեւ յինքեան գործարանաւոր եւ զարգացեալ՝ ունեցաւ իւր սեպհական մամուլն, որ մերթ այս եւ մերթ այն անուամբ եւ խմբագրութեամբ եկաւ հասաւ մինչեւ

¹ Արլուսոյ, 1852, Թ. 412:

մեր օրերն: ժամանակի պիտոյքն ծնաւ զՀայաստան, ինչպէս տեսանք, նոյն պիտոյքն շարունակեց նոյն թերթն Մասիս անուամբ, եւ ասոր ծերութեան ժամանակ թերթն Արեւելք անուան տակ նոր խմբագրութիւն ունեցաւ: Այս երեք թերթերն այսպէս անընդհատ զիրար յաջորդեցին, թէեւ երեքին ինչպէս անունն, նոյնպէս ուղղութիւնն եւ ոյժն ալ զատ էր:

Երբ 1852 Յնր. 21ին ներքին յարաբերութիւնք ստիպեցին Հայաստանի խմբագիրն ետ կենալ թերթին խմբագրութենէն, Կ. Ս. Իւթիւճեան ազգայնոց յորդորանօքն ու ձեռնտուութեամբ նոյնին շարունակութիւնն յանձն առաւ, եւ նոյն տարին Փետր. 2ին հրատարակեց իւր խմբագրութեամբ շարունակուող թերթին առաջին թիւն, որուն անուն տուած էր՝ Մասիս, լրագիր Իսթանբուլ, ազգային, բանասիրական եւ արեւելական:

Մասիսի օկղբանէ հետէ բովանդակութիւնն էր գլխաւորաբար ներքին եւ արտաքին քաղաքական լրեր, ազգային ու խառն լրեր, ազգային եւ մատենագրական յօդուածներ, եւ ժամանակակից ազգային եւ կրօնական խնդիրներ: Դիրքն ամէն ժամանակ նոյն չէր, այլ ժամանակին պիտոյից համեմատ՝ շատ կերպարանաց մէջ մտաւ ու ելաւ: Որչափ կրնանք կը համառօտենք հոս այս փոփոխութիւնքն:

Առաջին թուէն սկսեալ, այն է 1852

Փետր. 2, մինչեւ 1862 Յնր. 2 շաբաթաթերթ էր, միածալ քառիջեան մեծ թերթ մը: 1862 Յնր. 2էն մինչեւ 1864 Դեկտ. 22՝ նոյն շաբաթաթերթէն զատ՝ շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր Մասիս լրագրի անուամբ փոքրիկ թուղթ մը, որոյ նպատակն էր լրասէր ժողովրդեան առօրեայ քաղաքական համառօտ լրեր տալ: 1864 Դեկտ. 30էն մինչեւ 1866 Յուլ. բուն շաբաթաթերթէն զատ, որ 1865 Յնր. 2էն սկսեալ աւելի մեծ դիրք առած եւ եղած էր հինգիջեան, կը հրատարակուէր միջակ մէկ թղթոյ վրայ պարզ Մասիս անուամբ շաբաթական թերթ մ'ալ: 1866 Յուլ. 7էն սկսաւ միջակ դրիւք թերթ մը շաբաթն երեք անգամ հրատարակուիլ. բայց ասիկայ եւ ոչ ամիս մը կրցաւ դիմանալ: Յուլիսի վերջէն սկսեալ՝ բուն շաբաթաթերթէն զատ, որ նախնական դրից մէջ մտած էր դարձեալ, կը հրատարակուէր շաբաթն 2—4 անգամ Օրսիւրի Մասիս լրագրի անուամբ փոքրիկ թուղթ մը, որ տեւեց ամբողջ նոյն տարին: 1867 ամբողջ տարին՝ բաց ի գլխաւոր շաբաթաթերթէն, շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր միջակ թուղթ մը, պարզ Մասիս անուամբ: 1868 Յնր. էն մինչեւ 1869ի վերջը գլխաւոր շաբաթաթերթին հետ կը հրատարակուէր շաբաթն 2—4 անգամ Մասիս օրսիւրի անուամբ թուղթ մը: 1870 Յնր. էն մինչեւ 1878 Դեկտ. գլխաւոր թերթն շաբաթն

երեք անգամ եւ երբեմն աւելի կը հրատարակուէր: Իսկ 1879էն մինչեւ 1884 Յունիսի վերջը թերթն ամէնօրեայ էր, դիրքն 1880 Ապրիլին քիչ մ'աւելի մեծցած եւ հինգիջեան էր, իսկ 1882 Փետր.ի սկզբէն աւելի լայնացաւ երկայնեցաւ եւ եղաւ վեցիջեան: 1884—1889, երբ Մասիսն նորածին Արեւելի ընկերութեան ստացուածն եղած էր, Մասիս թէ դիրքն եւ թէ հրատարակութեան ժամանակն շատ անգամ փոփոխեց, եւ եղաւ մերթ ամսաթերթ մերթ ասանօրեայ եւ մերթ շաբաթաթերթ: Ուրեմն Մասիս ի սկզբանէ մինչեւ 1862 շաբաթաթերթ էր, 1862—78 շաբաթն 3—6 անգամ կը հրատարակուէր, 1879—84 ամէնօրեայ էր, 1884էն մինչեւ մեր օրերն ամսաթերթ եւ երբեմն շաբաթաթերթ էր:

Մասիսի խմբագիր եւ տէր էր ի սկզբանէ մինչեւ 1884 Յունիսի վերջը Կ. Ս. Իւթիւճեան: Նոյն ամսոյն Իւթիւճեան աչաց տկարութեան պատճառաւ չկարենալով խմբագրութիւնն յառաջ վարել, ինչ ինչ պայմաններով Արեւելի ընկերութեան անցուց Մասիսի տէրութիւնն ու տպարանն, ուր ի սկզբանէ հետէ կը տպուէր թերթն: Այնուհետեւ Արեւելի վարչութեան տակ Մասիս շատ խմբագիրներ ունեցաւ, թէեւ մինչեւ 1888 Կ. Ս. Իւթիւճեան արտօնատէր կը ստորագրուէր: Նոյն տարին Գեկտ.ին ազգային իշխանութեան դէմ գրուած յօդուած մը պատ-

ճառ եղաւ թերթին դադարման: 1889ին Յունիսի սկիզբն, երբ Արեւել առժամանակեայ խափանման վճիռ ընդունած էր, Մասիս վերստին սկսաւ հրատարակուիլ, շաբաթն երկու անգամ, քաղաքական լրագրոյ դրիւք միածալ 2—4 թուղթ, արտօնատէր՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան: Կը բաղձայինք որ Մասիս օրինաւոր ձեւ մ'առնուր եւ շարունակութիւնը չընդհատէր, որպէս զի ազգային երկարակեաց թերթերու նուազ թիւն նուազագոյն չըլլայ:

Մասիսի 38 տարւոյ բովանդակած ազգային ուսումնական նիւթերն կարելի չէ ամբողջապէս յառաջ բերել: Մատենախօսութիւնք, ժամանակակից ազգային խնդրոց առթիւ գրուածներ, թղթակցութիւններ՝ որոնք ոչ այնչափ ուսումնասիրութեամբ գրուած են, եւ այլ նոյնպիսիք հարկ է որ դուրս մնան: Սակայն պէտք ենք ըսել հոս՝ որ Մասիս 1870էն մանաւանդ 79էն ետեւ ազգային գրողներու գործին ըլլալով՝ կը բովանդակէ շատ բան, որ կարեւոր են ազգային պատմութիւն, հնագիտութիւն, տեղագրութիւն եւ այլն գրողներու: Մենք ի սկզբանէ մինչեւ 1886 լոյս տեսած յօդուածներն յառաջ կը բերենք: 86է ասդին անկարող եղանք ձեռք բերել:

Ազգային դաստիարակութեան վրայ, Մասիս, 1852, թ. 4—32:

Քննութիւն Սեբէոսի, թ. 13:

Պարսկաստանի հայազգի բնակչաց վրայ տեղեկութիւն, 53:

Չեռագիրներու խաղարկութեան առաջարկու-
թիւն մը եւ քանի մը հին ձեռագիրներու վրայ տեղե-
կութիւն, (կը յիշուին ձեռագ. Ս. Բարս. Յղղս. վեց-
օրէից [գրլ. Բ. Թ. 1187, շատ հետաքրքրական], Սամ.
Անեցւոյ Ժմնկգրութիւնք. [գրլ. Բ. Թ. 1187], Խ.
Անձեւ. Մեկն. Ժամակարգութեան, Մոյս. Վ. Ի Մեկն.
Ս. Պարզի., Բշտկրն. Ամերտովութի) 58—70 (կիսատ
թողեալ):

Սերէոսի մասին, 61:

Սերէոսի նորագիւտ մատենին վրայ մինչեւ ցայժմ
երեւցած դատաքննութիւններուն վրայօք քանի մը
խօսք, 64:

Լեւոն կարծեցեալ իշխան Հայաստանի, 198:

Պատկերք նահապետաց եւ թագաւորաց Հայոց
Հայկազանց եւ Արշակունեաց, 251:

Պ. Շանշեանցի Եղիշէի ուռւ թարգմանութեան
առթիւ Գ. Մելիքեանի յօդուածոյն (ի ուռւս կովու-
հայ թարգմանութիւնք, 263—4:

Հայկական տեսարան յՕրթագիւղ, 265—273:

Հայաստանի բռնած տեղը աշխարհի պատմու-
թեան մէջ, 276—278:

Բանասիրական (աշխարհաբարի մասին), 563—4:

Մ. Վ. Մուրատեանի տեղեկութիւնք Լեհաստանի
մասին, 1516—7:

Փնջիկ ազգային պատմութեան Հայոց յետին
ժամանակաց ի Ռուսաստան, 1518—41:

Ազգային պատմական տեղեկութիւնք քաղեալք
ի Ֆիւրուհ իւլ Պօլտան անուն պատմութենէ Ապուլ
Ապպաս Ահմէտ իմամի, 1542—77:

Դրանսիլուանիոյ Հայոց վրայ տեղեկութիւն,
1610, 11, 28:

Պարսկաստանի Հայոց թշուառ վիճակը, 1636:

Յովհ. Այվազովքի հայկազն նկարիչ, 1641:

Դաւրէժի Հայոց վրայ խիստ կարեւոր տեղեկու-
թիւնք, 1668—69, 1755:

Նոր-Ջուայու Հայոց վիճակը, 1677:

Մանաւոր տեղեկութիւնք ի վերայ Ներս. Լ.
կաթող. պատմաւք յականատես անձնէ ումմնէ,
1694—1709:

Շուշէն գրուած նամակ մը, 1720—3:

Հնդկահայոց վրայ տխուր լուրեր, 1725:

Հայկական սեպագիրք ի Շիրակ, 1755:

Պուքրէշի Հայոց վրայ տեղեկութիւն, 1865:
Ռուսիոյ եւ Թիւրքիոյ Հայոց ուսումնական վի-
ճակը, 1884—5:

Մտորոտամի Հայոց եկեղեցին, 1936:

Ասիական սահմանագլուխք եւ Օսմանեան Հայ-
աստան, 1980—9:

Կովկասի Հայոց վրայ կարեւոր տեղեկութիւնք,
1991—5:

Հայկական հնութիւնք ի Բրիտանական թան-
գարանն Լոնտոնի, 2167:

Հայ ժողովուրդն (Թրգմ. «Սընտէյ Մակազին ո
ամնաթերթէն») 2283—4:

Վանայ շրջակայից ստորագրութիւն, 2321—23,
2340, 2426—7:

Թրգմ. Ֆր. Լէօհէրի «Հայք» յօդուածոյն ի
լրագրին Abend-Post ի Վիեննա, 2322—30:

Տրապիզոնէ ի կարին, 2348:

Քարբերդէ յերիզա, 2372—3:

Իւչթիլիսէյի Վանքը, 2391—2:

Պարսկահայոց արդի վիճակը, 2405—34, 2666,
2747:

Լուսինեան իշխանք (Թրգմ. ուռւս. կովու լրագրէ)
2414—5:

Յովհ. Վ. Ի Տաղ Թուշնոց (պատուիկ) 2478—
94:

Տեղեկագրութիւն Սոյ Աթուոյն, 2499, 2500:

Մերսինէ ի Հայէպ, 2506—7:

Անտիոք եւ Հայէպ 2523—33:

Լատին արձանագրութիւն ի խարբերդ, 2556:

Ռումանիոյ Հայք, 2558—9:

Լուսինեանք, 2611, 2751:

Ազգային ընկերութիւնք, 2618:

Տնտեսական վիճակ Հայաստանի հայ ժողովըր-
դեան, 2625—2671:

Հայաստանի սովերը (ի սկզբանէ ցայսօր) 2631:
Ուղեւորութիւն ի կարնոյ մինչեւ Պայազխտ,
2634—6:

Տէրսիմ, 2638:

Տեղակայութիւն Գերմանացւոց ընդ Հայս, 2641:

Քրդահայք, 2656:

Հետազոտութիւնք մի քանի բուսոց անուններու
վրայ, 2654—67:

Վասպուրական, 2654:
 Եկեղեցաց գաւառ, 2736:
 Հայք եւ Քուրդք, 2739, 2753:
 Գրաբարի եւ աշխարհարարի լեզուապայքարը (1881), 2798 — 2842:
 Յեղաբանութիւն Հայաստանի սահմանակից ժողովրդոց (Ուտէացիք) 2819 — 21:
 Կեանք հայ գիւղացւոյն, 2830 — 1:
 Լուրեր Ռուսմանիոյ Հայերէն, 2831, 2843:
 Մելիտինէ, 2846 — 7:
 Վիճակագիր Հայոց Ռուսմանիոյ, 2881. 2:
 Արդանուչ, 2962. 3:
 Եւր գրութիւն լեզուագիտական, 2991:
 Եւր Գուղայի այժմեան ազգային վիճակը, 2977:
 Բաղէշ կամ Սախնոնոր, 2989:
 Տամար եւ Թուականք Հայոց, 3043, 4:
 Աջուաց Զոր կամ Կիւղէլ Տերէ, 3048:
 Հայերն ու Գնչուներ, 3061:
 Կարդուան, 3061, 2, 3:
 Կարագրութիւն հիւսիսային Հայաստանի, 3109 — 3129:
 Ուղեւորութիւն Պոլսէն ի հարաւային Ռուսաստան, 3146 — 55:
 Պարտիզակ, 3159, 60:
 Կարագրութիւն Քրդահայաստանի, 3172, 3:
 Կարագրութիւն Հայաբնակ գաւառաց, 3183, 4, 7:
 Հայգաղթականութիւն ի Ռուսմանիա, 3269, 70:
 Հայաստան եւ Հայք (Տեղինակ Պ. Յ. Ա. Կաղդերիա) 3337 — 79:
 Ակնարկ մը Անուոյ եւ իւր գաղթականաց վրայ, 3345, 6:
 Լեզուաբնական, Հրեշտակ, 3363, 4: Կերսէս 3378: — Դատուան, 3367:
 Այթելութիւն մը ի Կտուց անապատ, (Մասի 1884 Օգոստ, — 1885 Յուլ.) երես 250, 292:
 Միացեալ ընկերութեանց նշանակութիւնը գաւառաց մէջ եւ գաւառացւոց համար, եր. 383:
 Հայք յԱմերիկա, 388:
 Խփրատայ տերդան, 416:
 Քանի մը Խորհրդածութիւնք Հայոց հողային գրութեան վրայ, 455:

Կարնոյ տնտեսական վիճակը, 647:
 Արաբներ քաղաքը ի Ակն, 655, 870, 917:
 Հանելուկք ի հայ գիւղորէս, 709:
 Խուլթիկ գիւղ. Ծնունդ եւ Մկրտութիւն, 734:
 Տառադարձ եւ տառաձայն, 743:
 Խուլթիկ գիւղ. Ամուսնութիւն, 851: Զանազան սովորոյթք, 926:
 Այցելական պտոյտ ի Հայսն Աղբակու, 939:
 Պարսկաստանի Հայերի դպրոցական վիճակը, 959:
 Տիգրանակերտ կամ Ամիդ, 967:
 Խուլթիկ գիւղ. Տարեկան սովորոյթք, 1020:
 Նախապաշարումներ, 1094:
 Ազգային նշխարներ (Գ. Վ. Սրուանձտեանց) 1156, 1178, 1207:
 Երգ Մշեցւոց բարբառով «Գավուու կիտուն», առածներ, 1214:
 Լրագիր եւ օրագրութիւն, (Մասի 1885, Օգոստ. — 1886 Յուլ.) երես 75 — 772:
 Տաղ Նախաշ Յոնթութանէ ասացեալ, 208:
 Պատրանք, գաւառ. բանաստ. 256:
 Տաղ ուրախութեան ի վերայ գինւոյ յԱշղգ Շիրինէ ասացեալ, 279:
 Խրատ Յոնթ(Տ)անու Թուրքուրանցւոյ, 280:
 Պարերգ գեղջկուհեաց, 304:
 Տաղ Խաչատուրի ասացեալ ի վերայ ուրախութեան, 329:
 Բառգիրքներու առթիւ, 339:
 Ողբ մեռելի ի Նաղաշ Մկրտիչ եպս. է ասացեալ, 374:
 Անէծքաթուղթ եւ օրհնէնքաթուղթ Պարսկահայոց, 386:
 Ծերունի Յարութիւնի պատմած հիքեաթը, 394:
 Գաւառական առածներ եւ խօսակցութեան ձեւեր, 422:
 Առածներ ի Ղուլթիկ գիւղ, 423, 450:
 Ասացուած ի Բասէն, 424:
 Երգ սիրոյ ասացեալ ի Յով. Թուրքուրանցւոյ, 469:
 Տաղ գինւոյ յԱշղգ Սողպաթէ ասացեալ, 492:
 Ճակատագիր, 520:
 Հառաչանք պանդխտին, 521:
 Վանէն մինչեւ Պայաղիտ, 546:

Բաղէշէն ի Գատուան, 606:
 Թիֆլիս կէս դար յառաջ եւ այժմ, 610 — 677:
 Տաղ սիրոյ խաչատուրէ ասացեալ, 615:
 1885 տարին Թուրքիոյ հայ գրականութեան հա-
 մար, 628:
 Պայազիտէն մինչեւ կարին, 664 — 708:
 Ջըմօն, գաւռ. բանաստ. 687:
 Տաղ վասն ուրախութեան մարդկան յԱշք
 Սողպաթէ, 715:
 Սուգ եւ կոծ ի վերայ գիւղաքաղաքին Ագուլեաց
 որպիսի լինեն, 728:
 Առածներ ի Լիզ գիւղ Պուլանքի, 788:
 Մեծ պահոց առաջին օրն ի Սղերդ, 799:
 Վարդն ու Պլպուլը Աշք Շիրինի, 802:
 Չմշկածագ, 816:
 Գարմանի աղկէկը, գաւռ. բանաստ. 851:
 Տ. Ներս. Հայոց կաթող. հանելուկք վասն ու-
 րախութեան մարդկան, 852:
 Տեսութիւն մը Աղձնեաց նահանգին վրայ, 866:
 Երգեր Ակնայ շրջակայից, 899:
 Խաղասացութիւնք կալաֆկայի եւ Սիւրմէնիոյ
 բնակչաց, 947 — 994:
 Ծոյլ տղուն հառաչանքը, գաւռ. բանաստ. 948:
 Անտուան, 949:
 Մշոյ Ս. կարապետի վանքը, 953:
 Թամղարա, 976:
 Գատուան, 988:
 Ճանկու հայ գիւղերու արդի վիճակը եւ նոր
 մարգարէութիւններ, 1078, 1085:
 Ողբ ի վերայ Ուլխաց Էրկրի Հայերուն, ի Թո-
 խաթցի Մինաս սարկաւազէ ասացեալ, 1090 (1886 թ.
 3836 — 7.)
 Նիքսար եւ Հերէկ, 1091:
 Մասիսի ներքին արժէքին վրայ խօսելու հա-
 մար՝ պէտք է այլեւայլ շրջաններ զանազանել: Ի
 սկզբանէ մինչեւ 1870 լոյս տեսած տարեշըր-
 ջաններն գրեթէ միայն քաղաքական լրելով լին-
 են եւ ուրիշ նիւթերու՝ համեմատաբար հազիւ
 5% տեղ տրուած է: Ուսումնական յօդուած-

ներ շատ քիչ են, ուր ընդհակառակն կրօնական-
 խնդիրներ աւելի հետաքրքրած են խմբագրու-
 թիւնն. ազգային կենաց հետքեր անցողակի եւ
 միայն լրատուական ոճով յիշատակուած են,
 իսկ ազգին ներքին կենաց զարգացման եւ տըն-
 տեսական խնդիրներ յուզելու պիտոյքն անգամ
 չէ զգացուած. առանձնական գրողներ շատ ցան-
 ցառ կ'երեւան եւ թարգմանական գրականու-
 թիւնն միշտ տիրող է: Եւ այսպէս լրատու-
 թենէն եւ ընթերցանութեան նիւթ տալէ զատ
 վախճան կամ ուղղութիւն մը չ'երեւար:
 Իսկ 1870էն, բայց մանաւանդ 79էն մին-
 չեւ 84 Մասիս օրէօր զգալապէս զարգացած է,
 այնպէս որ թերթն 79էն մինչեւ 84 իւր պայ-
 ծառութեան զենիթին վրայ է: Այս միջոցին
 թերթն հասարակաց գործի մ'եղած էր, ուր կը
 տեսնուէին նոր գրիչներ, որոնք ուսումնական եւ
 ընկերական խնդիրներ կը յարուցանեն եւ կողմն-
 ընդ կողման կը մաքառի: Այս միջոցին թերթն
 ազգայնացուցած եւ զարգացուցած են Գարա-
 զուապայքարն, Տէրվիշեանի լեզուաքննական յօ-
 դուածներն, Գրասէր Ատոմի բանաստեղծական
 գրութիւններն, բայց մանաւանդ Բ. Քէչեանի՝
 «Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցի» պատմագրին
 հասարակական կարեւոր եւ կենցաղագէտ յօ-
 դուածներն: Այս գրագէտին Ազգային տեսու-
 թիւն, Շաբաթական եւ քաղաքական տեսու-

Թիւն, շայաստանի տնտեսական վիճակն եւ այլ նոյնպիսի գրութիւններն Մասիսի սոյն միջոցի կատարելութեան կնիքը տուած են: Թղթակցութիւնք, զոր Մասիս մինչեւ այս միջոցն գրեթէ չէր ունեցած, ընդարձակ ասպարէզ գտած են Թերթին մէջ եւ ազգն՝ որ ի սփիւռս, Մասիսի միջնորդութեամբ իրարու ձեռք տուած է: Եւ այսպէս Վ. Ս. Իւթիւճեան ՅՅ տարի անընդհատ աշխատութեամբ կարող եղած է Թերթին վերջին տարիներն Մասիսն Կոստանդնուպոլսոյ ազգային Թերթերու առաջինն ընել:

Մասիսի խմբագրութիւնն Արեւելի անցնելէն ետեւ՝ սոյն է 1884էն մինչեւ մեր օրերը, Թերթին նկարագիրը փոխուած է: Այնուհետեւ քաղաքական իբր լոկ տեսութիւն մը կ'երեւայ. ուսումնական ինքնագիր եւ Թարգմանական գրութիւններ, ազգային ժամանակակից խնդրոց վրայ տեսութիւններ Թերթին գլխաւոր մասը կը կազմեն: Նորագոյն գրիչներու շնորհիւ կրնանք ըսել՝ որ Մասիս այս միջոցին միշտ պայծառութեան մէջ մնաց եւ հասարակաց համակրութիւնն չկորսընցուց:

Հոս ներուի մի անգամ սա խորհրդածութիւնն ընել՝ որ մեր քաղաքական Թերթերն իրենց միօրինակեալ նոյնութեան եւ մի անգամ սկսած ճամբուն մէջ յառաջադիմութիւն չցուցընելուն պատճառաւ՝ կարելի չէ երբեք բացարձակ լաւ եւ յինքեան զարգացեալ անուանել:

Եթէ իրաւունք չունենանք հին Թերթերէն շատ բան պահանջել, իրաւունք ունինք այժմու Թերթերէն պահանջել, որոնք ահագին աղբիւր եւ օրինակ ունին իրենց առջեւ: Եւրոպիոյ քաղաքական Թերթերն ուսումնական, առեւտրական, արուեստական, դրամական, ընտանեկան, Թատրոնական եւ այլն բաժիններ ունին, զորոնք առ հասարակ ամէնքն իբրեւ հարկաւոր պիտոյք կը կարդան, Թէեւ իրենց մէջ իւրաքանչիւր ճիւղերու համար մասնական Թերթեր ալ ըլլան: Իսկ մեր քաղաքական Թերթերն այս կէտերու համար բաժին չունին եւ յիշատակութիւնք շատ ցանցառ կ'ըլլան, ուր մեր ընթերցողներն աւելի պէտք ունին ասոնց, քանի որ այս մասերու նուիրուած Թերթեր չունինք: Մեր քաղաքական Թերթերն՝ ըստ մեզ՝ բազմակողմանի պէտք են ըլլալ, եւ այս մասին ինչպէս Մասիս նոյնպէս այժմու Թերթերն հիմնական նորոգութեան պէտք ունին:

27. ՆՈՅՆԱՆ ԱՂԱԻՆԻ

Ըարսթաթերթ, Կ. Պոլիս. 1852—1853:

Խմբ. Գ. Մարկոսեան եւ Ս. Ապրոեան:

Տպ. Բ. Միսնեկոսեան:

Բարձրագոյն Գրան Թարգմանչաց սենեկի անդամներէն՝ Գրիգոր Մարկոսեան եւ Սահակ Ապրոեան 1851 Դեկտ. 20ին Յայտարարութիւն մը հրատարակեցին, որուն մէջ լրագրութեան

օգուաներն յառաջ բերելով կը ծանուցանեն՝
 թէ Նոյեան Աղանի անուամբ քաղաքական շա-
 բաթաթերթ մը պիտի սկսին հրատարակել: Յա-
 ջորդ տարւոյ փետր. 28 ին նոյն թերթին առաջին
 թիւն լոյս տեսաւ այս անուամբ՝ Նոյեան Աղանի,
 շաբաթագիր, քաղաքական, ազգային, բանասիրական և
 արհեստական:

Նոյեան Աղանոյ գիրքն էր՝ միածալ եռի-
 ջեան ամբողջ թերթ մը, բովանդակութիւնը՝
 քաղաքական ներքին եւ արտաքին լրեր, ազգային
 եւ զանազան լրեր, եւ ինչ ինչ ազգային գրա-
 կան եւ հնաստական յօդուածներ: Բաժա-
 նորդագինն էր 120 ղըշ: Ի սկզբան կը տպու-
 էր Յովհ. Միւհէնտիսեանի տպարանն, 1852
 Սեպտ. ին սեպտեմբեր տպարան ունեցաւ «Տպա-
 րան Նոյեան Աղանոյ», անուամբ, եւ թերթին
 գիրքն աւելի մեծցուեցաւ եւ եղաւ քառիջեան:
 Բ. Տարւոյ սկիզբն՝ 1853 Մարտ 14, թերթին
 սեպտեմբեր տպարանը փակուած կը դառնանք, եւ
 այնուհետեւ թերթը կը տպուէր «Ի տպարանի
 Արապեանց», ուր եւ մնաց մինչեւ իւր մահը:

Որչափ ալ խմբագիրք ի սկզբան ծանուցած
 էին որ թերթին հրատարակութիւնն պարզապէս
 ազգին ծառայելու համար է եւ առանց դրամա-
 կան շահի ակնկալութեան երեք տարի անընդ-
 հատ պիտի շարունակուի, սակայն շուտով հիւ-
 ծեցաւ եւ չկրցաւ Բ. Տարին բոլորել: Վերջին
 թիւն (74) 1853 Օգոստ. 8ին հրատարակեցաւ:

Նոյն տարւոյ Սեպտ. ին իբրեւ վերջաբան՝ Յայ-
 տարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որուն մէջ
 խմբագիրք կը ծանուցանէին հասարակութեան՝
 թէ «Երբոր տեսանք որ մեր ՚ի սէր ազգիս
 յանձնառու եղած ծանր եւ անշահախնդիր աշ-
 խատութիւննիս այսպէս օրէօր կը դառնանար եւ
 թանկագին ժամանակնուս կորուստը (՛) եւ մեր
 քաջածանհանգստութիւնները պարապը ելլելէն
 զատ՝ անոնցմէ աւելի նիւթական կորուստներ ալ
 ընելու սկսանք (ինչու որ Նոյեան Աղանոյ ըն-
 թերցողներէն շատերը ստորագրութեանց գի-
 ները չէին վճարեր) այն ժամանակ աւելի ընտիր
 համարեցինք շաբաթագրիս հրատարակումը մեր
 յօժար եւ ազատ կամօք առ այժմ դադրեցնել,
 քան թէ առաջադրուած եռամեայ պայմանա-
 ժամը լրացնելու աշխատելով՝ մեր վնասները
 ծանրացնել:» Եւ այսպէս Նոյեան Աղանի տրժ-
 դոհ իւր գոյութեան վրայ՝ վճարող բաժանորդ-
 ներն բերաւ յանձնեց նորածին Մատիի, «եւ ոչ
 եւս յաւելաւ դառնալ:»

Նոյեան Աղանոյ ազգային կարեւոր նիւ-
 թերն են՝

Վիճակագրութիւն Կ. Պոլսոյ ազգային վարժա-
 րանաց, 1852, թ. 9—30:

Ի վերայ Պատմութեանն Սեբէոսի (ընդդէմ յօ-
 դուածոյն Մատիի, 1852, թ. 13) թ. 15, Յաւելի:.

Հին աւանդութիւնը Հայոց զոր մինչեւ ցայժմ
 ի տեղիս տեղիս պահեն. թ. 29:

Մասն ինչ Մ. կաղանկատացւոյ, թ. 36, 37:
 Վիճակագրութիւն Կովկասի հայաբնակ դաւա-
 ռաց, թ. 37, 58:

Եկեղեցական երգք, Թ. 38:
 Ստորագրու թիւն Խարբերթի հայ ժողովրդեան,
 Թ. 46—49:
 Սխալ տպագրութիւն Սերէոսի (տպ. 1851,) ան-
 համաձայն ընդ բնագրին եղելոյ յԱթոռն Եջմիածնի,
 Թ. 52:
 Վ. Լանկլուայի ուղեւորութիւն ի Արեւիկա,
 Թ. 58:
 Ստորագրութիւն եկեղեցւոյն Հայոց Արնոյ քա-
 շաքի, Թ. 66, 67:

Նոյնն Աղա՛նոյ քաղաքական լրերն աւելի
 ընդարձակ են, եւ պաշտօնական աղբիւրներէ
 առնլուն՝ աւելի ստոյգ: Սեպհական ուղղութիւն
 մը կամ նման լրագիրներէն զատ յատկութիւն
 մը կամ առաւելութիւն սպասել բնականապէս
 աւելորդ է:

28. ԱՐՓԻ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Ամսաթերթ, Զմիւռնիս, 1853—1856:

Խմբ. եւ ջոյ. Տիտեան Եղիարք:

Տր. Բարունակ Քրթիկեան ի կոստանդնու-
 պոլիս 1853ի սկիզբն լրագրաց մէջ Յայտարարու-
 թիւն մը հրատարակեց՝ որ Ափս անուամբ ամսա-
 թերթի մը հրատարակութեան պիտի ձեռնակէ, որ
 պիտի ունենայ Պատմական, Բանասիրական, Բնա-
 գիտական եւ բժշկական մասեր¹: Սոյն թերթն
 բժշկական մասին կողմանէ առաջին հրատարա-
 կութիւնը պիտի ըլլար յազգիս: Սակայն այս
 հրատարակութիւնն, որչափ գիտենք, լոյս չկրցաւ
 տեսնել:

¹ Արեւիկա, 1852, Թ. 424:

Նոյն միջոցին Տէտէեան Եղբարք ի Զմիւռ-
 նիս սեպհական տպարան բանալով՝ սկսան այլ-
 եւայլ լեզուներէ թարգմանութիւններ հրատա-
 րակել, թէպէտ թարգմանելի գործոց ընտրու-
 թեան մէջ պէտք եղած զգուշութիւնը կը պակ-
 սէր: Հրատարակութեան նաեւ քանի մը պար-
 բերական թերթեր Տէտէեան Եղբարց տպարա-
 նէն: Նոյն տպարանէն 1853 Մայիս 2ին Յայ-
 տարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որ նոր ամ-
 սաթերթի մը մօտաւոր ծննդեան լուրը կը
 բերէր: Նոյն տարին Յուլիս 1ին լոյս տեսաւ
 ամսաթերթին առաջին թիւն, այս անուամբ՝
 Արիի Արարատեան, Երգէր Բանասիրական, աղբիւր,
 ուսումնական եւ պատմական: Գիրքն էր ութածալ
 երկիջեան, տպագրութիւնը խեղճ, գինը՝ 5Ճ դրշ.:
 Թերթն երկու մաս ունէր. մէկ մասն ժամանա-
 կակից զգոյցին ամսաթերթերու նման՝ այլեւայլ
 ուսումնական, տնտեսական եւ գիտնական մանր
 յօդուածոց թարգմանութիւններ եւ ոտանաւոր-
 ներ կը բովանդակէր, իսկ երկրորդ մեծագոյն
 մասն էր քանի մը եւրոպական եւ արեւելեան
 հեղինակութիւններու (Մոլիէր, Շէքսպիր, Օս-
 մանեան Պատմ., Հազարումէկ գիշերներ,) թարգմանութիւններ, որ թերթ թերթ ամէն
 մէկ թուոյն հետ կը տրուէր:

Առաջին եւ երկրորդ տարին առանց փո-
 փոխութեան եւ յառաջագիմութեան անընդհատ
 շարունակեցաւ: Երրորդ տարին հասաւ մինչեւ

7^ր թիւ, եւ որչափ գիտենք սոյն թուով՝ այն է 1856 Յունուար, ի սպառ դադրեցաւ:

Ազգային նիւթոց մէջէն կրնայ յիշուիլ՝ Ազգային յիշատակարան (Կէլիպօլիի Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը) 1854, թ. 8, 10. 1855, թ. 10: Ապացոյց Հայոց աստուածաշտուութեան առաջնութեան, 1854, թ. 12, 1, 2:

Արի՛ Աբարտեանի ինչպէս առաջին մասն՝ նոյնպէս երկրորդն տկար ուժոյ ողորմելի արդիւնք մըն էր:

29. ԹՈՒԹԱԿ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ

Ամսաթերթ, Զմիռնիս, 1854—1855:

Խմբ. Տ. Վրթաճեա: Տպ. «Թուրքիայի Հայկազեան»:

Ղարուս վերջին կիսուն սկիզբն Զմիռնիոյ ազգայնոց մամուլը մեծ գործունէութիւն կը ջանար ցուցընել. բայց խոստովանելու է՝ որ մտադրութեան արժանի հրատարակութիւն մը չէ տուած այն ժամանակի մամուլն:

Այս անգոյն հրատարակութեանց ներկայացուցիչ կրնայ անուանուիլ Թուրքիայի Հայկազեան¹, շրտի՛ր Բարոյական, Բանասիրական եւ առաջնական անուն թերթն, զոր կը հրատարակէր

¹ Չատ է Հայիւն Թուրքիայի երկաթաթաթերթն, որ 1852ի սկիզբն պիտի հրատարակուէր Կ. Պոլիս Միջագիւղի «Վերժանութեան Թանգարանի» անդամաց կողմանէ, բայց միայն Յայտարարութիւնը կրցաւ լոյս տեսնել եւ բուն թերթն յարգանդի վախճանեցաւ: Տես Արշալոյ, 1852. թ. 409:

Տ. Վրթանէս¹ ի Զմիռնիա սեպհական տպարանէն: Ասոր դիրքն էր փոքր ութածալ թերթ մը, (16 երես) տպագրութիւնն ու բովանդակութիւնը (բանաստեղծութիւններ, ուսումնական մանրիկ յօդուածներ) յետին աստիճանի, այնպէս որ թերթն եւ ոչ առանձինն յիշատակութեան արժանի կրնայ համարուիլ: Անշուշտ այս է պատճառն՝ որ ազգային լրագրաց մէջ հետքն անգամ չի գտնուիր, եւ կ'երեւայ թէ Բ. Տարւոյ (1855) ընթացքին մէջ դադրած է մեր լրագրութեան այս գաճաճը:

30. ԸՆՏԱՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1854—1855:

Խմբ. եւ Տպ. Ազգասիրական Ընկերութեան:

Որչափ ընկերութիւնք կը բազմանային ի Կ. Պոլիս, նոյնչափ լրագրութիւնն ալ աճում

¹ Վերջերս մեր ձեռքն անցաւ Մուսի 1884 թ. 3731ն, որուն մէջ Մ. Ն. Նորիկեան հրատարակած է ի սկզբանէ մինչեւ այն ատեն հրատարակեալ Հայ լրագրաց անուանական ցուցակը, բաւական խնամով յօրինուած, բայց ունի նաեւ շատ անճշդութիւններ: Թուրքիայի Հայկազեանի խմբարկին անունն իրմէ կ'առնուէր, թէեւ մեր ձեռքն եղող Բ. Տարւոյ թ. 3 եւ 5ի մէջ նոյն անունը չենք գտներ: Կայ Փոլիս ազգային լրագրոյ 1863, թ. 96 եւ 97ի մէջ ազգային լրագրաց ցուցակ մը. դժբախտաբար նոյն թուերն մեր առջեւ չեն: Նշենպէս կայ շատ համառօտ ցուցակ մը Պիտտեան Թուրքիայի 1863ի առաջին թուոյն մէջ:

Այս երեքէն աւելի նշանաւոր է Ա. Երեցեանցի Արեւմտի (1882, թ. 21, 22) մէջ գրած «Հայ պարբերական հրատարակութիւնները», վերնագրով հմտալից «Պատմական Տեսութիւն», որ իւր համառօտութեանը մէջ՝ ամբողջական եւ բաւական ճշգրիտ ձրագիր մըն է Հայ լրագրութեան պատմութեան:

կանոնը: Մեզի նախօթ չէ Ազգասիրական Ընկերութեան վախճանն, բայց ունինք մեր ձեռքն թերթ մը, որ սոյն ընկերութենէ հաստատուած է: Առաջին անգամ է որ իմաստասիրութիւնն 1854ին ձեր մէջ յատկապէս ներկայացուցիչ ունեցաւ:

Ազգասիրական Ընկերութեան խմբագրութեամբ, եւ հրատարակութեամբ Ա. Սօֆեալեանի 1854 Ապրիլ 1ին հրատարակեցաւ Բնասանի իմաստասիր, որոշիչ Բարոյական եւ Ժողովրդական կրթական անուամբ ամսաթերթ մը: Նիւթն վեճ, ձեռնարկուն ընկերութիւն մը, սակայն ոչ խմբագրութիւնն այնչափ յաջող կրօնայ ըսուիլ, եւ ոչ ալ նիւթն ժամանակին ընթերցողաց յարմար:

Ընտանի իմաստասիրին գիրքն էր մեծ ու թաճալ ամբողջ թերթ մը, (16 երես) երկիջնան: Նիւթն էր գրեթէ զուտ փիլիսոփայական, այսպէս 2^ե եւ 3^ե թուերու մէջ կը գտնենք՝ «Բարոյական իմաստասիրութիւն, Երջանիկ ընտանիք մը, Դաստիարակութիւն, Շէքսպիր, Մարիամ Սղուարթ, Տնտեսական գիտութիւն» եւ այլն յօդուածներն:

Թէ էրբ դադրած է չենք գտներ տեղ մը յիշատակուած. բայց կրնանք ամենայն ապահովութեամբ ըսել՝ որ տարին հաղիւ թէ լրացուցած է:

31. ԱՍՏՂԻԿ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1855—1856:

Խմբ. Մեսրոպեան Բնկերութիւն:

Տպ. Յ. Միսիկեանի տնակ:

Մեսրոպեան Ընկերութիւնն, որ 1854ին ի Կ. Պոլիս հաստատուած էր, նպատակ ունէր «թէ բնաստեղծական եւ թէ զանազան տեսակ լեզուներէ թարգմանուած գրքեր ու տետրակներ տպել»: Այս ընկերութեան մի միակ հրատարակութիւնն եղաւ Աստղիկ Արեւելեան, որոշիչ Բարոյական, Բնասիրական, Կրթական եւ Բնական անուն ամսաթերթն, որ 1855ին Յունուար 1ին հրատարակեցաւ:

Ասիկայ թէ բովանդակութեամբն եւ թէ դրիւքն Բարասարան Ս. Սահակեանի նման էր. տպագրութիւնը մաքուր եւ իւր նման հրատարակութեանց մէջ լաւագոյնն էր:

Ազգային յօդուածներն են՝

Արարատ լեռան վրայ, 1855, թ. 1:

Թուվմայ թ. երեւելի Անգղիացւոյն Հայաստան բրած ճանապարհորդութիւնը, թ. 23:

Ռամկական երգ («Ասու՛մ ես դիմացիր, ո՛նց դիմանամ...») թ. 2:

Պոլսեցւոց հայախօս առածները, թ. 4—11:

Համառօտ պատմութիւն... Տ. Տ. Թորոսի Սրբ. Կաթողիկոսի... Կիլիկիոյ, որ է թուին ՌՃԶ, յԱպր. 29, թ. 5:

Աստղիկ Արեւելեան՝ որչափ գիտենք, տարի մ'ամբողջ հրատարակուած է:

32. ՄԸՍԵՆՑ ԱՂԱՒՆԻ

Ամասթերթ, Փարիզ, 1855 — 1865:

Խմբ. Այվազովսքի եւ Գալֆայեան վ.ք:

Տպ. վ. Ռեմբեկեապոլ:

Ինչպէս ազգային գաղթականութեան պատմութիւնն, նոյնպէս մեր լրագրութեան պատմութիւնն զմեզ մերթ այս եւ մերթ այն երկիր ու քաղաք կը տանի, եւ կը ցուցնէ՝ որ հայ ազգն գրեթէ ամէն նշանաւոր քաղաքներ ինչպէս գաղթականութիւն մը, նոյնպէս մամուլ մը հաստատել փորձած է: Եւ կրնանք ըսել՝ որ իրեն հաւասար եւ նաեւ իրմէ մեծ ազգաց քով՝ մամուլը այսչափ տարածութիւն չենք տեսներ:

Համբաւաւորն Փարիզ մեզի չորս ազգային թերթ տուած է: Առաջին անգամ 1855ին Յունուարին Այվազովսքի եւ Գալֆայեան վարդապետներն ժամանակին եւ պարագայից բերմամբ՝ պատկերազարդ ամսաթերթ մը հաստատեցին ի Փարիզ իւրեւ սեպհական դործի, որոյ անունն էր՝ Մասեաց Աղաւնի, Աւետիքէր Հայաստանէ: Թերթն 1859ին Թէոդոսիա փոխադրուելէն ետեւ՝ վերջին յաւելուածն Ծիառան Հայաստանէայցի փոխուեցաւ:

Ասոր դիրքն են մեծ քառածալ, երկիրընան 12—14 թուղթ: Ի սկզբանէ մինչեւ 1858ի վերջն ամսաթերթ էր եւ կը տպագրուէր Փարիզ, Ա. Տարին մինչեւ 5^ր թիւ Ռեմբեկի տպա-

րանն, 6^րէ սկսեալ մինչեւ Բ. Տարւոյ վերջը Վալտերի, Գ. Տարին Վալտերի եւ Մէյէրի, Դ. Տարին դարձեալ Վալտերի տպարանն, բայց միշտ ճանիկ Արամեանի տառերովն: 1859ին թերթն իւր խմբագրաց հետ Ռուսիոյ Թէոդոսիա քաղաքը փոխադրուելով՝ Ե. Տարին՝ 1860ին Սալիպեան Ուսումնարանի տպարանը կը տպուէր երեք զատ զատ հրատարակութեամբ. այն է՝ հայերէն, ռուսերէն եւ հայերէն-ռուսերէն: Հոս այսպէս շարունակեցաւ մինչեւ 1865, երբ բոլորովին դադրեցաւ:

Թերթն ինչպէս 1860էն ետքն, նոյնպէս ի սկզբանէ մինչեւ 1859 կը հրատարակուէր երկու լեզուաւ, այն է՝ հայերէն-գաղղիերէն: «Հայերենով մերազնեայց մէջ պիտի տարածուին, կը գրուէր Թ. 1ին մէջ, Եւրոպացւոց քաղաքականութեան հաստատուն հիմունքը, այսինքն ուղիղ բարոյական, հարկաւոր տեղեկութիւնք եւ մարդկային կենաց եւ հանգստեան դիւրութիւն տուող արհեստք եւ ճարտարութիւնք, գաղղիարէն գրուած մասովն ալ պիտի աշխատուի որ օտարազգիները կարենան Հայոց հին եւ նոր պարծանացը խելամուտ ըլլալ եւ ըստ այնմ մտադրութիւն ընել այս պատուական ազգին:» Այս էր թերթին իրեն գծած սահմանն, եւ այս ուղղութիւնն. բայց թէ ասոր հասած է մենք չենք կրնար հաստատել:

Սոյն որոշման համեմատ՝ ամէն կարգի նիւ-

Թերէ Թարգմանական յօդուածներ, Թերթին գլխաւոր բովանդակութիւնն էր: Կը գրուէր նաեւ ժամանակին ազգային խնդրոց վրայ, եւ ինչ ինչ ազգային ուսումնական յօդուածներ, զոր հոս յառաջ կը բերենք:

Լեւոն Զ. Վերջին Թագաւոր Հայոց, Մաս 1-ի, 1855, Թ. 1, 2, 3, 4. 1856, 5, 6.

Հայկազունք ԺԹ. դարուս, (Տիւրքիէ), Թ. 2, 3, 4, 6, 8, 10, 1856, 4, 7, 10, 11:

Աշխարհաբառ լեզուն մաքրելու եւ գեղեցկացրնելու վրայ, 3, 6. 1856, Թ. 2, 8. 1861, 12:

Սամուէլ Մուրատ եւ Վարժարան նորա, 4. 1856, 5:

Դրամագիտութիւն Հայոց ի միջին դարու (Վ. Լանկուայի), 4:

Առաջարկութիւն Հռովմէական Հայ Ժողովուրդէն դաղթական տաներու ի ճէզայթր, 5, 6, 7, 8. 1856, Թ. 1:

Տարսն կիլիկեացոց, 5, 9:

Սէս, 1856, Թ. 1, 6, 8:

Հայոց ազգին ընկերական վիճակն ի Մոլտավիա, Թ. 3:

Թուղթք ի գիւանէ կաթողիկոսարանին Սոյ, Թ. 3:

Պատմական մատենադարան ազգին Հայոց, 3, 4:

Միրզայեան Մանուկ Պէյ, 4:

Թուղթ Աղէքս. կաթղ. ի առ կղեմէս ԺԱ. 5:

Հայք ի Ռուսաստան, 5:

Անուն, մականուն եւ պատուանուն ազգային, 6, 8, 12:

Տորոս լեւան հայ Ժողովուրդները, 617:

Պատմական նկարագիր Լազարեան ճեմարանի, 8:

Տեղեկութիւն Պարսկաստանի Հայոց վրայ, 9:

Մատենագրութիւն Հայոց, 9:

Սպեր եւ Բագրատունիք, 10, 11:

Հայկազունք կովկաս լեռանց, 12:

Նիկոլ Եպիսկ. 1857, Թ. 1, 3, 4:

Ճանապարհորդութիւն յԱնի, 1, 4, 6, 7, 12:

Համառօտ տեղեկութիւն Մոլտավիոյ Հայկազանց վրայ, 5:

Վարք գերահուշակ Հայկազանց Լեհաստանի, 8:

Մոլտավիոյ Հայկազանց իրաւունքները, 12:

Ապրօյեան Արրահամ Աղա, 10:

Ուղեւորութիւն Փարիզէ ի Կ. Պօլիս, 1858, 3-7:

Ի վերայ Ազատ անուն քաղաքին, որոյ աւերակն տեսանի ի Գեղարքունիս, 1858, Թ. 3:

Տէր եւ Աղա բառերուն գործածութեանը վրայ, 4:

Հայկաւանի նորագիւտ հնութիւններ, 5:

Անցք եւ ստորագրութիւն քաղաքին Փանձակայ, 6, 10:

Աւերակք մայրաքաղաքին Անոյ, 8:

Հայք Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի, 12:

Ղուկաս ապաշխարող Հայկազն, 1861, 5:

Նորագիւտ նշխարք նախնեացն մատենագրութեան, (Հարցումն Արձանայ եւ պատասխանի Եղնկայ կողբացւոյ), 11:

Տաճկաստանի աշխարհաբառի մէջի նիս, նիք եւ նին մասնիկներուն վրայ: Մի մասնական անունին սխալ եւ ուղիղ գործածութիւնը, 13:

Գեղարդայ Վանք, 14:

Եթէ Մասեաց Աղանայն ամբողջ շրջաններն ի միասին նկատենք, կը ստիպուինք ըսել որ թէ բովանդակութեանն եւ թէ յօդուածոց ներքին արժէքին կողմանէ շատ տկար է, եւ ընդհանրապէս աննպատակ եւ պատահական յօդուածոց ժողովածոյ մըն է: Իսկ ի Թէոդոսիա հրատարակեալ մանաւանդ վերջին շրջաններն՝ մեծաւ մասամբ Թարգմանական եւ ինքնագիր ուսանաւորներու հրատարակութիւն մըն է, եւ ոչինչ աւելի:

33. Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Բ

Երկշաքաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1855—1890:

Խմբ.: Բողոքական Միսիոնարք:

Տպր. Չորչիլի, Էսն:

Ամերիկացի բողոքականաց 1839ին Ի Չմիւռնիա հաստատած Շտեմարան պիտանի գիտելոց ամսաթերթն 1854ին Ի Կ. Պոլիս փոխադրուելով՝ յաջորդ 1855 տարին դիրքն ու նունը փոխեց, եւ անուանեցաւ Արեւուքեր¹ Է-Շտեմարան պիտանի գիտելոց, որ յաւելուածն յետոյ մէկդի թողուեցաւ:

Ա-Ե-Բ-Ե-Բ-ի առաջին թիւն լոյս տեսաւ 1855 Յնր. 3ին Չորչիլի տպարանն, որմէ փոխադրուեցաւ յետոյ Արամեան, եւ ասկէ Պոյաձեան տպարանն, եւ վերջնոյս քով կը մնայ ցայսօր: Թերթն Ի սկզբանէ մինչեւ 1861 երկշաքաթաթերթ էր, ասկէ ետեւ ամսաթերթ՝ երկու թուղթ, որ 1864ին քառածալ (4 թուղթ) դիրք առաւ: 1877ին արդէն շաքաթաթերթ էր, որ ձեւով կը հրատարակուի մինչեւ ցայսօր: 1872-էն սկսեալ խմբագրութիւնը կը հրատարակէր բաց Ի գլխաւոր թերթէն՝ երկու պատկերազարդ ամսաթերթ (2 թուղթ) հայերէն եւ հայատառ տաճկերէն լեզուներով, որոց անունն է՝ Արեւուքեր որդոց Էսմար:

¹ Տեւ էջ 40:

Ա-Ե-Բ-Ե-Բ-ին ինչպէս բովանդակութիւնը՝ նոյնպէս ուղղութիւնը նոյն է Ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր: Թերթն իբրեւ հայ բողոքական հասարակութեան գործի՝ նպատակ ունի բողոքականութիւնը տարածել եւ արծարծել, ուստի եւ իւր ուղղութեան կէտը կրօնական է: Այս նպատակաւ թերթը նախապատուութիւն կու տայ միշտ կրօնական վարդապետական նիւթերու, իսկ կրօնական վիճական յօդուածներ միայն պատահական են: Առանձինն մտադրութիւն կ'ըլլուի նաեւ գիտնական՝ եւ աւելի աշխարհագրական եւ բնապատմական յօդուածներու, որոնք ամէնքն անդրիական թերթերէ թարգմանութիւնք են: Վերջին ժամանակներս նաեւ քաղաքական բաժին մը տրուեցաւ թերթին, որ ամբողջական լրատու մըն է շաքաթաթական քաղաքական դէպքերու:

Ա-Ե-Բ-Ե-Բ-ին ցայսօր վարած կեանքը նկատելով՝ պէտք է ըսել՝ որ այս թերթը թէեւ հայերէն լեզուաւ է, բայց ազգային չէ: Իրեն համար ազգին ոչ անցեալն եւ ոչ ներկայն հետաքրքրական է, ազգին ոչ ցաւն եւ ոչ ուրախութիւնն: Իբրեւ զգայութենէ զուրկ թերթ մը կը գրէ՝ ինչ որ կը գրէր 50 տարիէ վեր:

34. ԱՐԺՈՒՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1855—1863:

Խմբ. Մկրտ. Վ. Խրիստեան:

Տպր. Արապեան եռն:

Արշափ օգտակար եւ կարեւոր, նոյնչափ դժուարին գործ էր ազգին բնաշխարհին մէջ թերթ մը հրատարակել, քանի որ ամէն նիւթական միջոց ու դիւրութիւն կը պակսէր:

Եւ ահա Մկրտիչ Վ. Խրիստեան ի Վան՝ բնիկ գիւղացի ժողովրդեան պիտոյքն լաւ ըմբռնած՝ կը համարձակի ձեռնարկել այս գործոյն: Տեղական լրագրոց մ'անհրաժեշտ մամուլը ձեռք բերելու համար՝ խմբագիրը կը դիմէ Կ. Պոլիս, եւ հոն այս նպատակաւ Արապեան տպարանին մէջ 1855 Յունիսին կը հրատարակէ Արժուի Վասպուրական անուամբ քառածալ ամսաթերթ մը (16 երես), որ ըստ ինքեան «Թուրքեալ հայրենասէր թեւօք յԱրժուի գահէն Վանտոսպ» պիտի սլանար ուրիշ երկիրներ:

Բորբոքեալ սրտէ խմբագրուած թերթին շորս թուերն կը յաջողին համոզել կարող ազգայիններն, եւ Արժուի Վասպուրականի 5^{րդ} թիւն (Հոկտ.) լոյս կը տեսնէ թերթին սեպտեմբերական տպարանին մէջ, որ առ ժամանակ մի հաստատուած էր յԵւսեփիւտար Կ. Պոլսոյ:

Խմբագրին դիտաւորութիւնը չէր թերթ մը հրատարակած ըլլալ, այլ ինչպէս 5^{րդ} թուոյն

մէջ կ'ըսէ, համոզուած թէ «անհրաժեշտ պարտք է բոլոր քաղաքացի իշխանաց, որոնք կարող եւ ձեռնհաս են՝ բարիք ընելու համազգի գիւղացւոց կրթութեան համար ըստ ամենայնի հոգ տանիլ, վասն զի դպրոց, ուսումն, վարժապետ, ազգասիրութիւն միայն քաղաքացւոց համար չէ», իւր մի միայն փափաքն էր «հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար», աշխատիլ:

Այս ջերմ անձուկն չթողուց որ Արժուի Վասպուրական մնայ ընդ երկար յԵւսեփիւտար: Թերթին Ա. Տարին ամբողջ (մինչեւ 1856 Ապր.-Մայիս) Եւսեփիւտար հրատարակուելէն ետեւ՝ Բ. Տարւոյ առաջին թիւն 1858 Յնր.ին լոյս տեսաւ բնաշխարհի կենդրոններէն միոյն մէջ՝ ի Վանտոսպ, «ի տպարանի Վասպուրական Արժուոյն ի Վարագ»: Այս տեղ առաջին երկու տարիներն (1858—9) անընդհատ շարունակեցաւ թերթն: 1860ին խմբագիրն ուղեւորի, կամ ինչպէս ինք կ'ըսէ «պանդխտի», գաւազանն ի ձեռին՝ ստիպեցաւ ընդհատել թերթին հրատարակութիւնն եւ մեկնիլ: Յաջորդ տարին Օգոստոսին կարող եղաւ թերթին Դ. Տարին հրատարակել: Ե. Տարին՝ որ 1862ի վերջերն սկսաւ, չկրցաւ բոլորիլ: 1863ի սկիզբը՝ խմբագրին կրօնակցացն «Ահա ո՛ր գայ միւս թարգմանն», աղաղակը փակեց տպարանն՝ եւ Արժուի Վասպուրական լուսը ընդ միշտ: Բարեբախտաբար քիչ ետքն իւր սակաւ-

ակեաց "ձագուկն", Լրատու Արժուի Ծարձոյ պահեց առ ժամանակ մի անոր յիշատակն:

Արժուի վաստակաւոր բովանդակութիւնը կարելի է ըսել՝ զուտ ազգային էր. այն է՝ ճառասացութիւններ, ազգասիրական ըզներ ու հառաչանքներ բանաստեղծական ձեւերու տակ, տեղագրական եւ պատմական ոչ այնչափ ուսումնասիրուած յօդուածներ: Ասոնց մէջէն յիշատակութեան արժանի կը համարինք հետեւեալներն:

Ճանապարհորդութիւն ի Սիս, 1855, թ. 3—5:
Ողբ ի վերայ մեծի քաղաքին Սոյ, հանեալ ի հին ձեռագիր յիշատակարանաց, թ. 5:

Մայրաքաղաք մենաստանաց վարաք, 1858 թ. 1—5:

Վան կամ Համբարձակերտ, 7—9:
Վիճակագրութիւն Վանայ կուսակալութեան, 11—12:

Արտակա գիւղ, 1859, թ. 1:
Ս. Խաչի վանք, կենդանանց եւ կուռուպաշ գիւղեր, 4:

Կենդանանց գիւղի գրչագիր աւետարանի վերջաբանութիւն, 4:

Կարմրաւոր Ս. Աստուածածնի վանք եւ Շուշանայ գիւղ, 6:

Վերջաբանութիւն Սալնապատու վանից գրչագիր աւետարանին, 7:

Յաղագս արշաւանաց եւ մեծի պատերազմին թահմազուլի խանին ընդ Օսմանցիս, որ ի դաշտին Եղիվարդու, հանեալ ի գրոց Աբրահամու Կաթուղիկոսի Գի, 7:

Չորոյ վանք, 8:
Յիշատակարան Լամբիերտ գիւղի հին գրչագիր ճաշոցին, 8:

Հասպաղ գիւղի գրչագիր Մաշտոցի վերջաբանութիւն. Վասն օգտելոյ ի կեանս ի սրբոյ պատարագէն եւ ի սիրոյ. (հանեալ ի թարգմանութեանց Տ. Ներս. Լամբրոնացւոյ.) 8:

Լէզք կամ Լիզոյ գիւղ, 9:
Երեւան քաղաք, 1861, թ. 1:
Վանեցւոց քանի մի առածներ, 1:

Գերեզման Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորին, 2:

Տփլիս քաղաք, 3—4:
Հինական Հայոց կեանք ի Հայաստան, 1862—3 թ. 3:

Սիւնեաց աշխարհ եւ Շուշի քաղաք, 4:
Բաղէշ, 5:

Խրիմեան, Սրուանձտեան եւ Բաֆֆի՝ (այն ժամանակի Յակովբ Միրզայեան Մէլիք-Յակովբեան վարժապետն) այս երեքնուկն թերթին շունչն ու ոգին էր, երեքն ալ նոյն ոգւով տոգորեալ:

Պէտք է ըսել՝ որ որչափ ալ յընդհանուրն ըմբռնած էր թերթն իւր վսեմ կոչումն՝ տեղացի ժողովուրդեան կրթութիւն տալու. սակայն կերպին կողմանէ պէտք եղածն չէր գործադրուեր, եւ այս պատճառաւ կարելի չէ ըսել՝ որ այնչափ ցանկալի նպատակին ըստ մասին հասնուած ըլլայ: Վասն զի թերթին խմբագրական լեզուն՝ գէթ մինչեւ 1861, եւ յօդուածոց մէկ մասն գրաբար էր, որ անշուշտ անմատչելի էր ժողովուրդեան. իսկ բովանդակութիւնն՝ գիւղացի ժողովուրդեան կրթութեան յարմար նիւթ ամենեւին չունէր: Սակայն միշտ անմոռաց պիտի մնայ՝ որ ազգն գէթ առաջին փորձն ըրաւ լրագրի ձեռօք գիւղացի ժողովուրդը կրթելու:

35. Ա Ր Ե Ի Ե Լ Բ

Երկշաքաթաթերթ, Փարիզ, 1855—1856:

Խմբ. Ս. Ռսիան: Տպր. Վալտեր:

Որչափ գլուխ այնչափ կարծիք: Մինչդեռ ի Վ. Պոլիս ազգային թերթերն հազիւ երբեք սովորական ճամբէն քիչ մը կը շեղէին ազգային «կենսական» խնդիրներու վրայ մեղմով եւ ակնածութեամբ խօսելու, անդին արեւմտից լուսաւորութեան կենդրոնին մէջ՝ ի Փարիզ 1855 Յուլիս 1ին երբեմն-ուսանող Ստեփան Ռսկանեան Աբե-եւթ անուն կիսամսեայ թերթի մը (8°, երես 32, տարեկան՝ 26 Ֆր.) լոյս տուաւ, եւ անմիջապէս յառաջաբանին մէջ փութաց յայտնել թէ իւր ուղղութիւնը բոլորովին հակառակ է մինչեւ այն ժամանակ հրատարակեալ թերթերու. «Յուսամք թէ, կը գրէր երիտասարդ խմբագիրն, ազգը քսան տարիէ վեր իմաստակներու սուտումուտ գովեստը եւ անամօթ շողորթութիւնը լսելէ ետեւ, քիչ մ'ալ ճշմարիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի ականջ պիտի դնէ, եւ իր էական պակասութիւնները պիտի շտկէ...: Աբե-եւթը այն աստիճան մեղր բերան չը պիտի ըլլայ, եւ քանի մը մարդերու հաճելի ըլլալու համար ճշմարտութեան երեսը չը պիտի թքնէ կամ մրոտէ:»

Խմբագրին համբաւն¹, թերթին աղքատին

¹ Մ--ի--., 1859, թ. 387:

բովանդակութիւնը՝ միացեալ խրոխտանաց հետ՝ նպաստաւոր նշաններ չէին տար երկար կենաց: 1856 Յունր. 15ին թերթին 14^ր թիւն վերջինն եղաւ, ի սակաւութենէ բաժանորդաց, կամ ի հնարից հակառակորդաց¹, եւ կամ ինչպէս կ'երեւայ՝ առ ի չգոյէ նիւթոյ²: Եւ իրօք այնչափ սաստիկ սպառնացուած «ճշմարիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի» հետքը չկար լոյս տեսած այն 14 թերթերուն մէջ: Վ'երեւայ թէ ազգին բոլոր պակասութիւններն եւ ուղղելիքն «Մուրատեան կտակի» խնդիրն էր, որմէ զատ խնդրոյ մը վրայ չի խօսիր այս խրոխտաձայն թերթն:

36. Մ Ե Ղ Ո Ի

Երկշաքաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1856—1871:

Խմբ. Յ. Գ. Մըշխանեան եւն:

Տպր. Արապեան եւն:

Յ. Գ. Սըվաճեան ի Վ. Պոլիս 1855 Սեպտ. 15ին Մեղ-անուն կիսամսեայ թերթ մը (8°, երես 24) հրատարակեց, որ էր «հաւաքածոյ բարոյական, բանասիրական, գրագիտական, տնտեսական, առեւտրական եւ զուարճալի գիտելեաց»: Այս բովանդակութեամբ եւ նոյն գրիւք շարունակեցաւ մինչեւ Բ. Տարւոյ վերջն՝ 1858 Սեպտ. 31: Գ. Տարին 1859 Յնր.ին սկսաւ փոփոխեալ, մեծ քառածալ (4 թուղթ) դրիւք:

¹ Աբե-եւթ, 1859, թ. 17:

² Մ--ի--., 1859, թ. 404:

տասնօրեայ: Թերթին վերջին էջը մերթ ընդ մերթ ազգային օրական խնդիրներուն կամ իւր յօդուածներուն յարմար եւ շատ ճաշակաւոր խայթիչ ծաղրապատկերներ կը զարդարէին:

Թերթին ինչպէս հրատարակութեան ժամանակներն, նոյնպէս խմբագիրն ու տպարանը միշտ նոյն էր: Ի սկզբանէ մինչեւ 1859 երկշաբաթաթերթ էր. 1859—62ի վերջը՝ տասնօրեայ, 1863էն սկսեալ՝ շաբաթական: 1865 Յուլիսին խափանեցաւ ազգային իշխանութեան կողմանէ: Եւ թէեւ յետոյ 1870ին իւր եռօրեայ թերթ վերստին սկսաւ շարունակուիլ, սակայն հաջիւ տարի մը կարող եղաւ ապրիլ¹:

Յ. Գ. Արվաճեանի սկզբանէ մինչեւ 1862ի վերջը խմբագրութիւնն առանձին կը վարէր: 1863ին սկիզբն ապրիլստի նեղութեան պատճառաւ՝ խմբագրութիւնն յանձնեց Յովհ. Հովուեանցին, որ նմանապէս երեք ամիս ետքը՝ Ապրիլ 9ին նոյնն Աբրահամ Գ. Մուրատեանին անցրնել պատշաճ տեսաւ: 1864 Յնր.ին խմբագիր էր Ա. Հ. Հայկունի, որ 1865ի սկիզբն վերստին տեղի տուաւ Յ. Գ. Արվաճեանի, որուն հետ թերթին գործակալ էր Գր. Պարտիզպանեան:

Այս եղանակաւ տպարանն ալ շատ անգամ փոփոխեցաւ: Ա. Տարւոյ ինը թուերն լոյս տեսան Արապեան տպարան. այնուհետեւ Ռ.

¹ Արվաճեան, 1882, Թ. 22:

Քիւրքճեանի տպարան մինչեւ 1860, երբ ապաւինեցաւ Յ. Միւհէնտիսեանի տպարան: Իսկ 1863 Փետր.ին կը տպուէր Քիւրքճեանի տպարան, Ապրիլին՝ Միւհէնտիսեանի, Յունիսին՝ Համազգային տպարան: 1864 Յնր.ին Ռ. Քիւրքճեանի տպարանն հաստատուն ապաւէն գտաւ:

Մեղս-արգէն առաջին տարիէն սկսեալ իւր էջերուն մէջ կը զետեղէր երբեմն երբեմն ազգային ինքնահաւանութիւնն անխնայ խայթող յօդուածներ, որոնց համար «ազգասէր» անձինքներէ զգուշացուցիչ նամակներ կ'ընդունէր: Բայց խմբագիրն այսպիսի զգուշութիւններ չէր գիտեր. եւ մանաւանդ 1859էն ետեւ՝ ազգային հաստատութեանց, նաեւ անձնաւորութեանց պարսաւելի եւ ուղղելի մասերն յօդուածներով եւ ծաղրապատկերներով կը խայթէր, եւ այս պատճառաւ ինչպէս ժամանակակից քանի մը թերթեր՝ նոյնպէս անձնաւորութիւններ իրեն դէմ յարոյց, որոնք յաջողեցան վերջապէս զայն խափանել:

Սակայն Մեղս-ողջամիտ անձանց քով միշտ ունեցաւ իւր յարգն եւ ունի:

37. ԶՈՒՆՐՃԱԽՈՍ

Շաքաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1856:
Խմբ. Զոռարձախրոց Ընկերութիւն:
Տպր. Արուսեան:

Բարեպատե՛հ դէպք մըն է՝ որ վերջիշեալ երկու յոռետես թերթերուն քով կարող ենք դնել վերջին աստիճանի լաւատես թերթ մը:

Հայոց ընկերութեանց պատմութեան մէջ անշուշտ Կ. Պոլսոյ «ազգային» ընկերութիւններն թուական մեծ առաւելութիւն պիտի ունենան: Այնչափ ընկերութեանց շարքին՝ որ մ'օրանց կ'ելլեն ոմանք «Զուարճախրոց Ընկերութիւն», մ'ալ կցել, որոյ նպատակն ըլլայ զուարճանալ եւ զուարճացընել: Կ'երեւայ թէ այսպիսի ընկերութեան մը «պիտոյքն շատ զգալի էր»: Ընկերութիւնը 1856ին կը կազմուի եւ կարող կ'ըլլայ նոյն տարին Հոկտ. 25ին սեպհական շաբաթաթերթ մ'ալ հրատարակել՝ Զոռարձախօս, Երեւանի պատկերազարդ, Զարթո՞ւնումն է՝ Բանասիրական անուամբ:

Այս թերթն միաժալ երկու թուղթ էր, կէսն հայատառ տաճկերէն եւ միւս կէսն հայերէն: Բովանդակութիւնն վերնագիրներէն արդէն կարելի է գուշակել. պատկերն, ծաղըն ու բանասիրութիւնն իրարու բոլորովին յարմար: Թերթն իւր 3^ր թիւը «կատարեալ» համարեցաւ, եւ 4^ր թիւն լոյս չկրցաւ տեսնել, որով զուար-

ճասէր խմբագրութիւնն հասաւ եւ կը հասնի իւր նպատակին:

38. ԵՐԵՒԱԿ

Երկշաքաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1857—1866:
Խմբ. Յովհ. Պ. Տ.-Կ. Տերոյեանց:
Տպր. Տերոյեանց:

Հայաստան լրագրոյն դադարմանէն ետեւ՝ Յովհ. Տերոյեանց հրապարակագրական ասպարիզէն մեկնեցաւ: 1855ին, Յուլիսի սկիզբն սեպհական տպարանի մէջ սկսաւ հրատարակել Զօհու անուն հայատառ տաճկերէն կրօնական շաբաթաթերթ մը, որ մեկուկէս տարի անընդհատ շարունակեցաւ:

Խմբագիրն իւր այս թերթին տաճկերէն լեզու ընտրած էր, վասն զի այս լեզուաւ կրօնական թերթ չկար, եւ կը յուսար բաժանորդաց ստուար գումար մը գտնել: Կամ՝ վերջին նպատակին հասնիլ չկարենալուն, եւ կամ՝ ինչպէս ինք կ'ըսէ, բաժանորդաց խնդրանաց հետեւելով՝ նոյն շաբաթաթերթը 1857ին Յնր. 1ին Երեւանի անուամբ եւ հայերէն լեզուաւ սկսաւ հրատարակել, սկսելով նոր շրջան մը (8^ր, 16 թուղթ):

Երեւանի՝ ի սկզբանէ մինչեւ 1860ի վերջը կանոնաւորապէս հրատարակեցաւ: 1861ի սկիզբն վեցամսեայ հանգստենէ ետեւ՝ նոյն տարւոյ

1 Տես վերն էջ 93—:

Յուլիսին շարունակեցաւ տարի մ'ալ, եւ 1862ին Յուլիսին դադրեցաւ: Աոյն միջոցին մէջ խմբագիրն 1860ի վեցամսեայ պակասեալ թուերն ալ հրատարակել սկսաւ:

Այս երկրորդ հանգիստը մեկուկէս տարի տեւեց: 1864ին Յնր.ին Երեւանի «Նոր շրջան» սկսաւ, մեծ քառածալ դրիւք (4 թուղթ), եւ եղաւ շաբաթաթերթ, եւ այս կերպարանաց մէջ 1866ի վերջն անհետացաւ:

Տէրոյնեց կրօնական իրաց մեծ հմտութիւն ունէր, եւ ինք զինք բողոքովին կրօնական գիտութեանց նախնադէպ էր: Ինչպէս մեծաւ մասամբ թարգմանական բազմութիւ գրութիւններն առ հասարակ, նոյնպէս իւր հրատարակած թերթերը գրեթէ լոկ կրօնական են: Երեւանի մէջ լոյս տեսած յօդուածոց մեծագոյն մասը թարգմանութիւն էր, եւ ութ տարւոյ կենաց միջոցին հազիւ տասնութ ազգային ինքնագիր յօդուած տեսնուեցաւ, զորոնք հոս յառաջ կը բերենք:

- Մարդուանու Չարխափան Ս. Ատուածածնի վանքը, Երեւան, 1858, Հտր. Գ. էջ 7:
- Մովսէս Խորենացի, էջ 363, 1859, Հտր. Ե. էջ 11:
- Արմաշու Վանքին պատմութիւնը, 1859, Հտր. Ե. էջ 104, 138, 165, 208:
- Կարապետ կաթողիկոս Ունեցի, 1859, Հտր. Զ. էջ 294, 326, 358:
- Հայոց ոստիկանութեան վրայ, էջ 15, 40, 73:
- Մովս. Խորենացիին վրայ նոր քննութիւն, 1860, Հտր. Ե. էջ 12:
- Հայոց վանորայք ի Սբ. Եղմ. Տն. Անաստասայ Ա.ի գրեալ ի ինդրոյ բարեպաշտ իշխանին Համադասպայ կամարականի Պահաւունեոյ, 1860, Հտր. Ը. էջ 296:

- Թաթարիստան հայ քարոզիչ մը, 326:
- Հայագգի կին մը Չինաստան, 329:
- Հայ գունդատապիւ մը նամակ առ Թգրն. Կիւրոսի յամին 1248. էջ 361:
- Ներսէս Մեծ սբ. Հայրապետին աջը, 359:
- Տն. բառին մէկ նշանակութիւնը, 1865, էջ 119:
- Արեւ. բառը ինչ լեզու է, 188:
- Կաթողիկոսութիւնը Հայոց, էջ 195, 202, 219, 227, 243, 250, 259, 266, 275, 283, 291, 298, 304, 312, 322, 330, 338:
- Ամբաս հայ իշխան եւ Սարդանաբաղ, 199:
- Պրուսա եւ բնակիչները, 1866, էջ 86, 96:

Տէրոյնեցի կրօնական տեսութիւնները շատ քիչերու ճաշակին յարմար էին, եւ այս պատճառաւ ժամանակակից ազգային ամէն թերթերէ եւ նոյն իսկ ազգային իշխանութիւնէ յարձակում եւ ազգարարութիւն կ'ընդունէր, փոխարինելով ըստ պատշաճին իւր պատասխանները: Անշուշտ այս էր պատճառն՝ որ Երեւանի երբեք գործակից չունեցաւ, որով բովանդակութիւնը միակողմանի էր, եւ ընթերցուածը ձանձրանալի:

39. ՔՆԱՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Ամասթերթ, Կ. Պոլիս 1857—8:

Խմբ. Ա. Բօհաննէսեան եւ Գ. Երսնեան:

Յամին 1857 Սեպտ.ի սկիզբն Արիստակէս Յօհաննէսեան եւ Գաբրիէլ Երանեան Բնար Արեւելեան անուամբ ամսաթերթ մը սկսան հրատարակել, որուն նիւթն ունկատակն էր՝ արեւելեան, եւ ի մասնաւորի ազգային երգերն եւրոպական ձայնագրութեան առնելով՝ արեւմտեայց

հաղորդել¹: Առաջին թուին բովանդակած երգերն էին՝ տաճիկ, պարսիկ եւ արաբացի. իսկ բնագիրք՝ հայերէն, գաղղիներէն եւ յունարէն²: Իւրաքանչիւր ամսաթերթը կ'արժէր 40 զը. տարեկանը՝ 400 զը.:

Որչափ մեզի ծանօթ է այս թերթը տարին չբողորեց:

40. Մ Ո Ւ Ս Ը Յ Ե Մ Ը Ս Ե Ը Յ

Չարաթաթերթ, Կ.Պոլիս, 1857—1858:

Խմբ. Ա. Հ. Ճիզմէնեան:

Տպր. Արեւելեան:

Ազգային թատերաց պատմութեան մէջ անշուշտ աննշանակ պիտի չմնայ, որ 1857ին Արամ Հ. Ճիզմէնեան պատանին՝ բաւական աշխատելէն ետեւ ազգային թատր մը հաստատել նուիրատուութիւններով, եւ սոյն ձեռնարկութենէն յուսահատ՝ սկսած է հրատարակել նոյն տարւոյ Սեպտ. 7ին Մոռապր Մտնեաց, Հաբաթեան խմբի անուամբ մասնագիտական թերթ մը: Ասոր նպատակն էր թատերգութիւններ հրատարակելով՝ «Թորգոմեան ցեղին հարազատ զակրներուն սրտերը յընթերցասիրութիւն գրգռել»: Չարմանային այն է՝ որ ինքն խմբագիր-հրատարակիչն իւր այս օգտա-

¹ Մ--ի- 1857. թ. 296:
² Անդ, 1858. թ. 328:

կար ձեռնարկութիւնը «տարօրինակ» կը գտնէ, որ անշուշտ ներելի էր այն ժամանակները:

Մ--սայ+ Մ--եւոյ միածալ մէկ թերթ (2 թուղթ) էր. բովանդակութիւնը լոկ թարգմանական թատերգութիւններ եւ թատրներու վրայ տեղեկութիւններ: Իբր մասնագիտական թերթ՝ տարակոյս չկայ որ կարող չէր երկար կեանք ունենալ. եւ արդէն թերթն 3^ր թուոյն սկսաւ օղբեր ընել եւ հրաւերներ կարգալ:

«Տարի մը» վճռուած էր ասոր ալ կեանքն, եւ 1858ի վերջերն ինքնիրմէ մարեցաւ¹:

41. Ծ Է Բ Ի Տ Է Ի Թ Ի Ը Ը Բ Է Թ

Երկչարաթաթերթ, Կ.Պոլիս, 1857—8:

Տպր. Ռ. Քիւրքանեանի:

Ասոր վրայ տեղեկութիւն ունինք միայն Մ--ի-էն, որ կը գրէ². «Անցեալ շաբթու ճ'երիտիկ թիճարիթ (Առեւտրական լրագիր) անունով առեւտրական նոր լրագրի մը առաջին թիւը տեսանք: Այս լրագրին նպատակն է առեւտրական գործոց մէջ տգիտութենէ պատճառեալ դժուարութիւնները փարատելու միջոցները ցուցնել. առեւտրական ատենին մէջ եղած որոշումները եւ մայրաքաղաքս եկած գացած վաճառքներուն չափն ու գինները հրատարակել: Այս լրագիրը

¹ Չնո է Մ--սայ+ Մ--եւոյ, 2-ոյն ընկերութիւնն, որ 1863ին հրատարակուեցաւ: Տես ըստ կարգին:
² Մ--ի-, 1857, Գեկտ. 12, թ. 307:

15 օրն անգամ մը կը հրատարակվի չորս լեզուաւ, տաճկերէն, հայերէն, յունարէն եւ գաղղերէն: Հայերէնը կը տպվի մայրաքաղաքիս մէջ . . . Բիւրքճեան Պ. Ռուբէնին տպարանը: Տարեկան գինը մայրաքաղաքիս համար 150 դրշ. է:»

Յամին 1858, փետր. 27 (թ. 318) կը գրէ նոյն լրագիրը. «Անցեալները մայրաքաղաքիս մէջ չորս լեզուով հրատարակվիլ սկսած ճէրթիւթի-թիւթի լրագիրը քանի մը շաբաթէ ի վեր հրատարակվի:»

42. Հ Ի Ի Ս Ի Ս Ա Փ Ա Յ Ա

Ամսաթերթ, Մոսկոս, 1858—64:

Խմբ. Մ. Նազարեանց:

Տպ. Է. Պարֆրճեից, Գրաշուր եւ ընկ., եւ
Հազարեան ճեմարան:

Ինչպէս պատմութեանս ընթացքէն կ'երեւայ՝ մեր լրագրութիւնը մինչեւ այս ժամանակները՝ եթէ քանի մը հատն ի բաց առնուս, այնպիսի անձինքներէ կը խմբագրուէր եւ կը հրատարակուէր, որոնք ընթերցողներէն բարձրագոյն կրթութիւն եւ տեղեկութիւն մը չունէին: Եթէ եղան ինչ ինչ լրագիրներ, որոնք կարող եղան օգտակար շարժում մը՝ հետեւաբար արդիւնք մը յառաջ բերել, — ինչպէս Արշալոյս Արարտեան, Բաղմալու, Ալեքսէր, Հայ-

ասարան, Երուսա, Ռոսոմուսէր, Բանասէր, (Մադրասի) Մախ, Մեղու, — խմբագրաց առաւել կամ նուազ կրթութենէն եւ ընդունակութենէն էր: Եթէ ունենայինք հասարակութեան առաջնորդ ըլլալու պահանջուած յատկութեամբք օժտեալ խմբագիրներ, անշուշտ ամէն մէկն իւր շրջանն ապարգիւն կատարած չէր ըլլար:

Այս ուսեալ խմբագիրներու մէջ էր եւ շատերէն բարձր դիրք մ'ունէր Պետական խորհրդական Ստեփանոս Նազարեանց, որ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրանոցն ուսումն աւարտելով՝ Տորբատի Համալսարան անցաւ 1832ին եւ տաս տարիէն անցնելով Ղազանայ Համալսարանն՝ ստացաւ այնտեղ Արեւելեան լեզուաց ուսուցչութեան (docteur) ատտիճանը, եւ 1849էն ետեւ Մոսկուայի Ղազարեան ճեմարանի ուսուցիչ կարգուեցաւ, զոր եւ վարեց ցմահ († 26 Ապրիլ 1879), միայն երկու տարի (1869—71) Ներսիսեան դպրանոցի վարչութիւնն ունենալով:

Ս. Նազարեանց 1857 Մայիս 30ին Յայտարարութիւն մը հրատարակեց Մոսկուայէն՝, որուն մէջ ի մէջ այլոց կ'ըսէր.

Տես այս Յայտարարութիւնը Մախ 1857, թ. 287: Հիւսիս-արեւմտի վրայ գրած ժամանակ միայն Ա. Տարին ամբողջ ունէինք մեր առջեւ, շնորհիւ Պր. Առաքել Սարուխանեանի՝ որ իբրեւ նուէր մեր մատենադարանին ուղարկեց մեզ իւր մատենադարանէն հանելով, որուն այստեղ նաեւ հրատարակաւ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը: Միւս ասորիներէն քանի մ'ամատենտը միայն ունինք: Պր. Ա. Երեցեանցի «Ստեփանոս Նազարեանց եւ նորա գրականա-

“Մեր պատուելի եւ շատ սիրելի Հայերը Ռուսաստանի մէջ գուրկ լինելով մինչեւ այժմ մի գրաւոր միջնորդից, որ իւրեանց մէջ եւ իւրեանց գրութեանը յարմար հոգաբարձու լինէր նոցա իմացական եւ բարոյական պիտոյքին, քաջայոյս ենք, թէ ուրախութեամբ կը ողջունեն մի օրագիր որ յանձնառու է մայրենի քաղցր լեզուով գրուցել նոցա հետ բնութեան կարգերի, մեր երկրաւոր բնակարանի օրպիտութիւնների եւ նորա մէջ եղած տեսակ տեսակ ազգերի եւ առարկաների, այլ եւ աշխարհիս մէջ անցած արժանայիշատակ անցքերի, երեւելի մարդերի, հանրաշահ գիւտերի եւ յայտնագործութիւնների մասին: Քաջայոյս ենք որ մեր Հայրենակիցքը քաղցրութեամբ կը շնորհունեն մի օրագիր որ պիտոյ է բազմամասնեայ կերպով ձեռնտու լինի նոցա դաստիարակութեանը, մի մտաւորական կամուրջ ձգելով ասիացի Հայերի եւ եւրոպական ազգերի մէջ, մի հոգեղէն հաղորդակցութիւն հաստատելով հայկական եւ եւրոպական մարդերի մէջ:”

Ս. Նազարեանց Յայտարարութեանս մէջ իւր նպատակն այսպէս կը բացատրէ.

“Սորա խորհուրդը լինելու է, ուստիարանակ Հայերի մէջ տարածել այնպիսի տեղեկութիւնք եւ գիտելիք, որ անհրաժեարելի հարկաւոր են մեր օրերումը ամենայն մարդու որ եւ իցէ պաշտօնի վիճակից. թէ ուսումնականի եւ փոքր ի շատէ բանիմացի, թէ վաճառականի եւ արուեստաւորի, թէ հոգեւորի եւ թէ աշխարհականի, որ կամք ունենին մասնակից լինել մեր լուսաւորեալ դարու յառաջադիմութեանը, օգուտ քաղել նորանից թէ նրութապէս եւ թէ հոգեպէս:”

կան գործունէութիւնը, (Պոլս, 1879, Nr. XI, էջ 31—83, 1880 Nr. I, էջ 53—87, եւ 1881 Nr. V—VI, էջ 211—264) “Գարձեալ Ստեփաննոս Նազարեանցի գրականական գործունէութեան մասին (Պատասխան պ. Ս. Շահազիզեանին)”, նոյնպէս Ս. Շահազիզեանի “Հրապարակախօս ձայն”, (Մոսկուա, 1881) ընդգրկմարանութիւնը գործածեցինք՝ հանդերձ կարելու գգու շուրթեամբ: Նաեւ մեր ձեռքն անցած արգային քանի մը թերթերու կը պարտինք տեղեկութիւններ:

Իւր օրագրին լեզուին մասին կը գրէ սա նշանաւոր խօսքերը.

“Ուրեմն մեր տպելի օրագիրը յանձնառու լինելով ծառայել ժողովրդի օգտին նորա ժամանակի համեմատ, պարտական է խօսել ազգի բազմութեան հետ, ինչպէս սա կարող էր հասկանալ. այսինքն այնպիսի ոճով, որ առաւել մօտ է Հայոց կենդանի, ընկերական բարբառին, առանց լինելու խաժամուժ ամբոխի գռեհկաբանութիւն: Աւելորդ էր կրկնել այս տեղ մեր մտածող եւ բանազէտ եղբայրակիցներին, թէ որպէս մեր տպած աշխարհաբառ գրքերի, նոյնպէս եւ այս օրագրի մէջ, մեր աչքի առջեւ դրած ունինք մի հատ վճռելի խնդիր, որ է ներդաստանել հին եւ մերտու լեզուն այժմուս ընկերական լեզուի մէջ, պատրաստել մի այնպիսի լեզու, որ էր նախնական հին ու մերտու հասարակութիւնը գործակատար լինէր նոր ժամանակի կենդանի հայախօսութեան ձեւերով ու ոճերով. մեր խորհուրդը եւ ձգտողութիւնը միշտ եղած է, եւ է այժմ. Հնութան վերանորոգութիւն, ինչպէս այդ բանը կարելի, պատշաճաւոր եւ հարկաւոր է մեր ժամանակներումը. մեր գիտողութիւնը շինութիւն է, բայց ոչ երբէք կործանութիւն եւ աւերանք, որոնցից հեռի պահէ մեզ Աստուած եւ բոլոր երկնային զօրութիւնը: Այս հիմքերի վերայ, որպէս մի անխախտելի ամուր ապառաժի վերայ ոտք հաստատելով մենք եւ մեր օրագիրը, երկու տեսակ պաշտօն կպլ մեզ կատարելու միանգամայն. այսինքն օգտակար տեղեկութիւնք տարածել ազգի մէջ եւ մշակագործել հայկական կենդանի լեզուն:”

Եւ արդեամբք այս ուղղութեամբ խմբագրուած Հիւսիսասիայ, Օրսիեր ընդհանուր ազգային լուսաւորութեան եւ դաստիարակութեան անուամբ ամսագիր մը սկսաւ. հրատարակել Ս. Նազարեանց ի Մոսկուա 1858 Յունուարին, մեծ ութածալ 80 երեսէ բաղկացեալ մաքուր տպագրութեամբ՝ ամիսը մէկ “ամսատետրակ” (բա-

Ժանորդագին Տ րուբլ.) : Այս առաջին տարւոյն ծածկն ու ճակատը կար պատկեր մը՝ որ կը ներկայացընէր Հիւսիսային բեւեռի ժայռուտ մէկ երկրամասը, որուն վրայ կը հանգչէր առագաստաւոր նաւակ մը, առջեւը ծով, եւ յանհունս՝ հիւսիսայգ : Բնաբանն էր « Այսուհետեւ ոչինչ Եգիպտոսեան խորամանկ քուրմեր, որ կամէին լինել գիտութեան միայնակ պահապանքը, այսուհետեւ ոչինչ Չինեական պարիսպ, որ պիտոյ է փակէր լուսաւոր գաղափարների մուտքը ազգերի մէջ : Այսուհետեւ լոյս եւ ճշմարտութիւն եւ ազատութիւն խաւարի բաբելոնեան գերութենից : » Այս « տարեգնացքը » (գերմ. Jahrgang) տպուեցաւ Մոսկուայի Էռնեստ Պարֆընէխզի տպարանը : Բ. Տարին նոյն դրիւք եւ ծաւալով կը տպագրուէր Գրաչով եւ Ընկ. տպարանը : Ճակատի պատկերը փոխուած էր պարզ հիւսիսայգի մը երկնից վրայ, որ եւ մնաց յաջորդ տարիներ մինչեւ դադարումը : Այս տարիներն ալ նոյն ծաւալով կը տպագրուէին Լազարեան ճեմարանի տպարանը : Բաց ի Ս. Նազարեանցէ՝ առաջին տարիները գլխաւոր աշխատակից էր Մ. Նալբանդեանց՝ (որ եւ կոմս Էմմանուէլ), դարձեալ Յ. Համասփիւռ եւ Պ. Նահապետեանց : Ա երջին տարիները Ս. Նազարեանց գրեթէ առանձին էր մնացած :

Հիւսիսային առաջին տարին գրեթէ 300 բաժանորդ ունեցաւ : Այս թիւն տարւէ տարի

նուազեցաւ. այնպէս որ 1862ի վերջերը ստիպուեցաւ դադարիլ « ընթերցող հասարակութեան շատ սակաւաթիւ լինելու պատճառով », ինչպէս կ'ըսէ ինքն խմբագիրը :¹ Այս նկատմամբ արդէն երրորդ եւ չորրորդ տարիներն յայտարարութիւններ կը գրէր խմբագիրը, եւ « սիրելի Հայերը կարդացին, կ'ըսէ Ս. Նազարեանց (Անդ), գրած յայտարարութիւնքը եւ վարուեցան միշտ նոցա ներհակ : » Տարակոյս չկայ որ ասոր մէջ առանց գլխաւոր գործակցութեան չէին Հիւսիսային հակառակորդները,² որոնց մէջ էր Մէլուի Հայաստանի խմբագիր-հրատարակիչ Ստեփանոս Քնյ. Մանդինեանց, որոնք երբ Հիւսիսային առաջին թուով Էջմիածնի վանքի դէմ սաստկութեամբ քալեց 1860ին, Մատթէոս Կաթողիկոսին ձեռօք տէրութենէ խնդրեցին դադրեցընել տալ Հիւսիսայինը, սակայն տէրութիւնը մերժեց իրենց այս խնդիրքը :³ « Իւր թշնամիներ

¹ Հիւսիսայինը, 1862, Թ. 10, էջ 196 :
² Անդ, 1860, Թ. 1 :
³ Հրատարակիչու ձայն, էջ 210, 226 : Ընդարկութեամբ Յովսէփայ Չարարեան Չերքէզեանց ի Մոսկուա (Հիւսիսային Ռուսիայ, 1860, Թ. 1, Օգոտոս. 10) Հիւսիսայինը 1860, Թ. 10 տետրակն ազգին դաւանութեան հակառակ վարդապետութիւններ բովանդակելուն համար Էջմիածնի Սինոդի 1861 Յուլիս 8 վճիռը դատապարտեց Հիւսիսայինը, եւ Ս. Նազարեանցի « վարդապետարան կրօնի » գիրքը, եւ Կաթողիկոսին կոնդակին համաձայն Տէրութենէ խնդրեց որ Հիւսիսայինը դադրեցուի (Տես այս վճիռը Աբղայի Աբրահամի 1862, Թ. 667 որ եւ Մատթայ Աղանի, Մէլուի Հայաստանի, Կոստանի եւ Ճաւաղ լրագիրներու մէջ հրատարակեցաւ) : Սակայն Էջմիածնի Սինոդն ստիպեցաւ թող տալու Հիւսիսայինը շարունակութիւնը, « այնու պայ»

րին, կը գրէր Ս. Նազարեանց,¹ — «Տ, իւր մու-
լորուած սիրելիներին, թշնամիք չունի շիւսի-
սափայլի հրատարակողը, — կամէր նա խաղա-
ղութիւն տալ այդ խղճալի մարդերին որ մինչեւ
այժմ իւրեանց մի հատ պարծանքը որոնել են
այն բանի մէջ, որ հրատարակողի ամենայն
խօսքը, ամենայն գաղափարը թիւր մեկնեն, կեղ-
տոտեն եւ աղաւաղեն տկարամիտ ժողովրդի ա-
ռաջեւ, խռովութիւն ձգեն դորա մէջ, դորան
յարուցանեն ընդդէմ հրատարակողին — որպէս
եւ արգարեւ յարուցին իսկ մի մասնով, բայց
ամօթ ու խայտառակութիւն հնձելով թէ ին-
քեանք եւ թէ իւրեանց պարագլուխքը:»

Այս հինգ տարւոյ միջոցին՝ ինչպէս թեր-
թին ուղղութեան հակառակ, նոյնպէս համա-
կող կողմնակցութիւն մը կազմուած էր արդէն:
Վերջինս 1863ին նիւթական ձեռնտուութիւն
մը մատոյց խմբագրին, որով 1864ին Մարտին
վերստին սկսաւ հրատարակուիլ.² սակայն այս
ձեռնտուութիւնն ալ կարող չեղաւ թերթին նիւ-
թական բեռը թեթեւցնել՝ եւ նոյն տարւոյն

մանաւ զի մի ասիցին ի նմին հոգեւոր յօգուածք, այսինքն
այնպիսի յօգուածք որք վերաբերին առ հաւասան կամ առ
ձէսս Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ» (Մշակույթ Արարու-
թիւն, 1862, թ. 674): Այս թղթաւորութեամբ Հիւսիս-
այլին 1862 տարւոյ առաջին թիւն Մայիսին լոյս տեսաւ:
Իայց Ս. Նազարեանց «Ազնի բարեկամներու» ուղղած
խօսքերով՝ իւր ուղղութեան մէջ անսասան փնալիքը ծա-
նոյց (Մշակույթ Ար., 1862, թ. 679):

¹ Հիւսիսայլ. 1862, թ. 10, էջ 199:

² Հիւսիսայլ. 1864, թ. 60 (Մարտ 14):

վերջը ի սպառ դադրեցաւ Հիւսիսայլ, տարւոյն
12 ամսատետրներն ամբողջացնելէն ետեւ:

Հիւսիսայլն, ինչպէս վերոյիշեալ Յայտա-
րարութեան մէջ կը ծանուցուէր, այնպիսի յօ-
գուածներ կը բովանդակէր գլխաւորաբար՝ ո-
րոնք նպատակ ունէին անցեալ կամ ժամանա-
կակից Եւրոպան Ասիային ծանօթացնել, կամ
ինչպէս ինքը Ս. Նազարեանց կ'ըսէր, «ձեռնտու-
լինել նոցա (Հայոց) դաստիարակութեանը մի
մտաւորական կամուրջ ձգելով ասիացի Հայերի
եւ եւրոպական ազգերի մէջ, մի հոգեղէն հա-
ղորդութիւն հաստատելով հայկական եւ եւրո-
պական մարդերի մէջ:» Այնպէս որ Հիւսիս-
այլի ամբողջ վեց տարիները ժողովածոյք մըն
են թարգմանական յօգուածներու, որոնցմէ կէ-
սէն աւելին չենք կարծեր որ ազգին օգուտ
մ'ըրած ըլլայ: Իսկ առաջին թուոյն առաջին
յօգուածին այն գեղեցիկ գաղափարներն, Հայոց
ուսումնական, բարոյական եւ կրօնական կրթու-
թեան եւ վերանորոգութեան մասին՝ միայն ըստ
պատահման շօշափուած են՝ աւելի նոր տարւոյ
առթիւ գրուած ճառերով, իբրեւ մշակելի նիւ-
թեր. սակայն նոյներու յորինուածական (syste-
matique) զարգացման մտադրութիւն եւ նպա-
տակին հասցնելու յարատեւ ուղղութիւն չէ
տեսնուած: Ընթերցողք կարող են գէթ աղօտ
գաղաբար մը կազմել հետեւեալ ազգային յօ-
գուածներէն, որոնք թերթին վեց տարւոյ ըն-

Թացքին մէջ երեւցած են, թէ արդեօք կարելի էր մեծ արդիւնք յառաջ բերել: Այս յօդուածներն են՝

- Հայկական լեզուի խորհուրդը, 1858, Թ. 1:
- Հայաստան (երկրագրական եւ բնագիտական ներածութիւն) Թ. 3:
- Մխիթար Սեբաստացի եւ Մխիթարեանք, Թ. 5, 6, 11:
- Էրկու խօսք, բուն Հայկական եկեղեցու մէջ երգեհոն գործ ածելու մասին, Թ. 10:
- Հայերի կուլուր մարդկութեան մէջ, 1859, Թ. 1:
- Ինքնագրային առ ճշմարիտ ազգասէրս, 1860, Թ. 1:
- Պատմութիւն Հայոց ազգի, Թ. 1:
- Սուրբ Թարգմանիչների դարը, Թ. 2, 9:
- Ազգային մտածութիւնք, 1864: Թ. 1, 4:
- Հայկական թատրոնը Մոսկուայի մէջ. Թ. 9:

Ս. Նազարեանց, թերեւս իբրեւ «ուսուցիչ լեզուաբանութեան», կը համարէր թէ ազգին անկեալ վիճակը միայն լեզուի մշակմամբ կարելի է բարեփոխել. «Հայոց ազգի տունը պիտոյ է եւ կարող է միայն շինվիլ նորա լեզուի շինութեամբ...: Հայոց ազգի տունը, կրկնումենք խիստ շեշտելով, պիտոյ է շինվիլ նորա լեզուի շինութեամբը,» կ'ըսէ Նազարեանց:¹ Եւ այս ուղղութիւնն արդեամբք կ'երեւայ Հին-Իսթանբուլի մէջ, որ իւր լեզուն յընթացս վեց տարւոյ աւելի մշակեց եւ Ռուսահայոց այժմու գրաւոր լեզուին սկզբնական հեղինակներէն եղաւ: Աշխարհաբարի զարգացման մասին Նազարեանց

¹ Հին-Իսթանբուլ, 1858, Թ. 1, էջ 5—6:

այն կարծիքն ունեցողներէն էր, որոնք կ'ըսեն թէ աշխարհաբարը գրաբարի հիման վրայ պիտի զարգանայ, եւ գրաբարը իբրեւ աղբիւր աշխարհաբարի պիտոյից պիտի նկատուի: Բաց ի վերն յառաջ բերուած Յայտարարութեան խօսքերէն, Ս. Նազարեանց Հին-Իսթանբուլի առաջին թուոյն մէջ աշխարհաբարի մասին խօսելով կ'ըսէ. «Գրոց ասած լեզուն որ այժմ մեռած է եւ կարող է միայն պիտանի լինել գիտնական հային, լեզուի նորաշինութեան համար աշխարհաբար լեզուի թերութիւնքը լցուցանելու մայրենի աղբիւրներից (էջ 6): . . . Եւ մեր Հայոց գեղեցիկ աշխարհաբար լեզուն պիտոյ է իւր փոքր ի շատեանարատ դրութեան մէջ յառաջ գնայ, մի ոտքը պահելով միշտ հին նախնական հիմքի վերայ, որ աւուր լցուցանելով իւր պակասութիւնքը հին լեզուի ճոխ գանձարանից . . . : Հայոց նոր հայկաբանը, լինելով տեղեակ իւր լեզուի ճոխ գանձերին, տեղեակ եւ կենդանի ժողովրդական լեզուի բնաւորութեանը պարտական է խելացի տնտեսութեամբ գործ դնել լեզուի ընդհանուր նիւթը, պահպանել հին լեզուից, ինչ բան կարելի էր պահպանել, փոխ առնուլ հնիցը ինչ որ պակաս էր նորին, եւ պիտանի կացուցանել, ինչ որ արդէն պատրաստ էր այժմեան լեզուի մէջ, հետեւելով իւր ընտրողական ճաշակին: Նոր լեզուն կամաւ եւ գիտութեամբ ձգձգել եւ մօտեցնել հին գրոց լեզուին եւ այդպէս մե-

ուսցանել կենդանի աշխարհաբառի ինքնաշարժ հոգին, ինչպէս տեսանվումէ նոր յունական լեզուի մէջ, անպատշաճ է ամենեւին, որովհետեւ այդպէս յառաջանալու էին խորթ եւ անսովոր ձեւեր, որ չէին բղետում ազգի սրտի խորքից: Եւ սակայն ինքն Ս. Նազարեանց, մանաւանդ թարգմանական գրութեանց մէջ, ինչպէս միտ զնել կու տայ նաեւ Ա. Երիցեանց,¹ գրաբարի փոխառութեան մէջ շատ անգամ գրաբարի վերադառնալու ըղձացող խմբէն աւելի ազատութիւն ցոյց է տուած եւ «անզգալի կերպիւ մտտեցած է գրաբարին» (Ա. Երիցեանց, անդ):

Որչափ տարբեր է իրականութիւնն այն ոմանց կարծիքէն՝ որոնք իրենք զիրենք Ս. Նազարեանցի լեզուական ուղղութեան հետեւող հռչակելով հանդերձ՝ գրաբարի եւ նաեւ գաւառաբարբառներու անտեղեկութեամբ ստիպուած են թուրք ու թաթար եւ ուսս բառերով ու ասութեամբք իրենց լեզուին աղքատութիւնը ճոխացնել — եւ կը յօժարին նաեւ պարծիլ որ լեզու ստեղծած են:

Հիսուսի յօդուածներէն կ'երեւար՝ որ խմբագիրը պատմութեան եւ աշխարհագրութեան մէջ կաղ էր եւ աւանդածները՝ մուռացածոյ. իսկ ժամանակակից Հայոց կենաց, ինչպէս նաեւ Տաճկահայոց վրայ տեղեկութիւն

¹ Փ. 1880, V—VI էջ 253:

չունէր եւ ունենալու հոգ ալ չէր ցուցնէր: Անշուշտ խմբագրութենէ զատ շատ գործերու զբաղած ըլլալով՝ ծրագրի մը համեմատ թարգմանական յօդուածները կարգելու, ամսատետրներու բովանդակութիւնը հարստացնելու փոյթ չէր ցուցնէր: Բայց որչափ Հիսուսի գլխաւոր գործակից Մ. Նալբանդեանցի յօդուածներուն մէջ կիրք ու կողմնակալութիւն կ'երեւար, նոյնչափ բուն խմբագիրն անկեղծ էր, անկողմնակալ եւ առանց ակնածութեան. առիթ հանդիպած ժամանակ գիտէր անաչառութեամբ յանդիմանել անհոգութիւնը, անտարբերութիւնն յաղագային կրթութեան, նախանձը, անընթերցասիրութիւնը, իւր վիճակին բարձրութեան ելլելու անհոգ գտնուող եկեղեցական դասը, բայց առանց բնաւ անհատները շօշափելու: Այս կողմանէ Հիսուսի ճշմարիտ լրագրութեան պաշտաման հաւատարիմ մնաց, թէեւ այս վարմունքն՝ որ նոր էր Ռուսահայոց մէջ (— նախորդ երկու թերթերէն կ'զիս ուստերէնէ թարգմանութիւն էր, իսկ Արարի Հայոց նախնեաց քաջագործութիւններն անմեղորէն կը պատմէր —) եւ անվարժ ընթերցողներու հաճոյ չէր կրնար ըլլալ: Հիսուսի այս ընթացքն ինչպէս Հնդկահայոց լրագրութեան մէջ տեսանք, նոյնպէս Ռուսահայոց թերթերու վրայ միշտ երեւցաւ՝ առաւել կամ նուազ աստիճանաւ. ուր Տաճկահայոց քով, որոնք անհամեմատ

աւելի թերթեր ունեցան, նոյն իսկ այսօրս շատ ցանցառ է:

Հի֊սիս֊այն Ռուսիոյ Հայոց համար նոր գաղափարներ ինքնաճանաչութեան եւ ինքնավարութեան մասին տուաւ ուսուցանելով ազգին միութիւնը թէեւ յայլեւայլ կրօնս բաժանեալ ըլլայ, դաստիարակուելու պէտքը, ընթերցասիրութիւնը, ընկերութիւններ կազմելու հարկաւորութիւնը, տղէտ եկեղեցականաց վնասակար աղօթելութենէն ազատելու կարեւորութիւնը: Այս գաղափարներն, զորոնք Ս. Նազարեանց միայն առարկապէս կը շօշափէր եւ որոնք անհատական թշնամութեանց բնաւ հետք չունէին, ինքնին գրաւեցին անկողմնակալ ընթերցողները: Եթէ Հի֊սիս֊այն այսպիսի գաղափարներու իրագործման անխոնջ հետամուտ ըլլար, դէտ կագներ ազգին եւ երկար ատեն եւ յարատեւութեամբ խրատէր, յանդիմանէր հաստատութեամբ, եւ առաջնորդէր շատ տարիներ, մեծագոյն կ'ըլլար Ս. Նազարեանցի արդիւնքն:

¹ Ս. Նազարեանց 1870ին վերջերը Լապտի անուամբ լրագիր մը կ'ուզէր հրատարակել, բայց իրմէ անկախ պատճառներէ արգելուեցաւ: (Մեղու Հայաստանի, 1879, թ. 32.)

43. Մ Ե Ղ Ո Ւ Հ Ա Յ Ա Ս Ա Ն Ի

Տիդիս, Շարասթասթերթ, եւ այլն, 1858—86:
Խոմք. Ստ. Գիւնջ. Մանդիկեանց, Պ. Միսկոնեանց:
Տպր. Ներսիսեան Հգր. Դպր. Հայոց:

1858 տարին Ռուսահայոց լրագրութեան բեղմնաւոր տարին էր: Հի֊սիս֊այլ, Մեղու Հայաստանի եւ ճշտող միւսնոյն ժամանակ սկսան հրատարակուիլ: 1857 Սեպտ.ին արդէն ծանուցած էր ի Տիդիս Ստեփանոս ՔՏնյ. Մանդիկեանց, որ 1858ին սկիզբն աշխարհաբար շաբաթաթերթ մը պիտի հրատարակէ Մեղու Հայաստանի անուամբ, որուն նիւթը պիտի ըլլայ քաղաքական եւ բանասիրական, լրեր, բաժանորդագիրնը 6 ռուբլ:¹ Եւ արդեամբ 1858 Յնր. 1ին հրատարակեցաւ Մեղու Հայաստանի, լրագիր բաժանան, բանասիրական եւ տեղագրական անուամբ 4 թուղթ քառածալ թերթ մը, որ շաբաթ օրերը Տիդիսի Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի տպարանը կը տպագրուէր: Ս. ՔՏ. Մանդիկեանց ի սկզբանէ մինչեւ 1862ի վերջը թերթին խմբագիր-հրատարակիչն էր. նոյն տարւոյ վերջը հրատարակեց թէ ինքն այլ եւս կարող չէ նիւթական վնասներուն պատճառաւ թերթը շարունակել, զոր կը յանձնէ «աշխատասէր եւ ազգասէր ուսումնականաց»:

¹ Մեղու, 1857, թ. 298:

Եւ գտնուեցան այսպիսիք: 1863ին՝ Տրատարակութեամբ Հ. Էնֆիաճեանցի եւ խմբագրութեամբ Պետրոս Սիմէօնեանցի կը տպուէր ի տպարանի՝ «Հ. Էնֆիաճեանց եւ Ընկ.», իբրեւ «լրագիր քաղաքական եւ բանասիրական»: Սոյն տարւոյ Յունիսէն սկսեալ իւրաքանչիւր թուոյն հետ պիտի տրուէր, ինչպէս 1862ի վերջերը կը ծանուցուէր, կէս թերթ յաւելուած մը՝ «Բեպերտուար Հայոց թէատրոնի», Միքայէլ Պատկանեանցի թատերական գրութիւնները: 1874ին արդէն դիրքը փոխուած էր. սովորական քաղաքական լրագիրներու դիրքով՝ հինգիջեան 2 թուղթ կը հրատարակուէր, մնալով շաբաթաթերթ «լրագիր քաղաքական, ազգային եւ բանասիրական», բաժանորդագինը 7 ռբ.: 1879էն սկսեալ շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր՝ 8 ռբ. բաժանորդագնով: 1881 Յնր.ի վերջը Մեղու-Հայաստանի բաժանորդագրական կամ «Հաւատարմական Ընկերութեան» սեպհականութիւն եղաւ, եւ սկսաւ շաբաթը վեց անգամ հրատարակուիլ (բաց ի Բշ. եւ տօնի օրերէն), 10 ռբ. բաժանորդագնով ի տպարանի՝ Մ. Ռօտինեանց եւ Ընկ.:» Իւր վճարող բա-

² Մեր ձեռքը սոյն թերթէն շատ սակաւ թիւ համարներ միայն կան՝ 1864էն մինչեւ 1883. հակառակ մեր երկար ջանից կարող չեղանք ամբողջական տարիներ ձեռք բերել: Այս պատճառաւ թերթիս վրայ մեր կազմած կարծիքն առաւել յեցած է ուրիշներու գրութեանց վրայ:

ժանորդաց թիւը, որ 1879ին 450 էր,¹ այս ամէն նորոթեամբ ալ չաճեցաւ, եւ արդէն նոյն 1881ին վերջը նիւթական կորուստներ ունեցաւ, որով հրատարակութիւնը շաբաթն երեք անգամի վերածուեցաւ: 1882ին թերթին 25 ամեայ յոբելեանը կատարուեցաւ: 1886 Դեկտ. 28ին Մեղու-Հայաստանի վերջին անգամ լոյս տեսաւ. սոյն վերջին թուոյն մէջ խմբագիրը կը ծանուցանէր, թէ բաժանորդաց սակաւութեան եւ իւր անձին տկարութեան պատճառաւ հրատարակութիւնը բոլորովին կը դադրեցընէ:

Ստ. Քհնյ. Մանդինեանցի խմբագրութեան ժամանակ, որ 5 տարի տեւեց, թերթին բովանդակութիւնն էր գլխաւորաբար քաղաքական տեսութիւն, կրօնական յօդուածներ, թարգմանական գրութիւններ, թատրերգութիւններ, առակներ, եւ այլն, յաճախ Ս. Գրոց խօսքերով համեմեալ: Այնպէս որ իրմէ 8 տարի յառաջ հրատարակուող Արարողէն շատ տարբերութիւն չունէր: Իբրեւ «ըստ հին օրինի», քահանայ՝ Ստ. Մանդինեանց Ստ. Նազարեանցին հակառակ ուղղութիւն առած էր կամ ունէր, եւ անոր գլխաւոր հակառակորդներէն էր: Իրմէ շատ տարբեր չէր իրեն յաջորդը Պ. Սիմէօնեանց, որ 1863էն սկսեալ մինչեւ դադարումը կը խմբագրէր թերթը: Այնպէս որ Մեղու-Հայաս-

¹ Մեղու-Հայաստանի, 1879, թ. 12:

որոնք մինչև 1870՝ առաջին տարիներէն տար-
բերութիւն չունէր: Հազիւ այս թուականին կը
սկսին ազգային լրեր, պատահական եւ աւելի
համարատուական թղթակցութիւններ. բայց
ինքնին խմբագրութիւնն ազգով զբաղելու այն-
չափ ակտիւ գործակցիչ քանի մ'ուսեալ երիտասարդք,
եւ թերթը քիչ մը կենդանացաւ: Բայց երբ
1872ին սկիզբը Գր. Արծրունի Մշակ լրագիրը
հրատարակելով՝ սկսաւ նորձակ համարձակ գրել
հայ հասարակութեան ուսեալ դասուն անտար-
բերութեան, հոգեւոր դասուն եւ աւագանւոյն
վարմանց վրայ, իրենք զիրենք վերաւորեալ հա-
մարող անձինք անմիջապէս կազմեցին «մեղու ա-
կան խումբը», վերանորոգեցին Մեղու Հայաս-
տանի ի ներքուստ եւ յարտաքուստ, եւ թերթին
իսկ ստ պահպանողական դիրք տուին՝ ամէն յան-
դուգն յարձակմանց դէմ: Թերթն այս ժամա-
նակէն սկսաւ խմբագրական յօդուածներ, տե-
ղական լրեր, թղթակցութիւններ հրատարակել,
միով բանիւ թերթն ազգայնացաւ եւ մասնաւո-
րուեցաւ: Սակայն կոյր պահպանողական ուղղու-
թիւնը՝ նորակազմ «ազատ կուսակցութեան»
առաջարկութիւններն առանց ընտրութեան մեր-
ժելով՝ ոգիներն իրեն դէմ գրգռեց, եւ ժամա-
նակին թերթերէն հալածուած՝ 29 տարւոյ հա-
սակին մէջ մաշեցաւ անսուղ:

Իւր մահն ամենեւին զգալի չեղաւ. մա-

նաւանդ թէ ամէն կողմանէ գերեզմանին վրայ
բարեր տեղացին: Աշխարհի «Քաջբերունի»
յօդուածագիրը (1887, թ. 1) Մեղու Հայաս-
տանի լրագրոյ մահը ծանուցանելով՝ անոր կենաց
մասին հետեւեալը կը գրէ. «Պատանեկութեան
մէջ ծանօթացաւ նա մոլի կեանքին եւ ապա,
մինչ իւր կենաց վախճանը, բարեկամաց եւ
ազգականաց խրատները այլ եւս չկարողացան
յետ պահել նորան աննախանձելի վարք ու
բարքից: Ընկեր եւ կուսակից եղաւ վատ մարդ-
կանց, պաշտպան հանդիսացաւ անարգ անձնաւ-
որութեանց, մեղսակից եղաւ մեղաւորներին, ար-
տաքսուեցաւ ամէն պատկառելի տեղերից եւ
խառնակիչ դարձաւ իւր ընտանեաց մէջ: Կեանքի
այդ զաղընի ընթացքը բնականապէս պիտի
ներգործէր երիտասարդի առողջութեան վրայ,
եւ արդէն բարակացաւ ի նշաններ երեւցան: Ժո-
ղովեցան այն ժամանակ նորա ճարահատեալ
մայրը եւ ազգականները, եւ ըստ նախնական
սովորութեան, վճռեցին՝ պսակել նորան, որ
գուցէ թէ փոխէ իւր վարքն ու բարքը: Քսան
եւ հինգ տարեկան հասակում կարմիր ու կա-
նաչ կապեցին սորան, բայց պսակի օրհնութիւնը
եւս չ'օգնեց տգեղ երիտասարդին: Անձնատուր
լինելով իւրանից աւելի սեւերես եւ տուն, տեղ,
գերդաստան թողած ընկերներին, նա հասաւ
այժմ՝ յուսահատութեան եւ վերջ զրեց իւր
մաշուած կեանքին:»

Արչափ ալ չափազանցութեամբ գրուած կարելի ըլլայ համարիլ այս եւ նման «գամբանականները», սակայն մինչեւ որոշ չափ մը կարելի չէ առանց հիման համարիլ: Թող յորդորէ այս օրինակը մեր խմբագիրները՝ իրենց օրերն տնօգուտ, եւս առաւել ի վնաս հասարակութեան չանցընել:

44. Ճ Ռ Ա Ք Ե Ղ

Ամսաթերթ, Մոսկուս, 1858—1862:

Խմբ. Մ. եւ Զ. Մսերեանց:

Տպր. Լազարեան ընձարանի:

Մսեր Մագիստրոս եւ Զարմայր՝ հայր եւ որդի Մսերեանք 1858ի սկիզբը 40 երեսէ բաղկացեալ մեծ ութածալ տետր մը հրատարակեցին «արդեամբք եւ ծախիւք Պ. Յովսէփայ Աստուածատրեան Իզմիրեանց Ղզարեցւոյ», որուն յաջորդեց նոյն տարւոյն երկրորդ կիսին Բ. Տետրակն՝ 32 էջէ բաղկացեալ: Այս տետրակներու անուն գրուած էր՝ ընտրաղ յարչակ է- ի չափածոյ, բանից հին է- նոր հարկնաբար, վասն զի թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ տետրակին մէջ կար նախնեաց անտիպ գրութիւններէն հրատարակութիւններ, գրաբար հատուածներ ու ոտանաւորներ, եւ ի վերջոյ աշխարհաբար քանի մը տեղեկութիւններ:

Յաջորդ տարին՝ 1859ին այս կիսամեայ

թերթն եղաւ «հասկիբ բանաբար», նոյն ճառագանուամբ: Իւրաքանչիւր ամսաթերթն 16—26 թուղթ էր, բաժանորդագինն՝ 5 ըբ: Բ. Հատորն՝ 1860—1861ին հրատարակեցաւ, ամիսն երկու թերթ: Գ. Հատորն (1861—1862) միասին հրատարակեցաւ 1862 Յուլ. 1ին, եւ հատորիս ճակատը գրուած էր Աղգ մը, որ կը ծանուցանէր՝ թէ սոյն հատորով կը դադրի ճառագանի հրատարակութիւնն առ ժամանակ մի՛ գրաքննութեան հեռաւորութենէն ծագած դժուարութեանց պատճառաւ¹:

Ճառագանի երեք տարւոյ միջոցին հրատարակած նիւթերէն՝ հետեւեալները կը յիշենք:

- Թեոդորոսի Միայնակեցի Գովեստ ի Ս. Աստուածածինն, ճառագան, 1858, Տետր. Ա. 7:
- Գասպար Թագաւորի գերեզմանն, 29:
- Գրիգորի Աբանչեյագործի եպիսի. Նեոկեսարիոյ Գովեստ ի Ս. Աստուածածին, 1858, Տետր. Բ. 3:
- Գահ կայսեր Ռուսաց, ընծայեալ ի հայազգի հասարակութենէն Նոր-Զուղայոյ, յամի Տեառն 1659. (պատկերաւ), էջ 21:
- Թուղթ Ներս. Արքեպ. Կիլիկ. Տարսոնի, Պոսինի. Յուսկանն, 1859, էջ 3, 37:
- Սովորութիւն ողջոյն տալոյ եկեղեցւոյ մէջ Պարգի. ժամանակ, էջ 24:
- Տեառնընդառաջ, 47: Սովորութիւն ճրագավառութեան ի Տեառնընդառաջի երեկոյին, 50:

¹ Կը յայտնեմ նաեւ հրատարակաւ իմ խորին շնորհակալութիւնս Վսեմ. Պր. Զարմայր Մսերեանցին, որ ճառագանի 1858 եւ 1860-61 տարիներն Միաբանութեանս մատենագրարանին նուիրել հաճեցն զատ, նաեւ նոյնին Գ. Հատորն եւ ճառագանի Ռուսիոյ լրագիրն հետազօտելու շնորհէց ինձ:

Յովհաննիսի վ. ի համառոտ Պատմ. անցից անցելոց ի վերին կողմանս Հայաստանի ըստ կարգի ժմեկգրութեան. սկսեալ ի Ռիւ թուականէն Հայոց ցՌիւթ (Յ. Բ. 1572—1600), 69, 105:

Տեղեկութիւն ի վերայ նշանակութեան . . . բառիս Ա. 79:

Յովհ. վ. անական վ. ի Տաւուշեցւոյ բացատրութիւն աղօթից, 147, 195, 227:

Չենոր Գլակ, մատենագիր Գ դարու, 167, 300, 1860, էջ 30:

Պատմ. գիւտի եւ փոխադրութեան նշխարաց Ս. Գր. Լուսաւորչի հանգերձ քննութեամբ, 199, 230, 272:

Անանիա Նարեկացի, 259: Երանելոյմ Անանիայի հոգեշնորհ փիլիսոփայի Ներքողեան ասացեալ ի սբ. կաթողիկէ. եկեղ. որ է ի Նոր քաղաքի, որ այժմ կոչի Վաղարշապատ. 265, 291, 323, 358, 399:

Ագաթանգեղոս, 310:
Պատմութիւն կենաց, նշխարաց եւ եկեղեցւոյ

Ս. Գրիգորիսի, 332:
Արտաւազ Հայկազն, 406:

Ստուգարանութիւն բառիս Գրիգոր, 427:
Գր. Մագիստրոսի Թուղթ ի պատմին. գրոյ

Սարգսի վ. ի, 1860-61, էջ 8, 28:
Տեղեկութիւն ի վերայ շրջանին Հայկայ, 14:

Հատուած յեկեղ. պատմ. Եւսերեայ, Դպրութ. Ա. ԳԼ. ԺԳ., 21:

Նամակ Յովհ. Օրպէլի եւ այլոց վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց Սիւնեաց ի պատմին. թղթոյ կոստանդնի Բ. կաթողիկոսի Հայոց, 39:

Թուղթ Յովհ. Օրպէլի Արքեպ. Սիւնեաց առ Ջաքարիա Ծործորեցի, 55:

Մովսիսի Ե. կաթողիկոսի. Թուղթ դրեալ առ Վլատիշլաւարայ Լէհաց ի թուին Հյց. ՌՉԱ (1632), 72:

Տեղեկութիւն ի վերայ Ջուանչիւր իշխանի եւ Դաւթակ ճարտասանի, 76: Դաւթակայ քերթողի Աղբ ի մահն Ջուանչիւրի, 79:

Գերեզմանք անդամոց տանն մեծի ի իշխանաց Օրբելեանց, 83:

Փիլիպ. ի կաթողիկոսի. Թուղթ առ Վլատիշլաւ Դարբայ Լէհաց յամի Տն. 1644, էջ 90:

Դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց ըստ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, զոր խնդրեաց Պո.

ղոս Աստուածաբան Տօբաօրն եկեալ դեսպան ի մեծափառ Պապէն, 102:

Տեղեկութիւն ի վերայ երգոյն «Փառք ի բարձունս», 117:

Թովմայի վ. ի Վանանդեցւոյ ի խնդրոյ Սահակայ եւ Ասլանի բան չափեալ ի սրբազան տեղիս աշխարհին Հայոց, 121, 135:

Յիշատակութիւն ինչ ինչ ազգօգուտ գործոց Տ. Ներս. Ե. կաթողիկոսի. զոր գրեաց նա յԵնթացս 16-ամեայ առաջնորդութեան իւրոյ, 123, 138:

Թուղթ Եսայեայ վ. ի առ Տէր Մատթէոս, 157, 205:

Հանդէս ջրօրհնեաց, 189:
Երգ ողբական ի վերայ Տփիսի քղքի. ասացեալ ի Տէր Մելիքիսէթ քհնյէ. Տփիսիսեցւոյ, 198:

Տաղ ուրախութեան ասացեալ ի Նաղաշէ (Մկրտիչ եպ. Բաղիշեցի, յամի 1430) 216:
Յովհ. վ. ի Տարբերունց Դաւանութիւն հաւատոց, 221:

Հաստատութիւն ստուգութեան Դաշանց թըղթոյն, 237, 253:

Գր. Մագիստրոսի Թուղթ առ Գր. եպս. Մուկաց, 271:

Հացի ծառն տնկեալ ի Գր. Լուսաւորչէ, 281:
Աղթթ Գր. ի Նարեկացւոյ (նորագիւտ) 301:

Գրիգորի Մագիստրոսի Պատմին. թղթոյն Թուայեցեաց մնացելոց ի նորոց Մանիքեցւոց թոնդրակեցեացն, 1861-62, էջ 11:

Գրիգորի երիցու յիշատակարան, 17:
Գր. Մագիստրոսի Յաղագս Հապհայկոսեանորի 27:

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս նուանց բան կատակական, 38:

Տեղեկութիւնք յաղագս անուանց քաղաքաց եւ գաւառաց յորս բնակին Հայք ի Պարսկաստան, ի Հընդիկս եւ ի Ջաւայ, 56, 71, 99:

Ջաքարիայի ուրումն երգ ի Ս. կոյքն Մարիամ, 62:

Գր. Մագիստրոսի բան յաղագս ձկանց, 64:
Գր. Մագիստրոսի Թուղթ առ իշխանն Մամիկոնեան, 67:

Բան ղղջական երգեալ յու մեմնէ ի Վանեցի Բօչակէ, 69:

Տոնակատարութիւն Ազուլեաց, 85:
 Հայոց ազգի քաղաքական վիճակը. 73, 89:
 Հասուհ պատմագիր, 127:
 Տոհմագիր նախարարութեանց Հայոց, 131, 137:
 Մովսիսի ԲՃնեցւոյ Առեղծուած զգրոց, 134:
 Յովհ. Ոսկերեանի Ներբողեան ի Ս. Գ. ր. Լուսաւորիչ, Յաւել. 1861-62 ամին Ճրտադի, էջ 1-33:
 Ներսիսի Հնորձարոյ Մեկնութիւն «Բարձրացուէք ճառի, Անդ, 35-40 (կիսատ):

Ինչպէս սոյն ցուցակէն կ'երեւայ՝ Ճրտադր պէտք է նկատել աւելի գործի մը նախնեաց համառօտ գրութիւններն հրատարակելու, եւ այլ նոյն կարգի գրութեանց ժողովածոյ մը: Իբրեւ այսպիսի՝ ունի ազգային մատենագրութեան համար իւր յատուկ նշանակութիւնը: Քանի մ'ինքնագիր հետազօտութիւնը, որոնք միայն ներքին աղբիւրներէ քաղուած են, չեն այնչափ քննական եւ հիմնական: Իսկ ժամանակակից եւ հասարակութեան վերաբերեալ յօդուածք շատ ցանցառ են: Կրնանք ուրեմն ըսել՝ որ Ճրտադր թէեւ բովանդակութիւնը ժողովրդեան համար նշանակութիւն եւ ազդեցութիւն մ'ունեցած չէ, սակայն ուսումնականաց համար հետաքրքրական է, եւ միշտ իւր յարգը պիտի ունենայ, ոչ այնչափ ուսումնասիրուած, որչափ ուսումնասիրելու մատակարարած առատ նիւթովն:

45. ԱՐԵՒՄՈՒՏԻ

Երկշաբաթաթերթ, Փարիզ 1859—65:

Խմբ. Մ. Ոսկանեան:

Ցոյ. Արամեան եւ վաղտեր:

Փարիզի Արեւելի դադարմանէն երեք տարի ետքը՝ 1859 Յնր. 1ին Ստեփան Ոսկանեան նոյն տեղ հրատարակեց Արեւմտաք, Արեւմտեան Եւրոպայի Լուսաւորութեան անուամբ երկշաբաթաթերթ մը, քառածալ երկիջեան 8 երես (20 ֆր. թփնրդդին.): Այս հրատարակութեան կը ստորագրէր «Համարատու Տըլէդը», իսկ ինքն Ս. Ոսկանեան էր թերթին «շարագիրն»: Դադարեալ Արեւելի համակրող 11 «հիմնադիրը», Արեւմտաքի հրատարակութեան ծախքերն յանձն առին: Եւ սակայն թերթը նոյն տարին միայն կրցաւ բոլորել: 1859 Գեկտ. 15ին հրատարակեալ 24ր. թիւն վերջինն եղաւ. վասն զի շարագիրն իւր հրաժարականը տուաւ «հիմնադրաց», որ թոյլ չէին տար ազատասէր շարագրին գրչին սանձերը:

Անցաւ չորս տարի, եւ ահա Արեւմտաք 1864 Փետր. 1ին վերստին լոյս տեսաւ (Բ. Տարի): Շարագիրը նոյն էր, համարատուն՝ Ա. Թրիբիէ: Այս երկրորդ տարին կարելի չեղաւ ամբողջացրնել. նոյն տարուոյ վերջը դադրելէն

1 Մ... 1860, թ. 416-7:

ետեւ՝ 1865 Յնր.էն սկսեալ քանի մը թիւ միայն լոյս տեսաւ:՝ 1866 Մայիսին խմբագիրն իւր հայրենիքն Զմիւռնիա դարձած էր, ուր իւր եռանդուն գործունէութեան եւ կարողութեան արժանի ազգային պաշտօններու հասաւ, եւ 1869ին La Réforme գաղղ. լրագիրն սկսաւ խմբագրել, զոր եւ ցայսօր կը հրատարակէ:

Ս. Ոսկանեան որչափ Արեւելի խմբագրութեան մէջ տակաւին տհաս կ'երեւար, նոյնչափ սկսած էր աւելի հասուն եւ սուր գրիչ ստանալ Արեւոտի հրատարակութեան ժամանակ: Սակայն Արեւոտ առ հասարակ պէտք է ըսել, որ շատ աղքատ էր եւ նախատակի մը չէր կարող հասնիլ: "Եւրոպայի լուսաւորութեան արձագանգ" ըլլալ ուղղող թերթը քանի մը ժամանակակից քաղաքական եւ մանր լրերէ զատ՝ ունէր քանի մը թարգմանական աննշանակ յօդուածներ: Ազգին վերաբերեալ յօդուած մը եթէ փնտռուի այս Ա. Տարւոյ մէջ՝ մարդ կը գտնէ 4—5 հատ կծու նախադասութիւններով համեմեալ՝ բայց սրամիտ յօդուածներ կռճիկեան Յակոբայ, Գ. Ա. Վլազովսքի եւ Կ. Շահնազարեան Վարդապետներու դէմ, որոնք կ'ըսուի թէ իւր գրչին ազատութեան արգելք կ'ըլլան, եւ Կ. Պոլսոյ Աղայից եւ Էֆէնախներու դէմ քանի մը լոկ բառերով սպառնալիքներ: Անոր համար մեզի

1 Մեղ, 1865, թ. 255:

անըմբունելի է թէ ինչո՞ւ Կ. Պոլսոյ Մեղուն այնչափ խռոված եւ խռովեցուցած էր իրենները, Արեւոտի Կ. Պոլսոյ մէջ գտած ընդունելութիւնը գրով եւ պատկերով հենգնորէն ստորագրելով եւ հաւաքելով խռովեալ ժողովրդեան բերնէն յոռետես եւ սպառնալից Արեւոտի յառաջ բերած աղղեցութիւնը:՝

Մինչեւ 1864 շատ ալիքներ անցած էին արդէն Սէնի եւ Վոսթորի ափերէն եւ իրաց կերպարանքը փոխուած էր: Արեւոտի խմբագիրն հասուն միտք մը եւ աւելի հանդարտ սիրտ մը ստացած՝ առաջին թուով իւր հակառակորդաց երեսը դարձնելէն ետեւ, սկսաւ աւելի լրջօրէն դիտել արեւելքը եւ Կ. Պոլսոյ հայ հասարակութեան, հրատարակութեանց, Սահմանադրութեան զբաղելով՝ խռոված միտքերն աւելի անգորրացուց եւ յինքն յանկոյց: Ափսոս որ այս ընթացքն ի սկզբանէ չէր սկսուած եւ ոչ ալ երկար տեւեց:

Ս. Ոսկանեանի գրութիւնքն կը ցուցնեն գրողին սուր միտքը, զգացմանց ազնուութիւնն ու դատողութեան անկեղծութիւնը, վիճական ճարտար ձեւեր, եւ բաւական մաքուր աշխարհաբար:

1 Մեղ, 1859, թ. 18: Ժողովրդեան յուզումն այնչափ սաստկացած էր՝ որ 1859ին (Յուլիս) Պոլիս Յայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, ուր կ'ըսուէր "Արեւոտի լրագիրը երեցէք, մրկեցէք, փոշի դարձուցէք, որպէս զի որիչ մէկն ալ անոր ոճէն կամ յանդերարար զրուցուածքէն չխաբուի:"

Արե-հո-րո՛ւ հայ լրագրութեան պատմութեան այս շրջանը փակելով՝ կը մնայ իբրեւ առաջին նշան, որ ինչպէս Հնդկահայոց եւ Ռուսահայոց, նոյնպէս Տաճկահայոց լրագրութիւնը պիտի սկսէր աւելի օգտակարագոյն նկարագիր մ'առնուլ. թէեւ այս նորութեան հակառակող կիրթ եւ անկիրթ ամբոխին առաջին ուժեղ հարուածներուն թէ՛ ինքը եւ թէ՛ իւր նախորդները զո՛հ ինկան:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՆՆԵԼԼԻՔ

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՆԵԼԼԻՔ

Յընթացս տպագրութեան մեր ծանօթութեան հասան հինգ ազգային լրագիրներ, որոնց վրայ գործոյս մէջ ըստ կարգին չէ խօսուած: Նոյնպէս արդէն մեզի ծանօթ թերթերէն ոմանց վրայ նորագոյն տեղեկութիւններ ստացանք նոյն թերթերը ձեռք բերելով եւ կամ ուրիշներուն տուած ծանօթութիւններէն: Անոր համար յիշեալ հինգ նոր թերթերու վրայ մեր ստացած ծանօթութիւնները եւ միւսներուն վրայ նոր տեղեկութիւններ եւ ուղղելիքներ այս տեղ կը դնենք:

1. ՕՃԸՆՍՓՌԵԱՆ

Պոմպի:

2. ԱՏԵՄԵՐԱՆ

Կաղիաթա:

Այս երկու հնդկահայ լրագիրք, որոնք բոլորովին անյիշատակ մնացած են այն ամենէն, որ ազգային լրագրաց վրայ խօսած են, կը յիշատակուին Կաղիաթայի Աշտուէր Աբրահամէն

լրագրին մէջ¹ այսպէս. «... Եղեն այն լրագիրք ազգիս մերոյ ի Հնդիկս, որպիսի են... Օճանսի-ն լրագիրն Բուսթայոյ, Շրեմարանն կալկաթայ... այլ ոչ որ ի նոցանէ հաս ի հասակ մանկութեան:» Ասկէ՛ աւելի տեղեկութիւն պիտի չունենայինք ասոնց վրայ, եթէ Սինկափորի Ռոստոմաւելին² Ազգասէրի սոյն խօսքին առթիւ ուրիշ կարեւոր պարագայ մ'ալ չսիշէր: «Եղեն արդարեւ կ'ըսէ, լրագիրք ազգի մերոյ ի Հնդիկս, այսինքն Աղբարան, Օճանսի-ն են և Շրեմարանն, որք մեռեալ դագարեցան ի մանկական հասակի. բայց այնորիկ քառասուն եւ հիսուն (այսպէս) ամօք յառաջ քան զԱզգասէրն էին, յորժամ զիղճ յառաջագիմութեան մակացութեանց՝ դեռ չէր տակաւին արժարժեալ ի սիրտս հասարակութեան ազգիս:» Ուրեմն Օճանսի-ն եւ Շրեմարան լրագրաց հրատարակումը դարուս սկիզբն եղած է՝ 1800ին եւ 1810ին մէջերը: Մենք դո՛՛հ ենք առ այժմ՝ այսչափն ալ իմանալով:

¹ 1851 թ. 65: Տես վերն էջ 84, ծան. 1:

² 1851 թ. 43:

3. ԺԱՆՅՈՒԹՈՒԹԻՒՆԻՔ ՎՃՆՈՒՆԿՆՈՒԹԵՆ

Շարաթաթերթ, վիեննա, 1819:

Խոյր. Միսիթարեան Միաբանութիւն:

Տպր. Միսիթարեան:

Վիեննայի Միսիթարեանց կողմանէ 1819 շոկտ. 16/28 թուականաւ քառածալ 4 երես շարաթաթերթ մը սկսաւ հրատարակուիլ, ժամօթոթիւնք վաճառականութեան անուամբ, որուն նպատակն էր վիեննայի հրապարակին առեւտրական տեղեկութիւնները ծանօթացընել արեւելք: Այս առաջին թուոյն մէջ, որ իբր փորձ հրատարակուած է, կար դրամոց եւ ուտելեաց արժէքնթացքը, քաղաքական եւ հասարակական տեղեկութիւններ Եւրոպիոյ, Ափրիկէի եւ Ամերիկէի վրայ:

Ասոր առաջին երեսն հետեւեալ ազգարարութիւնը կը կարդանք. «Հիմայ փորձի համար կէս թերթ միայն տպեցինք, թէ որ սկսելու ըլլանք նէ, ան ատենը ամեն շարաթ մէկ ամբողջ թերթ կ'ընենք, ու ալ շատ արեւելքէն հոս եկած, ու հոս տեղէն արեւելք գացած վաճառելու բաներուն գիները, ու պէսպէս խապարներ կը գրենք:» Որչափ մեզի ծանօթ է՝ այս փորձն յաջողութիւն ունեցած չէ եւ առանց շարունակութեան է մնացած:

4. ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԴԻՊՈՒՆՃՆԵՐԸ

Զմիւռնիա, 1846:

Այս տիտղոսով 1846ին, որչափ կ'երեւայ ի Զմիւռնիա հրատարակեալ՝ քառածալ 24 երեսէ բաղկացեալ հրատարակութիւն մը մեր ձեռքն անցաւ, զոր կարելի է իբրեւ լրագիր նկատել: Այս թերթին մէջ 1845ին վերջերը լոնտոն եւ Բարիզ հրատարակուած այն յօդուածներու թարգմանութիւնք կան, որոնք նոյն տարւոյ գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածներու (Գերմանական-կաթողիկէայց) վրայ կը խօսին: Ասոնց կը յաղորդէ «Զմիւռնիա, Մարտ 12, 1846, վերնագրով «Երեւելի լուր մը Զինաստանէն»:

Թերթին բովանդակութիւնը կը վկայէ որ հայ-բողոքական հասարակութեան կողմանէ հրատարակուած է նոյնը: Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին:

5. Ս Ի Ն Կ Ա Փ Ո Ր

Սինկափոր, 1847:

Պեհասեան Լուչի լրագիրը կը յիշատակէ (1861 թ. 1) 1847ին ի Սինկափոր հրատարակեալ համանուն թերթ մը: Այս մասին ուրիշ յիշատակութիւն մը չենք գտներ, եւ կը կասկածինք Պեհասեան Լուչի սոյն տեղեկութեան ճշգրտութեան վրայ:

Էջ 16, տող 19 երկու կարգաւ երեք:

» » » 28 Հայերէն » Հայկական:

Էջ 18, տող 7 յետէ՝ Հայ լրագրաց պատմութիւն մը գրած է նաեւ Վիկտոր Լանկլուայ Փարիզի Revue de l'Orient լրագրոյ 1863 Ապրիլ-Մայիս տետրակին մէջ, ուր 1812—1863 հրատարակեալ 60է աւելի լրագրաց վրայ կը խօսի:¹

Էջ 23, տող 7 1. Աղբարի անգրանիկ լրագրոյ վրայ գրած ժամանակ թերթը տեսած չէինք եւ հազիւ քանի մը տեղեկութիւններ կարող եղած էինք քաղել: Այժմ Աղբարի Ա. եւ Բ. տարիները ձեռք բերած ըլլալով՝ կարող ենք այս առաջին թերթին վրայ աւելի մանրամասն խօսիլ:

Աղբարի ձեռնարկոյն, խմբագիրն ու հրատարակիչը՝ Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցի Աւագ Քահանայն Մազրաս հաստա-

¹ Փորել 1863, թ. 94: Այս յօդուածը (Les journaux chez les Arméniens) վերջին բազէին Փարիզի Հայագէտ Ուսուցչապետ Ա. Գարիերի ձեռք մեր ձեռքն հասաւ: Հնորհակալութիւն Ուսուցչապետին՝ որ նոյնը Փարիզի Ecole des langues orientales vivantes ուսումնարանի մասնագործնէն առնելով ուղարկեց մեզ ի գործածութիւն: — Փորել լրագրոյ 1863, թ. 97ի մէջ եղած հայ լրագրաց ցուցակն անշուշտ ստոր թարգմանութիւնն է:

տուելով իբրեւ հովիւ տեղւոյն՝ 1789ին տպարան մը կը բանայ,¹ ուր հետզհետէ կը տպագրուին «զանազան տետրակք, պատմութիւնք, բարոյական առասպելութիւնք, գիրք Պորփիրի եւայն, եւայն»:² Սոյն տպարանին յարատեւ գործ մը գտնելու եւ միւս կողմանէ ազգին ընթերցանութեան օգտակար հրատարակութիւններ տալու նպատակաւ՝ Տէր Յար. Շմաւոնեան 1794 Օգոստ. 7/19ին³ Յայտարարութիւն մը հանեց «Բարեպաշտ Պարոնաց եւ Մաքրակենցաղ Տիկնաց Մադրասիս Հայոց»:⁴ Այս Յայտարարութեան վերջը կը ծանուցուէր, որ եթէ բաւական ստորագրուող գտնուի՝ պիտի սկսի հրատարակութիւնը: Նոյն 1794 տարին⁵ Թիրայ

¹ Տպարանի տառերն ինքնին փորագրած եւ ձուլած էր. ինչպէս նաեւ շարողն ու տպողն ինքն էր ի սկզբանէ: Տես Մարտիկ Խոսի վայրէջանութիւն, Մադրաս, Տպր. Յարութիւն քՏիյի. որդւոյ Շմաւոն Շիրազեցւոյ, 1789—90, Տիշատակարան:

² Աղբար, 1795, էջ 372:

³ Վերն էջ 25՝ Մանկավարժանոյցի (1887, Թ. 1) մէջ Ս. Գուլամիրեանցի գրած տեղեկութեանց վստահելով «Մայիս 20», գրած էինք Յայտարարութեանս հրատարակութիւնը, իսկ թերթն Յուլիսին հրատարակուած կը գնէինք, եւ հետեւաբար կը յանձնէինք հայ լրագրութեան հարիւրամեայ Յոբելեանը տօնել 1894 Մայիս 20ին: Այժմ որ թերթը մեր ձեռքն ունինք, կը տեսնենք՝ որ Նոր Զուգոյի յատուկ Աղբարի թուականը կը գործածէ Աղբարը, հետեւաբար «ի Ղամար ամսոյ 20», հրատարակեալ Յայտարարութիւնը մեր Օգոստ. 7/19 է. իսկ թերթին առաջին թիւը «Թիրայ ամսոյ 30», ին հրատարակուած է, որ է մեր Հոկտ. 16/28, հետեւաբար մեր առաջարկած Յոբելեանը կատարել է 1894 Հոկտ. 16/28ին:

⁴ Տես զայս վերն էջ 24, սկսելու է՝ «Նկատելով իմով եթէ...»:

⁵ Ա. Երիցեանց (Հայ պարբերական հրատարակութիւնները, Արշակունի, 1882, էջ 328) սխալմամբ կը գնէ

ամսոյ 30ին, որ է Հոկտ. 16/28, լոյս տեսաւ առաջին տետրակը՝ 25 թուղթ (16×19 սանդ.):

Թերթին սկիզբն է «ԱԶԳԱՐԱՐ Թիրայ ամսոյ, 1794», որուն տակ վերոյիշեալ Յայտարարութիւնը վերստին կը տպագրուի՝ յաւելուածով՝ թէ «Չեռնագրողք թղթոյս 28 հոգիք», այսինքն թէ Յայտարարութեամբ 28 հոգի թերթին բաժանորդ գրուած են: Ասոր կը յաջորդէ «Առաջաբանութիւն», ուր ի մէջ այլոց կ'ըսուի՝

«...Քանզի բարեկարգ անգլիացիք քաղաքիս մի ամսով յառաջ քան զայս սկսեցին տպագրել տետրակ մի, ի վաղճանի ամսոյ իբրեւ զմերս, եւ որպէս ծանեայ ոչ այլ ինչ գոյ ի նմայ՝ եթէ ոչ զվարս համբաւաւոր արանց յազգէ իւրեանց, պատմութիւն իրաց ինչ, որպիսութիւն գործոց, եւ արժանաւոր գրուածք ոմանց... եւ յաւարտ տետրակին առ ի քաղցրացուցանելոյ զգործս իւրեանց հասարակութեան, տպագրեն զգինս զանազան վաճառելի իրաց աստ եւ գումարան նաւակութեան եւ նաւագնացութեան: Առնելով զայս տետրակ ինձ օրինակ՝ եւ ես առաջադրեցի այսպէս նախ տպագրել յայսմ՝

Աղբարի հրատարակութիւնն ի կալիւթա 1795: — Գր. Վ. Ալեքսիսեան 1862ին Աղբարի Ա. Տարին ի Կ. Պոլիս Մ. Միքայէլ Աղայի քով տեսած է: Տես Պետրոսի Բ. Բ. 1, 1863, Թ. 1:

¹ Տես այս երեսը կիսով չափ փոքրկացուած գործոյս սկիզբը լուսատիպ գրուած:

զերատական բանք ինչ, կամ թարգմանեալք
 յայլոց ազգաց (որ եւ ուրախակիցք իմ երիտա-
 սարգք տեղոյս խոստացան օգնել ինձ) եւ կամ
 հատորք ինչ հանեալ ի գրեանց մերոց, նա եւ
 ջանալ առ ձեռս ունել զլուրս ինչ ի տանէ հայոց
 եւ պարտից զայնպիսի որ չիցէ ձեր լուեալ, եւ
 ի զանազան տեղոյ կազէթաց այնպիսի լուր զոր
 հարկաւոր է մնալ, եւ բազմաց ուրախ առնել (յե-
 ոանալով ի մանրամասն լոց նոյն գազէթաց որք
 ոչ են հարկաւոր երբէք, եւ կամ զոմանս լսելոց էք
 յառաջ քան զժամանակ տետրակիս, զոր յետ
 լսելոյ ձեր կրկին ընթեռնելոց աստ ոչ է թուելոց
 ձեզ քաղցր եւ ընդունայն է լինելոց զաշխատանս
 գրողաց) նաեւ զարժանաւորութիւն նոյն աւուր
 ամենայն վաճառելի իրաց՝ զի եւ այս է օգնական
 լինելոց վաճառականաց, եւ առաջիկայ ամսուն
 զօրացուցն յայտնելով զտօնս սրբոց՝ զթիւս լուս-
 նոյ զպահս, զհանգիսաւոր աւուրքն, թէ ի ան-
 գիացիս, եւ թէ այլոց ազգաց՝ իւրաքանչիւրոց
 յատկութեամբ դնել առաջի ձեր նա եւ եթէ
 իցէ կարելի զհամարան նաւազնացութեան եւ
 այլոց...: Գորով զտետրակս զայս նորոգ ոգուածք
 եւ յամարձակիմ ասել ամենայնիւ նոր յայսմիկ
 դարոջ ընթերցողք չպարտին որոնել քանոնիւ
 իմաստութեան գսղալանս ձեռնարկութեամբ,
 քանզի խոստովանիմ յայտնապէս զի ոչ ես եւ
 ոչ օգնականք իմ ոչ են հմուտ իսկապէս քեր-
 թութեան արհեստի եւ ոչ բուն յմուտ գրոց...:

Յաղագս այսորիկ հայցեմ արժանի առնել յու-
 ղարկելով որոք լուր, ասորժ շարագրութիւնք,
 ոտանաւորք, եւ որոք գրուածք որ իցէ պիտանի
 եւ հաճելի հասարակութեան, խոստանամ տպել
 զայն ամենայն (որ չիցէ անպատեհ գրուած) որ-
 քան զկարս իմ խոստանայ առ ի պարծանս շա-
 րագրողաց եւ երջանկութիւն ազգին մերոյ:»

Ասոր կը յաջորդեն՝

Տեսիլք Միրզային, Նշանակիչ բնութեան
 Մարդկային կենաց:

Թարգմանութիւն գրոյ միոյ գրեալ Պարոն
 Համիր Սուլթանումեանէ առ մեծ բժիշկն քա-
 ղաքիս Պարոն ջիմս Անդրասն (որ կը գրէ Հայոց
 ծագման վրայ ծանօթ տեղեկութիւններ):

Արղութեան Յովս. Արքեպիսկոպոսի թուղթ
 առ Հնդկահայս գրեալ «1793 Յունիսի 20 ի
 Սանկթպետրբուրդ,» որ 1791ին Տաճկաց եւ
 Ռուսաց պատերազմները եւ Հայոց անցքերը եւն.
 կը պատմէ:

Ուրիշ թուղթ մ'ալ նոյն անձէ:

Կատարինէ կայսրուհւոյն Գրիգորիպոլ քա-
 ղաքին շինութեան համար տուած հրովարտակն
 յամին 1792 Փետր. 23, եւ նոյն քաղաքին
 հիմնարկութեան, օժման եւ հանգիսութեանց
 ստորագրութիւնը Արղութեան Արքեպիսկոպոսէ:

Նամակ մը եւ քերթուած մը:

Ծանուցում մ'աշխարհաբար լեզուաւ:

Տօնացոյց առաջիկայ ամսոյ:

Այս տետրակին մէջ Հայոց, Արղութեանց Արքեպ-ի եւ կատարինէ կայսրուհւոյն զինանշանները կան:

Երկրորդ տետրակին մէջ կան թարգմանական պատմութիւններ եւ առածներ, նամակ, քերթուած, գաղղիական յեղափոխութեան լրեր, լրագիրներէ եւ առանձնական նամակներէ քաղուած լրեր, վաճառաց ընթացք, տօնացոյց: Այս տետրակին մէջ կայ մտադրութեան արժանի խմբագրական ազդ մը՝ թէ խմբագրութիւնը եկեղեցւոյ զանգակատան տակ գանձանակի ձեւով արկղ մը հաստատած է, ուր կարող է ամենայն ոք Ազգային մէջ հրատարակուելի լրեր եւ յօդուածներ ձգել: «Մէք բանալոց եմք, կ'ըսուի, զննդուին ամենայն աւուր եւ զոր ինչ գտանիցեմք անդ գրեցեալք յուղարկելոց եմք վաղվաղակի առ ի վեր կարգեցեալք վերակացուս որպէս զի նոքայ վերահասու լեալ գրուածոյն զոր ինչ ի նոցանէ հարմար վարկցեն առաքեսցեն ի տպարանն զի տպեսցուք:»

Յաջորդ տետրներու բովանդակութիւնը նոյնպիսի է:

Այս 1794 տարին չորս տետր հրատարակուած է՝ 21—28 թղթէ բաղկացեալ: Զորրորդ տետրին վերջը քերթուած մը կարմիր գունով տպուած է. նոյնպէս՝ 1795ի վերջը: 1795ին նոյն ընթացքով շարունակուած է եւ 12 տետր հրատարակուած է՝ 24—36 թղթէ բաղկա-

ցեալ: Սոյն տարւոյ 253 եւ 254 էջերու մէջ կայ Մադրասի խանին պարսկերէն հրովարտակին վիմատիպ պատճէնը. խանը թոյլ կու տայ Շմաւոնեանին նաեւ պարսկերէն եւ արաբերէն գրքեր տպելու: 1795ի յօդուածներուն մէջ մտադրութեան արժանի է խաչատուր արեղայի՝ Նոր Զուղայեցւոյ գրած Պարսից պատմութիւնը՝ որ Պարսկահայ եւ Հնդկահայ գաղթականութեան պատմութենէն շատ տեղեկութիւններ կը բովանդակէ, եւ ի մասնաւորի Նոր Զուղայի Հայոց եւ Ամենափրկչի վանաց վրայ: Նոյնպէս շատ կարեւոր է մեր հին մատենագրութեամբ զբաղողներու համար՝ նախնեաց հեղինակած եւ թարգմանած գրեանց ցանկը,¹ զոր անշուշտ գրողն ինքնին կազմած է առջեւը ձեռագիրներու ունենալով: Այս ցուցակը կը գնենք այստեղ անսփոփոխ.

Նախապէս պատմութիւնք

1 Ազաթանգեղոսի զոր վասն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հօրն մերոյ. եւ Տրդատայ Թագաւորին. ի ժամանակս նոցա գեղեալս պատմէ:

2 Մեսրոպ Էրեցն պատմէ վն Սէյն Ներսեսի Հայրապետին:

3 Մովսէս Խորենացին չորս հատոր յադամայ

¹ Անդ, 1795, էջ 188—192: — Հ. Գարեգին Զ. իւր Հայկական հին Գրքանիւն (Վենետիկ, 1886) աշխատասիրութեան մէջ յիշատակած է այս գործըը՝ «տեղ մը, կը յիշատակուի, յետին դարուց նորագոյն յիշատակագիր մը. եւ այն ըսելով (Հմմտ. էջ 278, 446, 485 եւ այլն): Այս ցուցակին մէջ կը յիշուին ինչորոշ նիւթ եղած եւ այսօր կորուսեալ մատենագրութիւններ: Յուցակագիրն Հ. Զամբանի Պատմութենէն չէ առած այս ցուցակը:

մինչև զենոն կայսր որպէս վկայէ թօմաս արծրունեաց պատմագիրքը, բայց այժմ զերիս հատորս միայն տեսանեմք:

4 Կորին թարգմանիչ որէ պատմութիւն Սրբոյն Մեթոպայ Հայրապետին:

5 Խոսորով թարգմանիչ որէ պատմութիւն Սթին Սահակայ Հայրապետին:

6 Եղիշէ վարդապետ որէ պատմութիւն Սրբոց Ղեւոնդեանց, եւ Վարդանանց:

7 Ղազար Պարպեցի ճարտասան պատմագիրք՝ ՚ի մահուանէ Սրբոյն Սահակայ մինչի Չենոնի կայսերն:

8 Բիւզանդ որ զեղեալ իրս պատմէ՝ Հայոց աշխարհիս, իբր զմնացորդս նախկին պատմագրաց, հատորս վեց:

9 Չենոբ պատմագիրք որէ պատմութիւնն Տարոնայ, Սուրբ կարապետին, եւ յաղթութիւնք իշխանացն տարոնայ որ առ Խոսորով պարսից արքայն:

10 Հերակլ յեւսերիոսէ եպիսկոպոսէ՝ ասացեալ սակս պատերազմացն Հերակլի եւ Խոսորովու, եւ այլ բանք պիտանիք:

11 Անանիայ շիրակացին սկիզբ արարեալ յադամայ համառօտ գաւազանաւ իջանէ՝ մինչև ՚ի ժամանակս Անաստասայ կաթողիկոսին:

12 Ղեւոնդ պատմագիրք որէ պատմութիւն անօրէն ազգի չարի:

13 Շաբուհ պատմութիւն որէ գիրք Սթին Սմբատայ ստրատելատին, եւ այլ սուրբ նահատակացն թուին հայոց ԳՃԲ:

14 Յովհաննէս կաթողիկոս ազգական սրբոյն Մաշտոցի սկսեալ յադամայ մինչև ՚ի թիւն ԳՃԿ ՚ի կատարումն սմբատայ թագաւորին:

15 Մովսէս կոչան կտուեցի որէ 3 հատոր աղուանից պատմութիւն:

16 Ուստանէս որէ պատմութիւն բաժանման վրաց եւ հայոց:

17 Թօմաս պատմագիր որէ Բ հատոր պատմութիւն արծրունեաց սկսեալ ՚ի նոյէ մինչև ՚ի կաթողիկոսութիւնն ախթամարայ:

18 Ստեփանոս տարոնեցի որ եւ կոչի ասողիկ Գ հատոր, սկսեալ Յարբահամէ մինչև ՚ի մահն Գրիգորի Կարեկացւոյն ՚ի ԳՃԾԲ թուականին:

19 Արիստակէս լուսորովարդացի սկսեալ ՚ի

ԳՃԾԲ թուականին մինչի ԵՃԼ թուին ողբերգական գիմօք:

20 Յոհան կոզեռն արարար ՚ի ժամանակս իւր ղրբ ինչ եղեւ:

21 Յոհան տարոնեցին՝ որէ պատմութիւն բազրատունեաց:

22 Սարկաւազ վարդապետն սուրբն Յոհաննէս արար յեկեղեցական պատմագիրք:

23 Մատթէոս ուռահեցի պատմութիւն աւերման աշխարհիս հայոց՝ սկսեալ ՚ի ԳՃԼ թուէն մինչի ՉՃ թուականն:

24 Սամուէլ երէց արար զքնիկոն գաւազանագիրքն:

25 Մխիթար անեցի որէ պատմութիւնն Անուոյ քաղաքին, եւ այլ ինչ բանք պիտանիք:

26 Ներսէս շնորհալուոյն որք վկայասանական վասն նախնեացն եւ վասն առմանն ուրհայոյ, եւ երուսաղէմի:

27 Վահրամայ որդւոյ տիգրանայ, եւ որք զկնի բանից Սրբոյն Ներսեսի՝ ՚ի նոյն ոճս առեալ սակս տանն ուռբենեանց:

28 Սմբատ պատմագիրքն եւս վն թագաւորութեա ուռբենեանց:

29 Մխիթար գոշն արար պատմութիւն պիտանի սակս հեռածողաց:

30 Յոհաննէս վանականն որ ինչ ՚ի ժամանակս իւրոյ եղեալէր սակս թաթարացն:

31 Կիրակոս պատմագիրք՝ եւս վասն ազգին թաթարաց եւ այլոց պիտանեաց բանից:

32 Գրիգոր պատմագիրք, եւս վասն թաթարաց՝ մինչև ՚ի ժամանակս կոստանդնու մեծին կաթողիկոսին:

33 Վարդան վարդապետն սկսեալ յադամայ մինչև ԷՃԾԵ թուին:

34 Ստեփաննոս սիւնեցին՝ որէ պատմութիւն, եւ կոչի տաթեւու կոնդակ:

35 Մխիթար այրի վանեցի՝ համառօտ գաւազանաւ մինչի ԷՃԿ թուին:

36 Թօմաս մեծօփեցի՝ աշակերտ Սրբոյն Գրիգորի տաթեւացւոյն երկու հատոր պատմութիւն վն թամուր կաղին, եւ չարախաղաց նորին, եւ միւսն վասն նորոգաւթան կաթողիկոսութան Սրբոյ Էջմիածնին:

37 Առաքել գավրէժեցին՝ պատմութիւն պարսից բռնաւորաց եւ գերութեանն հայոց, եւ վարք կաթուղիկասացն:

38 Չաքէոս պատմագիրք երկու հատոր, սկսեալ ՚ի բանիցն զՖիլ առաքելի պատմագրին, մինչև ՌՃԾԹիւն:

39 Տէր Յովսէփ Ղուղայեցւոյն պատմագիրք՝ որ կոչի քնիկոն, յադամայ մինչև ՚ի ՌԲՃԹիւն, յորս գոն զանազան ասութիւնք ՚ի վերայ անայնոց արանց, եւ պատմութիւնք հայոց իշխանաց եւ թագաւորաց, եւ զն ան անցիցն անցելոց զոր տեսողացնէ յայտնի:

40 Խաչատուր վարդապետի պատմագիրք՝ վասն բռնակալութեցն պարսից, եւ թագաւորացն նետողաց, եւ վասն ժառանգութեցն հայոց, եւ նահանգաց նոցին, այլեւ գետոց, եւ լեռանց Բ հատորս արարեալէ՝ վասն անցելոցն, եւ ներկայիցն, զոր ունի պարաւանդեալս յինքեան, զբարձր եւ զզանազան պատմութիւնս:

41 Յակոբ Շամիրեանի Ղուղայեցւոյ՝ պատմագիրք յորգորակ կոչեցեալ, յորս գոն պատմութիւնք, յադամայ մինչև ՚ի ՌՃՄԻԱ թիւն, վասն հսկայից թագաւորաց, եւ իշխանաց, եւ մանաւանդ վասն ժառանգութեանցն հայոց, եւ բնակութեց նոցայ, աշխարհագրութիւնք, լեռանց եւ դաշտաց, եւ գետոց: ... Եւ զինչ ասացից ասկա պատմութեցն այնոքիկ որք ՚ի մերմէ բանասիրաց թարգմանեցելք գոն յալոց լեզուաց ՚ի մեր լեզուս:

1 Յովսէփոս ՚ի յունաց լեզուէ եղև թարգմանեցեալ, սկսեալ յետ Մակաբայեցւոց մինչև ՚ի ԽԲ ամն քի, զն կործանման հրէից եւ քակման տաճարին, ԻԸ հատորք:

2 Երանոսի հետեւողի առաքելոցն, ՚ի յոնաց լեզուէ սակս առաքելոցն գործոց, եւ վասն բանից հերձուածողացն:

3 Եւտեբի պատմագիրք էկլէսիաստիկոյ՝ Գ հատոր, առաջին ակնեալ յադամայ մինչև ՚ի ԲԾ, երկրորդն ՚ի ԲԷ մինչև ՚ի մեծն կոստանդիանոս, եւ երրորդն վարք Սէն կոստանդիանոսի թագաւորին, գիրքս այս թարգմանեցեցեսլ եղև ՚ի յունական լեզուէ:

4 Աթանաս Հայրապետն զվարս միանձանց, եւ խոստովանութիւն զուղղափառաց թարգմանեցեալէ ՚ի Ղպտոց լեզուէ:

5 Եպիփան Վիպրացի՝ Բ գիրք ՚ի յունաց լեզուէ՝ Ա պատմութի նախահարց, եւ մարգարէից, եւ Բ բացայտումն բանից՝ ութսուն հերձուացողաց, որք երեւեցան մինչև ՚ի ժամանակս իւր:

6 Արեւելեան վկայիցն պատմութիւնք՝ զոր թարգմանեցաւ սէյն Յարրհամու խոստովանողէ մինչ բանդարկեալ կայր ՚ի պարսիկս սակս խոստովանութեն Սէյ հաւատոյ ՚ի պարսից լեզուէ:

7 Սոկրատ սկսեալ ՚ի կոստանդիանոսէ մինչև դմահն թէոդոսի փոքու հատորս է եւ զայս եւս յունաց լեզուէ թարգմանեցաւ զոր համառօտեցաւ վասն ինգրոյ Ներսէհի իշխանին ՚ի ժամանակս կաթուղիկոսութեն Անաստասայ, եւ այժմ գերկուսն միայն երեւի զոր ասեն մեծ սոկրատ, եւ փոքր սոկրատ, զայս է գիրքն եւս ՚ի թարգմանչացն եղև թարգմանեցեալ:

8 Պատմութիւնք Սէյն Յոհաննու Ոսկերեանին այսինքն վարքն եւ կեանքն նորին ՚ի ծննդնէ մինչև ՚ի մահն, ՚ի Սէյն Գրիգորէ վկայասիրէ թարգմանեցեալ եղև ՚ի յունաց լեզուէ:

9 Պատմագիրք Սէ Ժողովոյն Եփեսոսի, եւ քաղկեդոնի նա եւ ան թուղթք, որպէս որ ՚ի նոսա ընթերցան՝ եւ թարգմանեալ եղև, ՚ի լատինացւոց լեզուէ ձեռամբ Գէորգեայ կոստանդնու պօլսեցւոյ ՚ի ժամանակս ՌՃՎ թուականութեանն հայոց:

10 Պատմութիւն Սրբոց Հայրապետացն, եւ վկայից որ այժմ ճառընտիր կոչի այլ եւ այլ լեզուէ թարգմանեալ եղև ՚ի ձեռն բազմաց բանասիրաց, իսկ յետոյ Սէ Հայրն Սողոմոն մատենագրեց հաւաքելով ՚ի մի տուփ եւ անուանեց տօնական որէ յայսմ աւուրք:

11 Հարցումն Գրիգորի Պապուն Հռօմայ՝ որէ Դ հատոր պատմութի միանձանց թարգմանեցել եղև ձեռամբ Ներսէսի լամբրօնացւոյ:

12 Միխայէլ պատմագիրք յասորոց՝ թարգմանեալ եղև՝ հրամանաւ կոստանդի մեծի կաթուղիկոսի:

13 Վիրք պատմութիւնն եղև թարգմանեցեալ ՚ի վրաց յադամայ մինչև ՚ի ՉՃ թիւն հայոց:

14 Գաւապանագիրք լատինացւոց՝ որք են պատմութիւնք յունաց եւ լատինացւոց կայսերաց ՚ի ժամանակս բուրբենեան:

15 Վէմ գայթակղութեանն Բ հատոր, առաջին պատմէ զպատառումն եկեղեցեաց արեւելականի, եւ

արեւմտականի, եւ երկրորդն պատմէ զխռովութիս փա-
փիցն ընդ թագաւորացն զալլիացւոց. եւ այլոցն եւրօ-
պեականաց, խԳ գլխով, եւ է յօդուածովք բաժա-
նեցեալ ՚ի յունական լեզուէ:

16 Պատմութիք Սինէացւոց թարգմանեալ ՚ի
Մարգարէ Հասրիմանցւոյ նոր ջուղայու, լեզուէ յան-
կիիականէ ՚ի հայս ԻԳ գլխով որպիսութիւն քաղաքաց,
վարուց նոցա, եւ պետութեանց կառավարմանց նոցա,
ելից եւ մտից բնական օրնաց, եւ քաղաքական աւան-
դութեց նոցա, եւ բնասիրութեանց. եւ կայսերակա-
նանցն պերճութեանց. ՚ի ՌՄԽԲ թուին հայոց:

17 Պատմագիրք Նագիր շահին թարգմանեալէ
ի Պողոսէ միրզայեան համթեցւոյ ՚ի յանգլացւոց լե-
զուէ ՚ի հայս:

18 Պատմագիրք ինչ՝ Չամչեանց Միքայելէ Պօ-
լիսեցւոյ, յադամայ մինչեւ ՚ի ՌՄԼԵ թիւն գիրք երեք,
եւ 6 հատոր, զոր ճշմարտութիւնն յայտիէ բազում
տեղիս:

Բայց որովհետեւ գիրն յազգիս մերոյ իբր սեռ
գոլ երեւի, ոմն պատմագիրն տեսակ համաթուի, վասն
որոյ զոման զանյայտս յիշել մարթ վարկայ՝ վասն ծա-
նօթութեանց եւ խնդրոց ոմանց:

Աղբարբի 1796 տարին չենք տեսած,
բայց Արժ. Տ. Յ. Մկրտեանի ամբողջական օրի-
նակէն կ'իմանանք, որ այս տարին՝ միայն երկու
ամսատետր հրատարակուած է, այն է Ովդան
եւ Նիրհան ամիսները, որ է մեր Յունուար եւ
Փետրուար: Ուրեմն Աղբարբ 1794—6 միայն
18 ամսատետր ունեցած է: Կ'երեւայ թէ ծե-
րունի խմբագիրն այս միջոցին վախճանած է,
վասն զի այս ժամանակէն ետեւ իւր տպարանէն
գիրք չէ հրատարակուած:

Արնանք իրաւամբ Աղբարբը շնորհակցայոց
գործին անուանել. վասն զի գրեթէ ամէն տե-

տրի մէջ կան ազգային տեղական լրեր,¹ Ամուս-
նութեան, մահու եւ ծննդեան տեղեկութիւն-
ներ,² եւ որ զարմանալին է՝ կան ազգային վա-
ճառականներու ծանուցումներ (annonces),³ ո-
մանք գրաբար եւ ոմանք աշխարհաբար: Թէեւ
թերթին լեզուն գրաբար է, սակայն կան նաեւ
քանի մը աշխարհաբար թղթակցութիւններ եւ
յօդուածներ:⁴ Ճաշակ մը տալու համար յառաջ
կը բերենք կտոր մը.⁵

«Հատ ժամանակայ ես ազգարարն կարդայով
ցանկամանի էս էլ մին բան գրեմ, բան չի գտաման,
էս անհասարակ պատահումնքն արժան համարեցի գրել,
եւ իմ ցանկութիւնն կատարել խնդրեմ եթէ ժամա-
նակ ունենաս՝ տաս վերակացուացն որ սրբագրին, եւ
գրոց լեզուաւ գրեն, թէ ոչ՝ էսպէս տպիր հասարա-
կութիւնն իմանայ ում գրածնայ՝ կների աշխարհաբար
գրելէս, վասն որ իմ կենօք մին սաղմոսից էլ ոչինչ
յաւել չեմ կարդացել, եւ էս էլ ողջ իմ մտկի հնա-
բաճն չի, թէ ոչ էս էլ կզարմանի իմ գիտութեան
վերայ:»

Տէր Յար. Հմաւօնեան խմբագրելու մէջ
ընդունակութիւն կը ցուցընէ. զոր օրինակ՝ Ղզլար
քաղաքին ստորագրութիւնը գրողին կը պատաս-

¹ Այսպէս՝ 1794 էջ 181, 183, 1795 էջ 48, 49, 80, 82, 94—5, 151, 211, 258, 455, 503:
² Այսպէս՝ 1794 էջ 91, 137, 149, 1795 էջ 40, 103, 152, 221, 314, 442, 495, 503, 551, 664:
³ Այսպէս՝ 1794 էջ 47, 89, 133, 139, 1795 էջ 48, 86, 146, 150, 210, 213, 269, 325, 381, 425, 442, 455, 490, 546, 602, 606, 661:
⁴ Այսպէս՝ 1794 էջ 184, 1795 էջ 23, 36, 83—4, 203—4, 602, 606, 661:
⁵ 1794, էջ 184: «Աղբարբ աշխարհաբար՝ 1795 էջ 23, 36, 83—4, 203—4, 602, 606, 661:

խանէ.¹ «Յուսամբ զի ներեսցէ մեզ գրողն պատմութեան եւ որպիսութեան զգլար քաղաքին զի թէ եւ եգիտ զայն զհաճութիւն վերակացուածն այլ որով հետեւ զկարգ խօսից ազգարարիս այժմ չէ 'ի վերա քաղաքաց վասն այնորիկ պահեցաք զայն այսուհետեւ եթէ հանդիպեսցի ժամանակ հարմար տպելոց եմք եւ զայն:» Նոյնպէս հրատարակութեան համար զըկուած թարգմանութեան մը համար կ'ըսէ.² «Զմասն թարգմանութեանդ տեսի, եւ հաւանեցայ, եւ ցուցի երիտասարդաց ընկերակցաց քոց որք խնդացին միաբան, որոյ վասն զայս քեզ ծանուցանել փութամ: Նախ որով հետեւ իբրեւ պատմութիւն է թարգմանութիւնդ, եւ այսօր ազգարարն մեր ունի երկուս պատմութիւնս աւարտելոյ՝ արտաքոյ է մերոց սահմանադրութեանց կրկին մղձմանել այնպիսի բանք: Երկրորդ որով հետեւ զեռ չէ աւարտեալ զթարգմանութիւնդ, կասկածին վերակացուք ազգարարին, քանզի մինչ ոչ տեսանիցեն զկատարած իրի իմիք՝ ոչ ձեռնարկել առաջագրեցին խկզբանէ: Երրորդ հարկաւորէ զգիրն բովանդակ առաջի մեր լինին, զի բաժանեսցուք չափաւորապէս, զի մի 'ի միում՝ յաւելի լինիցի, եւ 'ի միւսում՝ պակաս, եւ կամ ոչ աւարտիցի յընթացս տարոյն: զայսօսիկ ըստ կարգադրութեան մերոյ:»

¹ Աճ, 1794, էջ 76:

² Աճ, 1795, էջ 377-8:

Ուրախ ենք որ մեր անգրանիկ լրագիրը այսպէս կանոնաւոր եւ լաւ կը խմբագրուէր:

Էջ 26, ծան. 2ի վերջը յաւել՝ «Յանկընդհանուր գրոց տպագրելոց ի Վէնէտիկ, 1810, կը գնէ Տրէբիւն-Էնն հրատարակեալ 1799—1802:

Էջ 30, տող 12 յաւել՝ Յիշատակարանը միայն մէկ տարի հրատարակուեցաւ: «Յանկընդհ. գրոց տպագրելոց ի Վէնէտիկ, 1810, էջ 21 կ'ըսէ. «Յիշատակարան, Ասոր մէջը աշխարհաբառ լեզուաւ կպատմըվին երեւելի պատմութիւններ, ու պատերազմունքներ, որ հանտըպեցան Փրէնկիստան 1807 տարւոյն մէջը, տպեալ յամին 1807:»

Էջ 37, ծան. 2, տող 5, 1847 կարգով 1840:

Էջ 46, տող 14, ժամանակակից կարգով ժամանակակից:

Էջ 51, տող 17, յաւել. Ղ. Պալղաղարեան վախճանեցաւ 1878 Մայիս 28ին՝ եւ սոյն ազգային խմբագրին յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեծ փառաւորութեամբ՝ պետական եւ եւրոպական պաշտօնական մարմնոց մասնակցութեամբ:

Տ. Ն. Թ. Սաւալանեան Ղ. Պալղաղարեանի

¹ Մ--Է- 1878, Թ. 2135:

յաջորդեց իբրև խմբագիր Արշալույսի¹ Այս օրէն սկսաւ Արշալույս եւ Մամուրեան-Մուրա-տեան կուսակցութեան կոխները²

Սաւալանեանին յաջորդն եղած կ'երեւայ Ղ. Պալղաղարեանի որդին³

Էջ 55, տող 14-ն յաւել յաւել՝ Իզմիրի Հայոց ամուսնութեան սովորութիւններն, 1847, թ. 298:

Էջ 53, տող 5 յաւել՝ Ամսդերտամի Հայոց եկեղեցւոյն շինութեան հանգանակութեան շրջաբերականը յամէ 1714, 1851, 400:

Էջ 55, տող 7, Ն. Շնորհաբոյ հանելուկը, 1857, 572:

Էջ 55, տող 8 յաւել ի վերջոյ՝ 650:

Ազգային հնութիւն: Յաղագս Հայոց զՍբ. Աստուածն խաչեցարիւ ասելոյ (ի հին ձեռագրէ) 1861, թ. 652:

Էջ 55, տող 19, 1887 կարգով 1867:

„ 61, „ 12, բառաւ կարգով բաժալ:

Էջ 61, տող 25, «եւ կը շարունակուի այսպէս մինչեւ ցայսօր, Չէ՛կ է յաւել՝ 1889ին եռամսեայ տետրն փոխանակ մի անգամէն հրատարակելու՝ իւրաքանչիւր ամիս 2 թերթ եռ-

¹ Մ--ի- 1878, թ. 2151:
² Մ--ի- 1879, թ. 2235: Աշխատիքի Մ--ի- 1878, էջ 90, 152, և.ն.:
³ Աշխատիք, 1882, էջ 329:

ամսեայ տետրէն կ'ուղարկուէր: Նոյն տարին Ապրիլէն սկսելով եղաւ ամսաթերթ, իւրաքանչիւր ամսատետրն 2-3 թերթէ բաղկացեալ, եւ այսպէս կը շարունակուի մինչեւ ցայսօր: 1892ին Բաղձա՛կէ կը իւր 50ամեայն բոլորեց, եւ թէեւ Յոթնինի պատրաստութիւնք տեսնուեցան, սակայն թերթն ինքնին չտօնեց (Տես Բաղձա՛կէ, 1892 էջ 95, 555):
Էջ 76, տող 15 յաւել՝ 1888 էջ 31, 118, 217, 313:

1888

Հրատարակութիւնք ազգային տպարանաց յին-թացս 1887 տարւոյ. 5: — Ս: Յակոբ Մծբնայ. 8: — քննադատութիւն Ատոլֆ Բաուճարանի Մ. Խորենացւոյ Պիտոյեց գրոց վրայ. 20, 203, 289, 323: — Աստուածաշունչ գիրք. 97, 193, 1839: 104, 134: — Արժէ՛զ գետ, քաղաք եւ եկեղեցի ի Ռուսիա. 211: — Առաջին դարադարձ կամ 100ամեակ Միլիթարեան տպագրատան. 329:

1889

Ազգայնագետ եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, ներածութիւն, էջ 6: — Եղնիկ եւ իւր երկասիրութիւնն. 14, 108, 199, 313, 385: — Տեսութիւն տառագրարձութեան խնդրոյն եւ հայերէն նշանագրոց վրայ. 21, 97, 129, 161: — Թեոդոսիոյ նորաշէն շրմուղին բացման առթիւ. 43, 113, 181: — Հին քնար. Տաղ եւ յարութիւն Տեառն. 110: Ի սուր խաչ. 143: Ի Սբ. Աստուածածին. 171: Տաղ ի Ս. Հոգին. 234: Տաղ փոխման Աստուածածինն. 235: — Լուծումն բանաբաղութեան կորեան կամ Ազգայնագետի. հանդերձ վաւերաբանութեամբ ընդարձակ պատմութեան Ս. Մերովբայ. 193, 225: — Նախկին աղբային սովորութիւնք հարանեաց. 232: — Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Մասիս. 257, 361. — Անպարտեղ Վիլիկիոյ աշխարհին. 265. — Տն. Ներսիսի

Կթղիսի ի Սբ. Խաչն տաղ խորոջային. 269: — Աղ-
գային յառաջադիմութիւն ի Սիմֆերոպոլ. 290: —
Մ. Խորենացւոյ կարծեցեալ Վարդապետի ճառն եւ
Ս. Յովհ. Գամակացի. 305, 353: — Ասորերէն ժա-
մանակագրութիւն Մեքայէի Ասորոյ. 319: — Եղնակ
առ Սբ.ն Մաշտոց. 321: — Եւք ի Փարն Մասիս. 363:
— Կոստանդեայ Կթղիսի. Աւածք կամ սահմանք.
364: — Կողբայ աղահանքն. 390, 1890, 12, 112: —
Նկարագիր Արշուին քաղաքին. 392:

1890

Մը անորոշ յօդին գործածութիւնն. 15: —
Հին քնար. Տաղ ի Ս. Աստուածածին. 17: — Պատ-
մութիւն միութեան Ղեհաստանի Հայոց ընդ Հռով-
մէական եկեղեցւոյ ի ԺԷ. Գարու. 58, 105, 171: —
Աշխարհաբարբ գրաբարի ձեռքով զարգացնելու եւ կա-
նաւաւորելու եւ գրաբար լեզուն աշխարհաբարի մէջ
կենդանացնելու խնդիրն. 81, 129, 161: — Առաջին
դար Հայկական տպագրութեանց. 90: — Վեցօրեայք
Պիտիդեայ իմաստասիրի. 109, 144, 220: — Գեղամայ
ծոցն եւ Սեւան կամ Սեւանք. 138, 209: — Հայ
լեզուի կէտադրութիւնք. 167: — Չուր ջան, անօգուտ
վաստակ, (Ոսկեփորիկ) 174: — Այրի վանք. 215, 249:
— Տեսութիւն Յովհ. Մանդակունւոյ եւ նորա երկա-
սիրութեանց վրայ. 241: — Որդան կարմիր Մ-ի-
րան վրայ. 273: — Կիրառութիւն ի կամ ի անորոշ
մասնկին. 277: — Եթ թէ էր. 294: — Հայ-Վենետ.
305, 337, 369, 418, 1891, 3, 17, 33, 66, 81, 97,
1892, 10, 104, 145, 193, 225, 273, 333, 429, 491,
544, 1893, 120, 235: — Մասիք. 313, 345, 385, 425,
1891, 45, 49: — Դեզա խտալացի Հայագիտին բանա-
խօսութիւնք. 376:

1891

Յուցակ հայերէն գրագրաց մասննաղարանի ուխ-
տին Մխիթարայ ի Ս. Ղազար Վենետիկ. 33, 65, 97,
129, 209: — Ռափ. Եղուարդ Ղարաման. 38, 61,
88, 126: — Հայկական ուսումն յարեւմուտ. 55, 76,
93, 120, 142, 157, 164, 1892, 3, 49, 236, 296, 338,
390, 487, 525, 1893, 127, 177, 231: — Ուրուագիծ
պատմութեան Թէոդոսիա-Կաֆա քաղաքին Տարիոյ

եւ ազգիս գաղթականութեան. 71, 130, 145, 160
(կարդա 161), 1892, 26, 97, 204, 254: — Քերովբէ
Պատկանեան. 139, 176: — Հայկական տպարան ի
Մարսէյլ (1673—83). 161, 193: — Դրանսիականիոյ
Եղիսաբեթուպոլիս քաղքին Հայոց օրէնսդիր իշխանու-
թիւնն. 104, 172, 176 (173): — Փարիզու ազգային
թանգարանին մէջ Հայկական դրամք. 109, 113, 136,
153: — Ընդ Հայս Ռուսիոյ. 241, 285, 1892, 56, 151,
243, 344, 482, 1893, 241: — Արհեստական կղզեք
Բարձր Հայոց ծովակներու մէջ. 247: — Մ. Խորենացի
եւ նահապետական ծննդաբանութիւնք. 273, 305, 337:
— Հայկական տպարան ի Լիվոնոյ. 292: — Սիսական
կամ Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհին. 321: —
Երկու խօսք Աճօրեայ Հանդիս Թ. 8 Մատենախօսական
յօդուածին առթիւ (Յաւելուած Դեկտ. տետրին):

1892

Աշխրդին. քղքին. եւ գիւղա-տնտեսական ստո-
րագրութիւն Նախիջեւանու, Որդուատու եւ Գարա-
լաղըզի վիճակաց. 15, 109, 157, 220, 261, 278, 409,
436, 533: — Խոսրովիկ թարգմանչին եւ Միսրանի
բրած մի նոր գիւտի առթիւ. 203: — Գիրք մանկու-
թեան Յնի. 247, 290: — Մանիքեա-Պաւղիկեան
Թոնրակեցւոց աղանդն եւ Գր. Նարեկացւոյ թուղթը.
317, 365, 413, 461, 509, 1893, 17, 49, 113: —
Գեորգ Գամլլէր բարերար Եղիսաբեթուպոլսոյ. 348:
— Գր. Բադրուպանեան Հունգարահայ բժիշկ. 405:
— Նեմեսիոսի գիրքը եւ Դեզա Խտալացի Հայագիտին
ուսումնասիրութիւնն. 442, 477: — Եկեղցին. եւ աշ-
խարհական ազգային կաթողիկէ առաջնորդք Եղիսա-
բեթուպոլսոյ. 451:

1893

Ազգայինք ի Ռոմանիա. 6, 65: — Կենսագիր եւ
նկարագիր Եղնկայ Վ. ի Կողբացւոյ. 8, 161, 273: —
Հայկական բուսաբանութիւն. 134, 170, 225, 281:
— Հայք եւ դիցաբանութիւն Հայոց. 182, 287: —
Հայկական վերտառութիւն մի ԺԲ դարու. 193: —
Տեսութիւն Սեղբետրոսի պատմութեան եւ Խորենա-
ցւոյ աղբերաց. 209, 257:

Էջ 83, տող 8 ընկե- կարգ- ընկե-

Էջ 88, վերջին տողը յա-էլ՝ Աշխատե-
մեր ձեռքն անցած թուերէն յառաջ կը բերենք
հետեւեալները՝ Գրագիտութիւն Նոր Զուգայոյ
1845 էջ 13, 30, 64, 94: Նորութիւնք ի
հնութեանց (ձեռագիր Կիրոյ. Աղեքս. Գիրք
Պարապմանց) էջ 116, 127:

Էջ 95, ծան. 1 Յա-էլ՝ Այս Յաւե-
լուածն, որչափ գիտենք, երկու անգամ միայն
հրատարակեցաւ: Գիրքն Հայաստանի չափ է. վրան
կը կարդանք՝ «Առաջին տարի. վեցամսեայ կրօ-
նական յաւելում շայաստան լրագրոյն. 1846ի
Յուլիս 1էն մինչեւ 1847ի Յունվար 1ը:» Կը
բովանդակէր Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ
հանդիպած դէպքեր, կրօնական խրատեր եւ
լուտերի դէմ գրութիւններ:

Էջ 100, տող 21 յաւել իբրեւ ծան. 2.
Արդէն 1846ին Նոյ. 24 գրեթէ նոյն դիրքով
«Երուսալ, շաբաթական լրագր. անուամբ թերթ մը
հրատարակեց Վիեննայի Մխիթարեան Միաբա-
նութիւնը, իբր «Թիւ 1, 1. Տարի,» որուն բո-
վանդակութիւնը բուն Եւրոպայի նման էր: Կ'ե-
րեւայ թէ այս թերթն հրապարակ չէ ելած,
վասն զի նոյնին շարուածքին վերջին մասերը
«Փորձի համար» հրատարակուած Եւրոպային
գործածուած է:

Էջ 109, տող 5 անհրաժեշտ կարգա՝
անհրաժեշտ:

Էջ 109, տող 18 «անաւանդ կարգա՝
հանաւանդ:

Էջ 119, տող 8 յա-էլ՝ Յիշատակարա-
նաց օգուտը, 1852, Թ. 60, 61: Հին տարե-
գրութիւն (1712—) Թ. 68—74:

Էջ 125, տող 20 1889 կարգա՝ 1893:

„ 128, „ 16 յա-էլ՝ 1892ի սկիզբը
Մախ երեք շաբաթն անգամ մը սկսաւ հրա-
տարակուիլ խմբագրապետութեամբ Գր. Զօ-
հրապի, 16—24 երեսէ բաղկացեալ քառածալ
դրիւք: 1893ի սկիզբն սկսաւ ամէն շաբաթ
հրատարակուիլ՝ մերթ ընդ մերթ տալով նաեւ
նշանաւոր անձնաւորութեանց պատկերները:
Մախ այս շրջանին մէջ կ'ուզէ «գլխաւորապէս
Էրուսալ զարգացման» հետամուտ ըլլալ: Յան-
կալի էր որ այնպիսի նիւթեր ալ տրուէին, որ
ընթերցողը միայն անցողակի հաճութենէ աւելի
բան մը չահէր:

Էջ 128, տող 33 յա-էլ՝ Եղեա Տէմիրճիպաշեան.
1892, էջ 11: — Աղամեան բանաստեղծ. 29: — Բիւ-
զանդ Բէշեան. 38: — Յակոբ Գուրգէն. 52: — Մեր
վանքերը. 77, 109, 173: — Արեւմտեան աշխարհին
ընթացքը դարուս մէջ. 193, 208, 227: — Ա. Ար-
փիարեան. 226: — Տր. Գարրիէլ Սեւեան. 242: —
Թ. Թէրզեան. 260: — Մեղան Պարոնեանի խմբագրու-
թեան օրով. 275: — Ծանօթութիւններ Ֆիզիքա Պօ-
ղոսի կեանքին վրայ. 288: — Քանի մը հայ բառերու
վրայ. 1893, 21: — Թատրերգութիւնը մեր մէջ. 36: —
Օղակն Խօսաւորեան. 55: — Յովս. Երուսալեան. 104:

ԼՂ 142, տող 2 — 175. Արի Արարողի վերջին թիւը հրատարակուած է ի 1 Փետր. 1856:¹

ԼՂ 149, տող 20 յաւել՝ Պոլսոյ կամ Տաճկաստանի աշխարհաբառին մէջ նի, նի, եւ նի մասնիկներուն վրայ, 1862, թ. 13: — Մի մասնական անունին սխալ եւ ուղիղ գործածութիւնը, Անդ:

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս խաչանշան գաւազանին զոր ընծայեաց Տն. Պետրոսի Հայոց կթղկսի. 1863, թ. 21—2: — Պատմութիւն թագաւորաց Օսմանցոց շարագրեալ ոտանաւորաւ (ի հին ձեռագրէ). Անդ:

Ճանապարհորդութիւն ի Հայս 1864, էջ 359, 1865, թ. 2:

Խրիմու Հայոց պատմութիւն, 1865, թ. 6, 7:

ԼՂ 157, տող 14, 1871 կարգաւ 1874:

„ „ „ 17, 1855 „ 1856:

„ „ ծան. 1 յաւել՝ Ճանիկ Արամեան տպարանապետը Փարիզ լրագրոյ 1860 թ. 1 ի մէջ կը յայտարարէր թէ ինք մերժած է Արեւելի 15^{րդ} թուոյն տպագրութիւնը՝ գրութեան խիստ կերպին պատճառաւ:

ԼՂ 158, տող 9 յաւել՝ Մեղուն 1861ին Սեպտ. ի սկիզբը Բարձրագոյն Դրան հրամանաւ

¹ Ծան. 1862, թ. 30:

խափանուեցաւ,¹ բայց երկու ամիս ետքը վերստին սկսաւ շարունակուիլ:²

ԼՂ 158, տող 11, “Եւ թէ եւ յետոյ... եղաւ ապրիլ:” Այս տողերը գրած ժամանակ ասկէ աւելի տեղեկութիւն չունէինք Մեղուի այս շրջանին վրայ: Այնուհետեւ մեր ձեռքն անցաւ քանի մը թիւ Մեղուի նոր շրջանէն, ասկէ եւ վերջերս Մասիսի մէջ (1892, թ. 3972) այս մասին գրուածներէն ամբողջական տեղեկութիւններ ստացանք:

Յ. Գ. Սըվաճեան 1870ին Սեպտ. 12ին իւր Մեղուն վերստին սկսաւ հրատարակել ի տպարանի Տ. Կ. Ասլանեանի, միածալ գրիւք (2 թուղթ), իբր եռօրեայ թերթ, շաբաթն երկու անգամ լոյս տեսնելով: Վերեւայ թէ քիչ մ'ետքը հրատարակութիւնն ընդհատած է. վասն զի մեր ձեռքն անցած 1872 Յունիս 3 (թ. 87) թիւն տակաւին “Ա. Տարին” կը ցուցնէ: Այս Ա. Տարւոյ վերջը՝ 1872 Նոյ. 4ին Մեղուն “Երկրորդ շրջան” սկսաւ, որուն կը ստորագրէին “Խմբագիր-Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Տէր լրագրոյ Յ. Գ. Սըվաճեան,” ի տպարանի Սամուէլ Ղ. Պարտիզպանեան եւ ընկ.: Մեղուն այսպէս մինչեւ 1874ի սկիզբը հրատարակուեցաւ Յ. Յ. Պարոնեանի խմբագրութեամբ: Այս միջոցին թերթն արդէն դադրած պիտի ըլլայ, վասն զի

¹ Արւելոյ Արարողի, 1861, թ. 657:

² Մասիս, 1861, թ. 508:

Յ. Գ. Սըվաճեան 1874 Ապր. 22ին վախճանած էր (43 տարեկան)¹ եւ Յ. Յ. Պարոնեան 1874ի սկիզբն իւր սեպհական Թարգման լրագիրը սկսած էր հրատարակել:

Մեղուի 1872—4 տարիներն իւրաքանչիւր թերթին մէջ կը դրուէր վիմատիպ ծաղրապատկեր մը: Մեղուն Յ. Յ. Պարոնեանի խրմբագրութեամբ իւր պայծառութեան զենթին հասաւ. խմբագիրն ազգային վարչութեան, եկեղեցականաց՝ նաեւ յանուանէ ոմանց, հայ հասարակութեան եւ լրագիրներու ընթացքը, եւ այլն խայթեց ու խծբծեց այնպիսի գեղեցիկ ճաշակաւ, որ Մեղուն իւր խայթոցովն հանդերձ ընթերցանութեան իբրեւ քաղցր նիւթ ամենուն ձեռքը կը շօշկէր:

Էջ 159, տող 6 յաւել՝ Մեղուի հին տարիներու նիւթերէն կը յիշատակենք՝ վանեցւոց հանելուկ, 1856, թ. 2: — Շինական Հայոց կեանք ի Հյսսն. 1865 թ. 259—270:

Էջ 165, ծան. 1 Ընկերութիւնական կարգի ընկերասիրական:

Էջ 184, տ. 6 Գնօգուտ կարգի անօգուտ:

Էջ 190, տող 2 1866 Մայիսին կարգի 1865 Հոկտ.ին:

Էջ 190, տող 15 ուղղող կարգի ուղղող:

¹ Մեղու, 1874, թ. 1532 (ուղղէ 1523):

ՔԱՆԻ Մը ԶՏՐԵՏԵՐԵԿՈՒԸԾ ԼՐԵԳԻՐՆԵՐ

Ի վերջոյ կը յիշատակենք, բաց ի գործոյս մէջ յիշուածներէն, քանի մը թերթերու անուններ, որոնք թէեւ հրատարակուելի էին, բայց չհրատարակուեցան եւ կամ իբրեւ ձեռագիր հրատարակուեցան:

1. Մարհանդակ: — Վիկտոր Լանկլուա,¹ անշուշտ Փարիզ լրագրոյ խմբագիր Ա. Մուրատեանէ լսելով՝ կ'աւանդէ թէ 1848ին ի Նոկոմիդիա Մարհանդակ անուամբ ձեռագիր թերթ մը հրատարակուած է քիչ ժամանակ:

2. Հայաստան: — Նոյն անձը նոյն տեղ կ'ասկածելով կ'աւանդէ՝ թէ 1848ին ի Տրապիզոն ձեռագիր թերթ մը հրատարակուած ըլլայ, Հայաստան անուամբ:

3. Բանբեր Պարտիզանիւն: — Լանկլուա նոյն տեղ կը գրէ, թէ 1848ին ի Պարտիզակ ոմն Մկրտեան Բանբեր Պարտիզանիւն անուամբ ձեռագիր թերթ մը հրատարակած է:

¹ «Revue de l'Orient», 1863, April-Mai.

4. Թանգարան Հայֆալան, «Ամսագիր ազգային, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց», որ պիտի խօսէր ազգային հնութեանց եւ մատենագրութեանց վրայ, պիտի հրատարակուէր ի Տրապիզոն Աբէլ Ա. Մխիթարեանցի ձեռք 1857ի սկիզբը: ¹ Հրատարակութեանս գաղափարը Աբէլ Ա. ի հետ բաւական շրջելէն ետեւ ի Կ. Պոլիս, Էջմիածին եւ աստի ի Գաւրէժ, վերջնոյն մէջ սկսաւ արմատ արձակել: 1860 Մարտ 22ին նոյն քաղաքը վիմատիպ յայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որուն մէջ նոյն Աբէլ Ա. ն, որ այս ատեն Ատրպատականի Եպիսկոպոս կարգեալ էր, կը յայտնէր թէ ի վաղուց հրատարակելի ամսաթերթին անունն այսուհետեւ կը կոչէ Թանգարան Հայոց «չարէն», եւ թերթը պիտի նուիրուի գրեթէ ամբողջովին հայկական հնութեանց: ² Սակայն որչափ մեր քննութիւնք մեզի կը ցուցնեն, այս թերթը չկրցաւ երբեք լոյս տեսնել:

5. Յոյս կիսամսեայ հանդէս պիտի հրատարակուէր ի Կ. Պոլիս 1859ի կէսերը ի ձեռն Մկրտիչ Պէշկեթաշեանի, կարապետ Գարաբաշեանի եւ Սրապիոն Հէքիմեանի: Սոյն հրատակուելի թերթն ալ իւր նմաններուն նիւթերը կը խոստանար տալ. բաժանորդագինը 160 լըշ:

¹ Յայտարարութիւնը տես Մ. Ի., 1857 թ. 258:

² Արշակունի, 1860 թ. 627:

էր: ¹ Սակայն 200 բաժանորդ կանխաւ գտնելու յոյսն ի դերեւ ելլելով՝ չկրցաւ հրատարակուիլ:

6. Հրեշտակի Հայոց: — 1859ին Գալֆայեան Ամբրոսիոս եւ Խորէն Ա. ք, 1858ի վերջը Մասեայ Աղանի թերթը դադրեցնելէն ետեւ, հրատարակեցին թէ նոյն տարուց Օգոստոսին Հրեշտակի Հայոց անուամբ պատկերազարդ երկչաբաթաթերթ մը պիտի հրատարակեն ի Փարիզ, որուն բաժանորդագին դրուած էր 30 Փր.: ² Այս թերթը լոյս չկրցաւ տեսնել, եւ կանխաւ վճարուած բաժանորդագինք Փարիզի Հայկազեան վարժարանին պարտատեարց յանձնուեցան: ³ Իսկ Մասեայ Աղանին փոխադրուեցաւ ի Թէոդոսիա, ուր շարունակուեցաւ 1860էն սկսեալ:

7. Ուսումնասիր: — 1859ին Հոկտ. ին պիտի հրատարակուէր ի Զմիւռնիա Մեսրոպեան վարժարանի յառաջագէմ աշակերտաց ձեռք՝ Ուսումնասիր անուամբ ամսաթերթ մը, 1 մէծիտ բաժանորդագրութեամբ: Այս ալ, որ 150 բաժանորդ գտնելու ըլլար պիտի սկսէր հրատարակուիլ, ստիպեցաւ թերթին Յայտարարութիւնը տպելով շատանալ: ⁴

¹ Մ. Ի., 1859, թ. 373:

² Արշակունի, 1859, թ. 602:

³ Ա. Կ., 1859, թ. 606:

⁴ Ա. Կ., 1859, թ. 606:

Չենք կրնար Ա. Լանկլուայի հետ լրագրաց
կարգին մէջ առնուլ Ռսկան Տէր-Գէորգեան
Յովհաննիսեան երեւանցւոյ 1855—Տին ի Մոս-
կուա հրատարակած Երբ Բոր Հայաստանի անուամբ
հրատարակած ազգային ժողովրդական երգերու
ժողովածոյքն, որ պարբերաբար թերթ թերթ
կը հրատարակուէր:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՎ

1794—1796 Ազդարար	էլ
1800—1802 Տարեգրութիւն	23
1800—1810 (°) Օճանսփոռեան	25
1800—1810 Ետեմարան	195
1803—1820 Ծղանակ Բիւզանդեան	195
1807 Յիշատակարան	27
1812—1816 Գիտակ Բիւզանդեան	29
1819 Եանօթութիւնը վաճառականութեան	30
1832—1833 Թագվիմի վագայի, Լոյ գիր	197
(°) (°) Հայելի	34
1839—1854 Ետեմարան	38
1840—1886 Արշալոյս Արարատեան	38
1840—1841 Ազդարար Բիւզանդեան	47
1840—(°) Յայտարար գիր Լոյ	58
1843—1893 Բագմալէս	60
1843—1846 Հայրենասէր	60
1845—1852 Ազգասէր	79
1846—(°) Գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածները	81
1846—1848 Կովկաս	89
1846—1852 Հայաստան	93
1846—(°) Ազդարար	98
1847—1863 Եւրոպա	99
1847—1850 Սուրհանդակ Բիւզանդեան	106
1847 Մինկափոր	198
1848—1849 Բանասէր	107
1849—1853 Ուսումնասէր	113
1850—1853 Հայրենասէր	117

1850-1851 Արարատ	119
1851-1853 Բուրաստան	121
1851-1859 Բանասէր	123
1852-1893 Մասիս	125
1852-1853 Նոյեան Աղանի	137
1853-1856 Արփի Արարատեան	140
1854-1855 Թուֆակ Հայկազեան	142
1854-1855 Ընտանի Իմաստասէր	143
1855-1856 Ասողիկ Արեւելեան	145
1855-1865 Մասեաց Աղանի	146
1855--1893 Աւետարեք	150
1855-1863 Արծուի Վասպուրական	152
1855-1856 Արեւելք	156
1856-1874 Մեղու	157
1856 Զուարճախօս	160
1857-1866 Երևակ	161
1857-1858 Քնար Արեւելեան	163
1857-1858 Մուսայր Մասեաց	164
1857-1858 Ճէրիաէյի Թիճարէթ	165
1858-1864 Հիւսիսափայլ	166
1858-1886 Մեղու Հայաստանի	171
1858-1862 Ճոարաղ	184
1859-1865 Արեւմուտք	189

ՅԱՆԿ ԸՍՏ ԲԱՂԱԲԱՅ

ԶՄԻՌՈՆԻԱ	էջ
Շտեմարան 1839-54	38
Արշալոյս Արարատեան 1840-86	47
Հայրենասէր 1843-6	79
Գերմանեհոյ եկեղեցական ղէտքեր 1846	198
Արփի Արարատեան 1853-6	140
Թուֆակ Հայկազեան 1854-5	142
ԹԼՈՂՈՍԻԱ	
Մասեաց Աղանի 1860-5	146
ԿԱԼԿԱԹԱ	
Շտեմարան	195
Հայելի	38
Ազգասէր 1845-52	81
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ	
Թազվիմի Վազայի, Լրոյ գիր 1832-3	34
Ազդարար Բիւզանդեան 1840-1	58
Յայտարար գիր Լրոյ 1840	60
Հայաստան 1846-52	93
Սուրճանդակ Բիւզանդեան 1847-50	106
Բուրաստան 1851-3	121
Բանասէր 1851-9	123
Մասիս 1852-93	125
Նոյեան Աղանի 1852-3	137
Շտեմարան 1854	38
Ընտանի Իմաստասէր 1854-5	143
Ասողիկ Արեւելեան 1855-6	145
Աւետարեք 1855-93	150
Արծուի Վասպուրական 1855-57	152
Մեղու 1856-74	157
Զուարճախօս 1856	160
Երևակ 1857-66	161

Ընար Արեւելեան 1857-8	163
Մուսայր Մասեաց 1857-8	164
Ճէրիակէի Թիթարէթ 1857-8	165
ՄԱՂՐԱՅ	
Ազդարար 1794-6	23
Ազդարար 1846	98
Բանասէր 1848-9	107
ՄՈՍԿՈՒՆ	
Հիւսիսափայլ 1858-64	166
Ճոարաղ 1858-62	184
ՆԻԿՈՍԻՂԻՆ	
Հայրենասէր 1850-3	117
ՊՈՄՊԷ	
Օճանափոռան	195
ՍԻՆԿԱՓՈՐ	
Սինկափոր 1847	198
Ուսումնասէր 1849-53	113
ՎԱՅՏՈՍՊ	
Արծուի Վասսուրական 1858-63	152
ՎԵՆԵՏԻԿ	
Տարեգրութիւն 1800-2	25
Նղանակ Բիւզանդեան 1803-20	27
Յիշատակարան 1807	29
Դիտակ Բիւզանդեան 1812-16	30
Բազմավէպ 1843-93	60
ՎԻՆՆԵ	
Ժանթութիւնը վաճառականութեան 1819	197
Ներուպա 1847-63	99
ՏՓՂԻՍ	
Կովկաս 1846-8	89
Արարատ 1850-1	119
Մեղու Հայաստանի 1858-86	179
ՓԱՐԻՉ	
Մասեաց Աղանի 1855-58	146
Արեւելք 1855-6	156
Արեւմուտք 1859-65	189

ԱՅԲՈՒԲԵՆԱԿԱՆ ՅՈՒՑԱԿ

(Խաւանդիչք [†] ընկ հրատարակուած:)

	42
1. Ազգասէր	81
2. Ազդարար	23
3. Ազդարար	98
4. Ազդարար Բիւզանդեան	58
† Ամիս	140
5. Աստղիկ Արեւելեան	145
6. Արարատ	119
7. Արեւելք	156
8. Արեւմուտք	189
9. Արծուի Վասսուրական	152
10. Արշալոյս Արարատեան	47
11. Արփի Արարատեան	140
12. Աւետաքեր	150
13. Բազմավէպ	60
14. Բանասէր Կ.Պոլսոյ	123
15. Բանասէր Մաղրասայ	107
† Բանքեր Պարտիզակեան	223
16. Բուրաստան	121
17. Գերմանիոյ սկեղեցական ղիպուածները	198
18. Դիտակ Բիւզանդեան	30
19. Նղանակ Բիւզանդեան	27
20. Ներուակ	161
21. Ներուպա	99
22. Չուարճախօս	160
† Եջմիածին	121
23. Ընտանի իմաստասէր	143
24. Թագվիմի վազայի, Լոյս գիր	34
† Թանգարան Հայկազեան	224
† Թանգարան Հայոց աշխարհի	224

25. Թութակ Հայկազհան	142
† Լապտեր	178
Լրոյ գիր տ. Թագվիմի վագայի, Լրոյ գիր:	
26. Ժանօթութիւնք վաճառականութեան	197
27. Կովկաս	89
28. Հայաստան	93
† Հայաստան	223
29. Հայելի	38
† Հայկեան Թութակ ծան. 1	142
30. Հայրենասէր Զմիւննիոյ	79
31. Հայրենասէր Նիկոմեդիոյ	117
32. Հիւսիսափայլ	166
† Հրեշտակն Հայոց	225
33. Ծէրիտէի Թիճարէթ	165
34. Ծոարադ	166
35. Մասեաց Աղանի	146
36. Մասիս	125
37. Մեղու	157
38. Մեղու Հայաստանի	171
39. Մուսայր Մասեաց	164
Մուսայր Մասեաց, Չայն ընկերասիրական	165
40. Յայտարար գիր Լրոյ	60
Յայտարար Լրագիր տ. Յայտարար գիր Լրոյ:	
41. Յիշատակարան	29
† Յոյս	224
42. Նոյեան Աղանի	137
43. Շտումարան Զմիւննիոյ	38
44. Շտումարան Կալկաթայ	195
45. Ուտումասէր	113
† Ուտումասէր	225
46. Սինկափոր	198
47. Սուրճանդակ Բիզանդեան	106
† Սուրճանդակ	223
48. Տարեգրութիւն	25
49. Մնար Արեւելեան	163
50. Օճանսիոնեան	195

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 2E. 2616